

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Ukrainian National Academy of Sciences
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
M. Rylsky Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ
International Association of Ukrainian Ethnologists

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОЛОГІЯ

FOLK ART AND ETHNOLOGY

№ 4, 2021 (392)

жовтень-грудень

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04>

Київ – 2021

ISSN 2664-4282

DOI <https://doi.org/10.15407/nte>

Рік заснування 2010

Індекс 74328 Виходить раз на три місяці

Засновники журналу

Національна академія наук України

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського

Головний редактор

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ

Заступник головного редактора

Анатолій ІВАНИЦЬКИЙ

Відповідальний секретар

Галина БОНДАРЕНКО

Редакційна колегія

Василь БАЛУШОК, Філіп БОЛМАН (Philip V. BOHLMAN), Галина БОНДАРЕНКО, Валентина БОРИСЕНКО, Леся ВАХНІНА, Михайло ГЛУШКО, Сімона ДЕЛИЧ (Simona DELIĆ), Ростислав ЗАБАШТА, Тетяна КАРА-ВАСИЛЬЄВА, Віктор КОЖУХАР, Катерина КОЖУХАР, Олена КОЛОСНІЧЕНКО, Ліліана КОНДРАТІКОВА (Liliana CONDRATICOVA), Наталя КОНОНЕНКО (Natalie KONONENKO), Роксолана КОСІВ, В'ячеслав КУШНІР, Харієта МАРЄЧ-САБОЛ (Harieta MARECI-SABOL), Чаба МЕСАРОШ (Csaba MÉSZÁROS), Оксана МИКИТЕНКО, Овідіу МОРАР (Ovidiu MORAR), Міхаєла Віолета МУНТЯНУ (Mihaela Violeta MUNTEANU), Леся МУШКЕТИК, Олена НЕМКОВИЧ, Василь ОРЛИК, Петко ХРИСТОВ (Petko HRISTOV), Володимир СКЛЯР, Ганна СКРИПНИК, Мирослав СОПОЛИГА, Лариса ФІАЛКОВА (Larisa FIALKOVA), Наталія ЧУПРИНА

Включено до Переліку наукових фахових видань України.

Галузі науки: історичні, культурологія, філологічні. Спеціальність: 032, 034, 035

Категорія: Б (Наказ МОН України від 02.07.2020 р. № 886)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (протокол № 13 від 30.11.2021)

Народна творчість та етнологія : № 4 (392) / НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2021. 136 с.

Редактор-координатор

Олена ЩЕРБАК

Редактори

Надія ВАЩЕНКО, Лариса ЛІХНЬОВСЬКА, Оксана ШАЛАК, Олена ЯРИНЧИНА

Редактори англomовних текстів

Олексій ДЄДУШ, Олена КАЛАЧ

Оператор

Ірина МАТВЄЄВА

Комп'ютерна верстка

Людмила НАСТЕНКО

Адреса: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4; тел. (044) 278-34-54

E-mail: redaktsiia@etnolog.org.ua

<http://nte.etnolog.org.ua>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 17404–6174Р від 24.12.2010

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Зміст

Contents

До славного ювілею Honouring the Glorious Jubilee

- 5 Дослідниця високого стилю
The researcher of lofty style

З історії науки From the History of Science

- 7 **Верменич Ярослава.** Ідеї Михайла Драгоманова у вітчизняній інтелектуальній думці на рубежі XIX–XX століть
Vermenych Yaroslava. Mykhailo Drahomanov's ideas in the homeland intellectual thought at the turn of the XIXth–XXth centuries
- 17 **Боса Любов.** Ландшафт як дзеркало спогадів: сучасні меморіальні практики наддніпрянців у контексті постколоніальних студій (за польовими матеріалами)
Bosa Liubov. Landscape as a mirror of memories: modern memorial practices of the Dnieper people in the context of postcolonial studies (According to field materials)
- 28 **Дзюба Олена.** Традиції родинної взаємопідтримки в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття)
Dziuba Olena. Traditions of family mutual aid in the Cossack Starshyna society (18th century)
- 36 **Słowiński Przemysław.** Oflag II C Woldenberg. Największy niemiecki obóz jeniecki dla polskich oficerów 1940–1945. Stan polskich badań
Słowiński Przemysław. Oflag II C Woldenberg. The largest German war prisoner's camp for Polish officers in 1940-45. The condition of Polish research

Розвідки та матеріали Studies and Materials

- 51 **Коваль-Фучило Ірина.** Основні цінності в оповідях про переселення із зон затоплення
Koval-Fuchylo Iryna. The Main Values in the Narratives about Resettlement from the Flooded Areas
- 64 **Сушко Валентина.** Прикладні аспекти сучасних етнокультурних студій
Sushko Valentyna. Applied Aspects of Modern Ethno-Cultural Studies
- 72 **Ламонова Оксана.** Графіка Людмили Бруєвич 2000–2010-х років
Lamonova Oksana. Liudmyla Bruyevych Graphic Arts of the 2000s – 2010s
- 88 **Меленчук Ольга.** Традиційна культура як основа творчого феномену Івана Миколайчука
Melenchuk Olha. Traditional Culture as the Basis of Ivan Mykolaichuk Creative Phenomenon

- 94 **Олійник Марина.** Студії української орнаментики Ольги Косач: наукові та міжкультурні зрізи джерельної бази
Olіunyk Maryna. Studies of Ukrainian Ornamentation by Olga Kosach: Scientific and Intercultural Cross-Sections of the Source Base

Хроніка Chronicle

- 110 **Айдачич Деян, Вахніна Лариса, Карацуба Мирослава.** Міжнародна наукова конференція «Питання термінології в сучасній славістичній фольклористиці»
Ajdačič Dejan, Vakhnina Larisa, Karatsuba Miroslava. International Scientific Conference *Issues of Terminology in Contemporary Slavic Folklore Studies*
- 114 **Головко Олександр.** Важлива подія на ниві зарубіжної україністики
Holovko Oleksandr. An important event in the field of foreign Ukrainian studies

Рецензії Reviews

- 117 **Глушко Михайло.** [Рецензія] Мушкетик Л. Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2017. 399 с.
Hlushko Mykhaylo. [Review] Mushketyk L. Current Hungarian Ethnology: Centres, Researches Trends, Persons. Kyiv: NASU M. Rylskyi IASFE, 2017, 399 pp.
- 122 **Чегусова Зоя.** [Рецензія] Ложкіна А. Перманентна революція. Мистецтво України ХХ – початку ХХІ століття. Київ : ArtHuss, 2019. 542 с. 411 іл.
Chehusova Zoia. [Review] Lozhkina A. The Permanent revolution. Art of Ukraine in XXth – early XXIth centuries. Kyiv : ArtHuss, 2019. pp 542. 411 illust.

Некролог Obituary

- 127 Михайло Паньків
 Mykhailo Pankiv

- 131 **Зміст журналу «Народна творчість та етнологія» за 2021 рік**
Contents of Folk Art and Ethnology Journal over 2021

До Єславного Ювілею!

Бібліографічний опис:

[Від редакції] (2021) Дослідниця високого стилю. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 5–6.

[Editorial] (2021) The researcher of lofty style. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 5–6.

ДОСЛІДНИЦЯ ВИСОКОГО СТИЛЮ

Науковий колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України щиросердно вітає доктора мистецтвознавства, академіка Національної академії мистецтв України, заслуженого діяча мистецтв України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, члена Національної спілки художників України, Національної спілки майстрів народного мистецтва, професора Тетяну Валеріївну Кару-Васильєву зі славним ювілеєм!

Творчий і науковий шлях відомої фундаторки українського мистецтвознавства пов'язаний з нашим Інститутом. Тут нею пройдено сходинки від аспірантки до авторитетної основоположниці історії-

ко-теоретичної школи національного мистецтвознавства, завідувачки відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтв.

Науковий доробок ученої добре знаний серед широкого українського загалу; його цінність визнана вітчизняною та зарубіжною науковою спільнотою. Численні праці натхненної дослідниці естетики й самобутності матеріальної культури, зокрема «Полтавська народна вишивка» (1993), «Українська сорочка» (1994), «Творці дивосвіту» (1984), «Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика» (1994), «Шедеври церковного шитва України XII–XX ст.» (2000), «Історія української вишивки» (2008), розкривають цілі пласти національного декоративно-прикладного мистецтва.

Тетяна Валеріївна зробила титанічний внесок у вивчення народної та професійної творчості України. Науковиця розробила концепцію, координувала й безпосередньо готувала розділи фундаментальної праці – п'ятитомного видання «Історії декоративного мистецтва України» (2007–2016).

Мистецтвознавиця скерувала втілення новаторських культурно-освітніх починань, які завжди за своїми ідеями випереджали найсміливіші очікування. Широкомасштабний проєкт «Відроджені шедеври» тривав понад десять років і став, без перебільшення, науковою сенсацією відкриття українського виміру художників та майстрів авангарду – О. Екстер і Г. Собачко, К. Малевича і Є. Пшеченко, Л. Попової і В. Довгошій.

Одна з багатьох монографій Т. Кари-Васильєвої має красномовну назву – «У пошуках великого стилю», що ніби промовляє девіз і орієнтир життєвого шляху вченої – віднаходити красу та вишуканість досконалих витворів генію людської праці, розробляючи наукові теоретичні підходи та засади стилістики.

Тетяна Валеріївна вражає широтою енциклопедичної ерудиції, нестандартністю підходу та здатністю продукувати оригінальні рішення. Під уважною опікою і керівництвом талановитої організаторки наукового процесу підготовлено та захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Свій ювілей вона зустрічає новими здобутками – монографією «Стиль модерн в Україні», у якій завдання вгадані чи на рівні наукової інтуїції, що виробилася в багаторічній ретельній і скрупульозній праці уважного вивчення найменшого елемента складної мистецької системи.

Дослідницька діяльність ювілярки високо оцінена та відзначена низкою нагород: Великою золотою медаллю Академії мистецтв України, орденом Святої великомучениці Варвари Української православної церкви, відзнакою Українського фонду культури «За подвижництво в мистецтві».

Вельмишановна Тетяно Валеріївно, доброго Вам здоров'я, невичерпної життєвої енергії, плідної праці та людського щастя! Нехай наступні роки повняться лише світлими й радісними подіями та новими зверненнями, а життя буде щедрим і багатим на добро!

Колектив ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

УДК 821.161.2-2.09:930.1]“18/19”Дра

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.007>

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА

докторка історичних наук, професорка, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

VERMENYCH YAROSLAVA

a Doctor of History, a professor, a Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, a head of the Department of Historical Regional Science at the National Academy of Sciences of Ukraine Institute of History of Ukraine. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Бібліографічний опис:

Верменич, Я. (2021) Ідеї Михайла Драгоманова у вітчизняній інтелектуальній думці на рубежі XIX–XX століть. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 7–16.

Vermenych, Ya. (2021) Mykhailo Drahomanov's ideas in the homeland intellectual thought at the turn of the XIXth–XXth centuries. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 7–16.

ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ДУМЦІ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ

Анотація / Abstract

Середина XIX ст. стала добою першого етнічного ренесансу українськості після майже двох століть домінування штучно насаджуваних владою Російської імперії інтеграційних, асиміляційністських за своїм змістом, стереотипів. Пробудження етнічних почуттів було значною мірою заслугою інтелектуалів, які, на відміну від своїх попередників XVIII ст., переймалися вже не пошуком власних родинних коренів, а інтересами формування суспільної свідомості. Завдяки потужному інтелектуальному потенціалу М. Драгоманова і київської «Старої громади» відбулося визрівання ідеї децентралізації обох імперій, у яких жили українці. Ще кількох десятиліть виявилось досить, щоб ці ідеї, набувши форм масового політичного руху, вплили в потужний потік їх деструкції.

Стаття присвячена дослідженню проблеми осмислення українською інтелектуальною думкою, переважно в особі М. Драгоманова, політичних концепцій європейського лібералізму й соціального демократизму та екстраполяції їх на українські реалії. Розглядається версія політичної програми М. Драгоманова, запропонована громаді в кінці 80-х років XIX ст., у якій національна ідея набула вигляду своєїрідної федеральної демократії. Під це надто широке поняття підводяться й ідеї припинення протистояння православних і католиків, і мотиви мінімізації етноконфліктності, і завдання створення Всеслов'янської радикальної партії. Доведено, що моделювання привабливого образу українського руху у світі було одним із першочергових завдань М. Драгоманова. Оприлюднення засад народного суверенітету ґрунтувалося на потужній підтримці громадян, а ідея народу як носія найвищої мудрості поступилася ідеї громадянського суспільства. Державна централізація в обох імперіях була представлена як зло, якого належить скоріше позбутися. Сформульований ним принцип федералізму розглядався як шлях поступу від імперського способу правління до демократичних, європейських форм державності.

У результаті діяльності М. Драгоманова та інших представників обстоювання федеративних ідей відбулася декларація ідеалів федерації в державному устрої, нового тлумачення дістали ідеї політичних свобод і реалізації політичних прав, здійснювалися спроби узгодження прав людини і національних інтересів, тривав активний пошук ефективної моделі місцевого самоврядування на основі самоуправи громад і областей.

Ключові слова: М. Драгоманов, федеративна ідея, національна ідея, громадянське суспільство, політична програма.

The middle of the 19th century has become the age of the first ethnic renaissance of Ukrainianness after almost two centuries of domination of integration, assimilation in their content stereotypes artificially imposed by the authorities of the Russian empire. The awakening of ethnic feelings is mainly the intellectuals' merit. They, unlike their forerunners of the eighteenth century, are no longer concerned with the search for own family roots, but with the interests of social consciousness formation. Thanks to the powerful intellectual potential of M. Drahomanov and *Kyiv Old Community*, the idea of decentralization of both empires, in which Ukrainians live, has matured. A few more decades turned out to be enough for these ideas to take the form of a mass political movement, to be merged into a powerful stream of their destruction.

The article is dedicated to the study of the problem of comprehension of the political concepts of European liberalism and social democratism and their extrapolation on Ukrainian realities by Ukrainian intellectual thought, mainly in the person of M. Drahomanov. The version of M. Drahomanov's political program, suggested to the Hromada representatives in the late 1880s, is considered. The national idea has acquired a form of peculiar federal democracy. The ideas of cessation of the confrontation between orthodox and catholics, the motives of ethno-conflicts minimization and the task to create the All-Slavic Radical Party are subsumed to this too broad concept. It is proved, that modelling of attractive image of Ukrainian movement in the world is considered as one of the immediate tasks of M. Drahomanov. The promulgation of the principles of people's sovereignty is based on a strong support of the citizens, and the idea of the people as the bearer of the highest wisdom has given way to the idea of civil society. State centralization in both empires has been presented as an evil to be saved from as soon as possible. The principle of federalism formulated by him is considered as a way of progress from the imperial mode of government to democratic, European forms of statehood.

As a result of M. Drahomanov's activity and the other representatives of the defending of federative ideas the declaration of federation ideals in the state system has taken place. The ideas of political freedoms and implementation of political rights have got new interpretation, attempts to coordinate human rights and national interests are accomplished, active search for effective model of the local self-government on the base of communities and regions governing has lasted.

Keywords: M. Drahomanov, federative idea, national idea, civil society, political program.

На рубежі XIX–XX ст. федеративна ідея відіграла роль найуспішнішої метафори та виявилася домінантою українського регіонального проєкту – консолідуючого й лоялістського водночас. Партикуляризм як наслідок політичної роздробленості Русі втрачав сенс під тиском нових реалій, а регіональна ідентичність на теренах українських земель визначалася синтезом національних традицій, суспільних уявлень, конфесійних уподобань. На цій підставі дуалізм українського суспільства в межах конструкції «Росія – Європа» прибирав форму «цивілізаційного розділення». При цьому саме федералізм, ставши суспільно-політичною парадигмою, наповнював прагматичним смислом ідеологічні доктрини. Ідея соборності поставала як форма етнічного державотворення у відповідь на «неісторичність» нації [6, с. 39–42].

В останній чверті XIX ст. проєкт «відкриття» українського народу як цілісності вступив у вирішальну стадію: здобутки антропології, етнографії, порівняльного мовознавства давали можливість історикам, які лишалися провідною інтелектуальною верствою, впритул підійти до завдань окреслення проблем націєстановлення і політичних програм українства. Але для цього належало знайти хоча б мінімальний консенсус у підходах лібералів, які орієнтувалися на європейські моделі націєбудівництва, і тих ідеологів, які діяли в руслі стереотипізації національних завдань як унікальних за своєю природою. Причини багатьох історичних драм в історії українського визвольного руху кореняться в тій дистанції між лібералізмом і націоналізмом, яку вибудовували еліти як у центрі, так і на місцях. Ліберальна ідея в Україні намагалася влитися в русло

європейськості, національна існувала переважно у світі архаїки й живилася примітивно витлумаченим етнографізмом. Спроби їх примирення (які сумарно оцінюються дослідниками як невдалі) пов'язані насамперед з постаттю Михайла Драгоманова.

М. Драгоманов (1841–1895) – найяскравіша, без перебільшення, зірка на небі української політичної думки. У його теоретичних побудовах досить повно реалізувалося те, що сьогодні називають «персоноцентризмом» – пріоритет свободи особистості. Шляхи реалізації цього суспільного ідеалу він убачав у широкому впровадженні самоврядних принципів і децентралізації на всіх рівнях суспільного життя. М. Драгоманов був однаково далекий і від ортодоксального марксизму, і від російського народництва, але в тій політичній моделі, яку він конструював, спостерігалися елементи і того й іншого. Особливо виразний вплив справила на нього філософія П. Прудона і М. Бакуніна. Соціаліст немарксистського напрямку, близький до західного еволюційного соціалізму, М. Драгоманов розробив концепцію децентралізації Росії на началах федералізму з твердими гарантіями особистих громадянських прав та самоврядування для регіонів. Національні інтереси України він вважав можливим забезпечити на шляхах федералізації обох імперій – Росії та Австро-Угорщини.

М. Драгоманова по праву вважають провідним ідеологом українського національного руху. Найважливіше завдання українства він убачав у тому, щоб «поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географічно». Засобом розв'язання цього завдання він вважав забезпечення наукового й культурного поступу, творення власної інтелігенції, україномовне просвітництво. М. Драгоманову уявлялося надзвичайно важливим, щоб українська мова була інструментом донесення до народу передових ідей, а не знаряддям поширення «старосвітської гнилизни і темноти, обскурантизму, як це часто бачимо в писаннях укра-

їнських національників». Щодо російської мови, то М. Драгоманов гостро полемізував із тими, хто бачив у ній тільки засіб «одбивати українців од своєї мудрості, робити перевертнів». Мова російська, писав він, «була і єсть не тільки органом п'явок народних, а й органом тих ідей, котрі зробили нас, українців, людьми, демократами і самими українофілами, коротко – народолюбцями, народовцями». Через російську мову прийшло в Україну знання Таціта, Вольтера, Руссо, Адама Сміта, Дарвіна і багатьох інших мислителів [5, с. 101–103].

Як зазначає А. Круглашов, «методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, принаймні системного бачення світу та його розвитку спонукали М. Драгоманова критично ставитись до ідеологічних напрямних, узятих окремо, заохочували його до аналізу суспільних явищ з точки зору відповідності певних складових політичної філософії (ліберальної, демократичної, соціалістичної, консервативної тощо) реальним політичним процесам». Звідси фіксовані А. Круглашовим намагання деяких дослідників застосувати до М. Драгоманова «ідейний «цінник», часто замішаний на домінуючій у певний час політичній кон'юктурі. І хоч, на його переконання, М. Драгоманову «не вдалося примирити соціалістичні надії та національні інтереси», історія його ідейних шукань зрештою увінчалася створенням світоглядної системи, здатної реагувати на виклики часу. І не вина М. Драгоманова, а його біда й особиста драма в тому, що прокламовані ним ідеали демократичного, динамічного, заснованого на засадах розуму й солідарності суспільства «не вклалися» в той короткий час, який був особисто йому відведений історією. Зокрема, «ідеал нації – добровільної асоціації індивідів – виступав радше побажанням інтелектуала-демократа, ані ж був теоретичним образом реальності, яку сумнівний дослідник міг зафіксувати в дійсності» [7, с. 143–144, 459].

В оцінках А. Круглашова М. Драгоманов постає не лише як визначний ідеолог українського національного руху, але і як піонер нової стадії розвитку конституціоналізму, ідеї правової держави у всеросійському масштабі. Первинним у політичних ідеях М. Драгоманова був гуманізм, віра в духовне вдосконалення людини, у суспільний прогрес. Розроблюваний ним план творення української політичної нації мав своїм фундаментом розвиток самоврядування, принципи всебічного забезпечення прав людини. Як науковець, він культивував повагу до наукової аргументації й найсучаснішої методології вивчення суспільних явищ, намагався відкрити нові шляхи збагачення науки достовірними фактами, їх системним дослідженням. «Драгоманову доводилось шукати відповідні “ключі”, за допомогою яких він намагався “відкрити двері” новим явищам в українському інтелектуальному, соціальному та політичному житті». Саме завдяки цьому йому вдалося наблизитися до утворення цілісної системи поглядів на державу і право, на суспільство та політичну діяльність [8, с. 1–2, 28]. М. Драгоманов чи не перший звернув увагу на те, що «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму» з'явилися «не в українській одежі» і «репрезентувалися російською, а не українською мовою». Пояснення цьому факту знайти неважко, якщо зважити на антиукраїнський контекст видавничої та освітньої політики царизму, численні заборони українського слова. Але варто побачити й значне відставання української політичної думки в освоєнні ліберальних ідей, зумовлене насамперед її провінціалізмом і культивуванням «поверхового національства» [4, с. 162].

Оригінальність погляду М. Драгоманова на федералізм полягала в тому, що він розглядав його як закономірний етап розвитку державної організації. Через «еру федералізму» в його баченні проходить будь-який зрілий державний організм, і Росія саме досягла цієї стадії у своєму розвитку. «Абсолютно бюрократичний» державний

лад Росії став гальмом, який не допускає громади й народи до участі в політичному житті. Тому він «мусить скінчитись», а новий етап буде громадським і народним. М. Драгоманов був переконаний, що виклав у проекті «Вільної спілки» саме той українофільський політичний ідеал, який надихав членів Товариства з'єднаних слов'ян і кирило-мефодіївців, і що саме така «синтетична» програма для українського руху є оптимальною. Український рух «міцний не тоді, коли він гониться за поверховим національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загальнолюдські інтереси демоса» [1, с. 131]. М. Драгоманов, констатує А. Круглашов, звертався до політично невірного, культурно домодерного, соціально недосформованого народу. За умов, коли тривало випробування «на розрив» частин України, зростала конкуренція панівних націй за контроль над свідомістю українців, «було б надмірним очікувати від Драгоманова розрахованої виключно, або навіть переважно на державницьку перспективу української політичної програми». Саме «автономістський» проект, на думку М. Драгоманова, найбільше відповідав політичним традиціям українського руху і забезпечував йому реалістичну ідеологічну перспективу. Він не заперечував принципово бажаності української самостійної державності. Але у ставленні до неї як до мети виходив із оцінок реальних можливостей [7, с. 421–441].

Постать М. Драгоманова – явище унікальне навіть за світовими критеріями науковості. Історик, етнограф, правознавець, культуролог, фольклорист, літературознавець став, за визнанням фахівців, зачинателем вітчизняної політології. Спадщина його налічує щонайменше 2000 праць, понад тисяча досліджень висвітлюють його доробок. Оціночні рефлексії дослідників на диво різноманітні – «космополіт» і «інтернаціоналіст», «ліберал» і «соціаліст», «конституціоналіст» і «федераліст», «поступовець» і «еволюціоніст», «державник» і «анар-

хіст» – ці визначення співіснують і конкурують, але не руйнують уявлення про масштаб особистості. За свідченням О. Лотоцького, молодь 80-х і 90-х років ХІХ ст. бачила в особі М. Драгоманова вчителя, пророка, вождя.

І сучасники, і нащадки, за невеликими винятками, оцінювали його вклад в українознавство за найвищими критеріями: «апостол правди і науки» (С. Єфремов), «ідеал науковості» (М. Павлик), «український Герцен» (Б. Кістяківський), «джерело світла» (О. Луначарський), «вчитель українства та провидець майбутнього» (І. Свенціцький), «перший україномарксист» (О. Салтовський) – цей ряд панегіриків можна продовжувати. Випадає з нього хіба що явно упереджена оцінка В. Леніна – «націоналістичний міщанин». Цей жодними серйозними аргументами не підкріплений оціночний стереотип зіграв фатальну роль для драгоманознавства – на всю спадщину мислителя в радянські часи фактично було накладено табу, а поодинокі статті й брошури охоче тиражували ленінське висловлювання. Це, до речі, так обурило сина М. Драгоманова Світозара, що він листовно звернувся до радянського академіка К. Студинського з проханням захистити пам'ять батька від спотворень і фальсифікацій [9, с. 139–147].

Дослідники спадщини М. Драгоманова вважають його одним із «батьків» української етнології, провідним фольклористом, істориком українського народу, теоретиком-народознавцем. Щоправда, на його дефініціях народності, нації, народу виразно позначилося нерозрізнення цих понять у тогочасній практиці терміноутворення. Попри це, йому вдалося істотно захитати систему протиставлення «історичних» і «неісторичних» націй, критично висловлюватися з приводу спрощеного, утилітарного трактування національної ідеї, її «засліпленого» апологетичного сприйняття. Йому належить виважена оцінка націоналізму, який «зростається з поривами до волі, становиться більше демократичним –

і це тільки й дає йому прогресивну силу у ХІХ в.» [5, с. 151].

Щодо національної незалежності, то її М. Драгоманов не вважав апофеозом і кінцевою метою визвольних рухів. Незалежність створює лише умови для поступу, а заперуку останнього мислитель бачив у розвитку політичних свобод і раціональній державно-політичній організації суспільства. Зрештою, і на ґрунті політичної та національної автономії, доводив він, можна забезпечити самоврядування України з виходом її на європейську арену. Водночас «треба шукати європейської правди, котра була б спільною всім національностям» [2, с. 47]. Ю. Левенець наголошував на тому, що М. Драгоманов, ідеї якого являють собою суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям, уважав політику сепаратизму нерелістичною. Належність до прихильників філософського анархізму не дозволяла йому розглядати національну державність як мету українського народу. Він переконував своїх співвітчизників зосередитись на завданнях демократизації та федералізації існуючих держав – Росії й Австро-Угорщини, що, на його думку, мало б забезпечити достатні рамки для вільного розвитку української нації. Він вимагав співпраці з усіма народами Східної Європи, включно з Росією. Але, що дуже важливо, М. Драгоманов наполягав на організаційній незалежності українського руху. Він постійно наголошував на тому, що сам він не росіянин, а українець, як і на тому, що не входить до складу жодної з російських «політичних партій» [12, с. 35, 43].

Незаперечну заслугу М. Драгоманова перед українським визвольним рухом слід вбачати в тому, що, як точно підмітив О. Пріцак, він «створив собі свій плюралістичний світогляд, в якому поміч себе гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура, як база функціо-

нування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму та клерикалізму, та етичний (не політичний) соціалізм» [14, с. 8–9]. Змушений залишити Україну, він працював у Софії, де відносна толерантність у наукових стосунках давала можливість обстоювати європейську систему цінностей. Редагування в 1882–1883 роках женецької газети «Вільне слово» дозволило йому, не відходячи від еволюціоністських настанов, виробити своєрідний світоглядний орієнтир, що поєднував «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці». М. Драгоманов виявився чи не першим українським мислителем, який висунув ідею космополітизму як ідейної платформи єднання українців навколо пошуку національного ідеалу. Це не була ані апологія якоїсь «загальносвітової держави», ані проповідь «державної відрубності». Мовилося про певну трансформацію панславістських ідеалів у руслі долання синдрому провінційності – з одного боку, і виконання українцями місії посередництва між Росією і західним слов'янством – з другого.

«Передне слово до «Громади» М. Драгоманова – вступ до заснованого ним 1878 року неперіодичного видання «Громада» – являло собою, за оцінкою Ю. Левенця, «новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії» і стало «першою новітньою політичною програмою в повному значенні цього слова» [12, с. 41]. Глибокий інтелектуальний потенціал і масштабність йому забезпечили розгляд української проблеми одночасно і в історичній ретроспективі, і в контексті всесвітнього суспільного розвитку. Інноваційними підходами позначена насамперед його спроба окреслення масштабності тієї історичної драми, яка спіткала Україну у зв'язку з розчленуванням її території. Ідея національної і навіть адміністративної децентралізації в державах, що волею історії пройшли кількатороків централізації, уявлялася йому новою. Але ще новішою в його баченні була ідея вартості і прав національностей, яких історія обернула в плебейські, у тому числі й

української. «Такі національні рухи, як український, мусять вибороти собі признання і права – працею культурною й політичною». Простежуючи в названій праці процес розірвання української землі «між сусідніми царствами і начальствами», М. Драгоманов вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – Малоросія, Слобідська Україна і Новоросія, причому останню (колишні Вольності Війська Запорозького) начальство доволі ділило на губернії, зганяло українців зі своїх земель і «розбавляло» іншоетнічним елементом. «В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна – в Литовські! Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придушена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей». Але, зауважує М. Драгоманов, починаючи від «Історії русів», творів Шевченка, документів Кирило-Мефодіївського товариства поряд з ідеями скасування кріпацтва, письменства рідною мовою дедалі виразніше звучить і ідея волі (автономії) для України, чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов'янщині [2, с. 276–280, 302]. Отже, українську проблему він намагається розглянути як цілісність, в політичному, соціальному і культурному аспектах, в історичній ретроспективі й у контексті світового суспільного розвитку. Саме ця всебічність і забезпечила «Передньому слову» 1878 року роль першої української політичної програми, на що звертав увагу ще І. Лисяк-Рудницький [10, с. 372].

Уважне дослідження регіональної специфічності України – лейтмотив багатьох праць М. Драгоманова, присвячених аналізу капіталістичних тенденцій у господарському житті обох її частин. Його цікавили, скажімо, глибинні зрушення, які докорінно змінювали господарський і культурний уклад, зокрема ті «квіточки криз» на Правобережжі, що зумовили нове явище – «робітницьке

безробіття». Не меншою мірою його турбувало аграрне перенаселення в Галичині та на Буковині. Учений мріяв розгорнути на сторінках «Громади» широку дискусію про перспективи соціально-економічного процесу в Росії та Австро-Угорщині, але не дістав підтримки в інтелектуальному середовищі [7, с. 105–107]. Постійний предмет драгоманівських роздумів – світова роль України в контексті її взаємозв'язків з тими регіонами, з якими поєднала її історична доля. Питання про те, чи жити Україні, чи помирати, він ставить у залежність від того, чи зуміють «письменні люди» «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії у XVIII ст.» і прив'язати до нього те, що виплела наука і громадська думка там, де історія не переривалася, – у Європі. Що значить жити по своїй волі на своїй землі? Чи обов'язково це означає заложити свою окрему державу? Безперечно, українці багато потерпають від бездержавності, але М. Драгоманов не вважає оптимальним шлях до свободи, який веде через велике повстання і криваву війну. Значно більш плідним уявляється йому «вільне громадянство і товариство людей і товариств», тобто той шлях до громадянського суспільства, який уже накреслила передова суспільна думка Європи. Отже, М. Драгоманов став першим, хто намагався підвести під українські історіографічні конструкції раціональний позитивістський чи неопозитивістський фундамент і в такий спосіб вписати їх у контекст всесвітньої історії. Чи не першим побачив він і небезпеку, яка впливала з денационалізації українських міст; щоб міста в Україні не віддалилися зовсім від українських сіл, соціалісти – росіяни, поляки, євреї – мають бути кровно зацікавлені у пропаганді соціалізму українською мовою [2, с. 290–300, 423].

У пошуках ефективних моделей місцевого самоврядування як інституту виявлення громадських ініціатив М. Драгоманов уважав надзвичайно важливим використання українського історичного досвіду й водночас – мобілізацію історичної пам'яті.

Необхідно, підкреслював він, будити «спогади про колишню свободу і рівноправність, як, наприклад, про самоврядування повітів за так званим Литовським правом, за так званим правом Магдебурзьким про братства, про самоврядування козацьке – підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у освічених народів» [3, с. 21]. На такій основі М. Драгоманов вибудовував своє уявлення про обласні собори та обласні думи як органи захисту прав самоврядних регіонів. Останнім мало належати право попереднього розгляду загальнодержавних фінансових законів, розробка законодавства в місцевих справах, контроль над поліцією.

Ідеї М. Драгоманова явно випереджали свій час і тому не знайшли оптимального відгуку ні в російському, ні в українському політичному середовищі. «Ухопити кінець нитки, що ввірвалася», і з'єднати її із здобутками європейської суспільної думки у XIX ст. не вдалося. І все ж таки, як вважає В. Потульницький, навіть романтизовані схеми української історії «безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль» [13, с. 25]. Хоча б тому, що, не виконавши роботи по сепарації, неможливо розв'язувати завдання інтеграції національної науки у світову.

Виходячи зі свого бачення ідеї поступу, М. Драгоманов, природно прийшов до обґрунтування принципів федералізації обох імперій. Гострота проблем, перед лицем яких опинилася Росія в кінці XIX ст., значною мірою була пов'язана з надмірною централізацією. Переважна більшість лідерів ліберального руху в Росії категорично відкидала шляхи реформування Росії на засадах федерації. На паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 року, Г. Струве висловився проти федеративного принципу, виявивши готовність визнати певні автономні права лише за Польщею і Фінляндією. Серед російських партій лише есери із застереження

ми («наскільки це можливо») підтримували «організацію взаємин між народами на федеративній базі». Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних проблем, М. Драгоманов запропонував конкретний план політичної та адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць – общин, повітів, губерній або областей. Опублікована в 1884 році в Женеві програма «Вільного Союзу – Вільної Спілки» передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На підросійській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала ввійти разом із білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав М. Драгоманов, є природним, оскільки автономними краями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзу жили їхні предки – руси. «Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії» [5, с. 213–214].

Прихильником федералізму в державному будівництві виступав і І. Франко, але, на відміну від М. Драгоманова, який послідовно обстоював територіальний принцип у побудові федерації, він розглядав федерацію під кутом зору розв'язання міжетнічних, зокрема українсько-польських, проблем. Концепція федералізму в І. Франка будується на автономії національностей, «які можуть входити у федеративні союзи одна з одною». Утім, ідею «якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією» [17, с. 452], він не відкидав. На думку низки фахівців, розуміння федерації в І. Франка змістово близьке до сучасного поняття «конфедерація».

Новий варіант програми «Громади» 1880 року був значно радикальнішим за попередній, очевидно, завдяки помітному впливу на М. Драгоманова його співавто-

ра, «чистого» соціаліста С. Подолинського (другим співавтором був М. Павлик). Майбутня Україна постає в ній як «спілка спілок громад», незалежна, суверенна цілісність. По-друге, ідея федералізму поширюється не лише на її статус, але й на внутрішній адміністративний устрій. У цьому проєкті виразно відчувається вплив оригінального розуміння С. Подолинським загальнолюдських проблем, навіяного філософсько-соціологічними марксистськими підходами. Ідею соціалізму в Україні, доводив учений, не можна пропагувати, не ставши на український ґрунт, і робити це треба з опорою на народну мораль, етику, філософію, психологію. Методи пропаганди, вироблені на російському фундаменті, для України неприйнятні, бо завдання українського соціалізму ширші від тих, які стоять на порядку денному в Росії. Можливо, саме тому П. Лавров у листуванні з Г. Лопатиним обурювався з того приводу, що українські соціалісти хочуть мати окрему від російської партію. Досить було б їм і того, щоб «писати по-малоросійському, складати словник і граматику свого народу, видати його літературу й т. п.» [11, с. 69].

Доцільно звернути увагу на несумісність російського народництва й українофільства, яке наочно проглядається в полеміці російських публіцистів з М. Драгомановим. Найбільш критично налаштованим щодо ідеї українофільства виявився публіцист народницького напрямку Л. Паночині (Алексєєв). Віддаючи належне «українофілам-народникам» за їх любов до України та її народу, він у серії спеціально присвячених українофільству статей в журналі «Русское богатство» все ж таки не утримався від характеристики останнього як «ретроградного руху» і доводив, що «шляхи народника й націонала багато в чому несумісні», а їхні ідеали «різноманітні, майже протилежні». Гранично відверто висловлювався з цього приводу Г. Плеханов: «Ми вороги пп. Драгоманових etconsortes і союзники тих, хто перебив нам руки і ноги» [15, с. 290–291]. Зрозуміло, що

жодних об'єктивних підстав для таких висновків не існувало. М. Драгоманов не меншою мірою, ніж українофіли з націоналістичного табору, доклав зусиль і для обґрунтування меж української національної території, і для осмислення історичних драм, пов'язаних з експансіоністською політикою Російської та Австро-Угорської імперій на українських землях. Більше того, саме М. Драгоманову вдалося розглянути українські проблеми і в ретроспективі, і в перспективі, вписати їх у контекст всесвітнього суспільного розвитку. Щодо обсягу праць, різноманітності порушених питань, глибини теоретичної думки жоден із його попередників чи сучасників не міг з ним зрівнятися. І. Франко точно зауважив, що М. Драгоманов ще довго буде «сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажливим правдивим компасом для грядущих поколінь» [12, с. 49].

Загалом можна констатувати, що у сформованій М. Драгомановим моделі правової держави вже проглядаються обриси української національної ідеї – у тому її вигляді, яка мала шанси на суспільне визнання за умов кінця XIX ст. Національна ідея – це продукт історичного розвитку і дії значної кількості різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується

в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Першооснова української національної ідеї – у розвитку історичної думки, причому вся перша половина XIX століття пройшла під знаком еволюції від міфологічного й дискурсивного мислення до раціональних його форм. Наприкінці XIX ст. почали формуватися два генеральні напрями тлумачення української ідеї та історичних шляхів її розвитку – національно-демократичний і національно-радикальний. Довготривалим, складним, суперечливим процесом зародження й розвитку української ідеї виявився внаслідок непростого історичної долі українського народу, численних перешкод на шляху формування етнічної самосвідомості, жорстоких переслідувань тих, хто наважувався підняти національне питання в умовах чужоземного поневолення [16, с. 4–12, 122]. Гадаємо, що порушені в статті проблеми наблизять до відповіді на питання, чи можлива в принципі реалізація наскрізної ідеї національного поступу, яка мала виразний етнічний підтекст у побудовах М. Драгоманова, а під пером М. Грушевського втілилася в нову концепцію українського історичного процесу.

Джерела та література

1. Драгоманов М. Автобіографія. *Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття*. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1989. 327 с.
2. Драгоманов М. Вибране. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
3. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы: свод и объяснения. Женева : Типография «Громады», 1884. 109 с.
4. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. *Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. Вип. 1. Грінченко Б. – Драгоманов М. : Диалоги про українську національну справу / упоряд. А. Жуковський. Київ : Інститут української археографії НАН України, 1994. С. 106–189.*
5. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1 / [ред. тому О. І. Дей ; упоряд. і прим. І. С. Романченка]. 1970. 531 с.
6. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.
7. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці : Прут, 2000. 488 с.
8. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. 39 с.
9. Куценко Ю. Ю. Постать і спадщина М. Драгоманова в українській історіографії: стереотипи і канони. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 4. С. 139–147.

10. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова. *Історичні есе: у 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 349–375.

11. Подолинський С. Листи та документи / Центр держ. іст. архів України; упоряд. Р. Сербина, Т. Слюдикової. Київ, 2002. 422 с.

12. Політична історія України. XX століття: у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с. 13. Потульницький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 20–37.

14. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991. 80 с.

15. Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. Дніпропетровськ: Герда, 2007. 457 с.

16. Українська ідея. Історичний нарис. Київ: Інститут національних відносин і політології, 1995. 134 с.

17. Франко І. Програма галицьких соціалістів. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* / Іван Франко; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 448–464.

References

1. DRAHOMANOV, Mykhailo. Autobiography. In: Yuriy LUTSKYI, ed. *About Themselves. Autobiographies of Prominent Ukrainians of the 19th Century*. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA, 1989, 327 pp. [in Ukrainian].

2. DRAHOMANOV, Mykhailo. *Selected Works. My Intention to Compile an Essay of the History of Civilization in Ukraine*. Compiled by Rostyslav MISHCHUK. Kyiv: Lybid, 1991, 688 pp. (*The Monuments of Historical Thought of Ukraine Series*) [in Ukrainian].

3. DRAGOMANOV, Mikhail. *Free Society – Free League. An Experience of Ukrainian Political and Social Program: Code and Explanations*. Geneva: Hromada Printing House, 1884, 109 pp. [in Russian].

4. DRAHOMANOV, Mykhailo. Letters to the Dnieper Ukraine. In: *The Sources in the History of Social-Political Movement in Ukraine of the 19th – Early 20th Century*. Iss. 1. Arkadiy ZHUKOVSKYI, compiler. *Hrinchenko B. – Drahomanov M.: Dialogues on the Ukrainian National Cause*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1994. pp. 106–189 [in Ukrainian].

5. DRAHOMANOV, Mykhailo. *Literary and Journalistic Works: in Two Volumes*. Kyiv: Scientific thought, 1970. Oleksiy DEI, ed. Vol. 1. Compiled and annotated by Ivan ROMANCHENKO. 1970, 531 pp. [in Ukrainian].

6. KOROLIOV, Hennadiy. *Ukrainian Federalism in Historical Discourse (19th – Early 20th Century)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2010, 150 pp. [in Ukrainian].

7. KRUHLASHOV, Anatoliy. *Drama of the Intellectual: Political Ideas of Mykhailo Drahomanov*. Chernivtsi: Prut, 2000, 488 pp. [in Ukrainian].

8. KRUHLASHOV, Anatoliy. *Political Ideas of Mykhailo Drahomanov*. Extended Abstract of Doctor's Thesis in Politics: 23.00.01. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine, 2002, 39 pp. [in Ukrainian].

9. KUTSENKO, Yuliya. The Figure and Heritage of M. Drahomanov in Ukrainian Historiography: Stereotypes

and Canons. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief. *Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, 2015, no. 4, pp. 139–147 [in Ukrainian].

10. LYSIAK-RUDNYTSKYI, Ivan. The First Ukrainian Political Program: “Foreword” of M. Drahomanov to “Hromada”. In: Ivan LYSIAK-RUDNYTSKYI. *Historical Essays: In Two Volumes*. Kyiv: Osnovy, 1994, vol. 1, pp. 349–375 [in Ukrainian].

11. SERBYN, Roman, Tetiana SLIUDYKOVA, compilers. *Serhiy PODOLYNSKYI. Letters and Documents*. The Central State Historical Archives of Ukraine. Compiled by Kyiv, 2002, 422 pp. [in Ukrainian].

12. KURAS, Ivan, editorial board's chairperson. *Political History of Ukraine. Twentieth Century: In Six Volumes*. Vol. 1. At the Turn of the Centuries (Late 19th Century – 1917). Yuriy LEVENETS, ed.-in-chief, Larysa NAHORNA, Mariya KARMAZINA. Kyiv: Genesis, 2002, 424 pp. [in Ukrainian].

13. POTULNYTSKYI, Volodymyr. Ukrainian and World Historical Science: Reflections at the Turn of the Centuries. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief. *Ukrainian Historical Journal*, 2000, no. 4, pp. 20–37 [in Ukrainian].

14. PRITSAK, Omelian. *Historiosophy and Historiography of Mykhailo Hrushevskyyi*. Kyiv; Cambridge, 1991, 80 pp. [in Ukrainian].

15. SVITLENKO, Serhiy. *The World of Modern Ukraine of the Late 18th – Early 20th Century. Collection of Scientific Papers*. Dnipropetrovsk: Herda, 2007, 457 pp. [in Ukrainian].

16. SOLDATENKO, Valeriy, composite author's chief. *Ukrainian Idea. Historical Essay*. Kyiv: Institute of National Relations and Political Science, 1995, 134 pp. [in Ukrainian].

17. FRANKO, Ivan. The Program of Galician Socialists. In: Yevhen KYRYLIUK, editorial board's chairperson. *Franko I. Ya. Collected Works: In 50 Volumes*. AS of Ukrainian SSR, Taras Shevchenko Institute of Literature. Kyiv: Scientific thought, 1986. Vol. 45. Philosophical Works, pp. 448–464 [in Ukrainian].

УДК 712:001.891.55](282.247.32]

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.017>**БОСА ЛЮБОВ**

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

BOSA LIUBOV

a Ph.D. in History, a senior researcher at the NASU M. Rylskiy IASFE Ukrainian Ethnological Centre Department

Бібліографічний опис:

Боса, Л. (2021) Ландшафт як дзеркало спогадів: сучасні меморіальні практики наддніпрянців у контексті постколоніальних студій (за польовими матеріалами). *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 17–27.

Bosa, L. (2021) Landscape as a mirror of memories: modern memorial practices of the Dnieper people in the context of postcolonial studies (According to field materials). *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 17–27.

ЛАНДШАФТ ЯК ДЗЕРКАЛО СПОГАДІВ: СУЧАСНІ МЕМОРІАЛЬНІ ПРАКТИКИ НАДДНІПРЯНЦІВ У КОНТЕКСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ СТУДІЙ (за польовими матеріалами)

Анотація / Abstract

В умовах зростання сучасних глобалізаційних тенденцій дослідники дедалі частіше фокусують увагу на екологічних і просторових характеристиках національних культур. У ХХ ст. в результаті незбалансованої екологічної політики в СРСР було порушено базові принципи взаємодії людини і ландшафту. Зокрема, в Україні внаслідок будови каскаду гідроелектростанцій був знищений традиційний прирічковий ландшафт Дніпра, реліктові землі якого ще донедавна складали цілісну природно-культурну (асоціативну, історичну, топонімічну, екологічну) систему. Здійснені нами експедиційні дослідження дали змогу виокремити особливу роль колишнього ландшафту Ріки (як «дзеркала пам'яті») в колективних уявленнях місцевого населення та українців загалом. Наголошено також на процесах активізації в останні роки неформальних «меморіальних спільнот», які проводять широку діяльність для об'єднання нащадків переселенців із місць затоплення. Більшість таких акцій складають ритуально-поминальні дії, що маніфестують скорботу й намагання вимушених переселенців передати нащадкам пам'ять про втрачену малу батьківщину. Спонтанна меморіалізація, розпочавшись як традиційний поминальний ритуал, природно-культурна настанова місцевих громад на комеморацію (спільне пам'ятання), набирає обрисів протестної соціальної дії в час нових викликів для суспільства, свідомо захищаючи національний простір. Для інтерпретації отриманих матеріалів (власних етнографічних спостережень, інтерв'ю, матеріалів ЗМІ, соціальних мереж, візуальних документів) застосовано методи ситуаційного аналізу та перформативності культури (ритуалу) щодо визначення диспозицій «домінування – підлеглості», «центру –

периферії», «пам'яті – амнезії», «структур іншування», «опору» тощо як способу легітимізації «низових голосів» та аналізу владних практик.

Ключові слова: культурний ландшафт, Дніпро, меморіальні практики, спонтанна меморіалізація, постколоніальні студії.

With the growth of modern globalization trends, researchers are increasingly focusing on the ecological and spatial features of national cultures. In the 20th century as a result of unbalanced environmental policy in the USSR, the basic principles of human-landscape interaction were violated. Particularly, in Ukraine, as a result of the construction of a cascade of hydroelectric power plants, the traditional riverside landscape of the Dnieper was destroyed, the relict lands of which until recently formed an integral natural and cultural (associative, historical, toponymic, ecological) system. Our expeditionary researching made it possible to highlight the special role of the former landscape of the River (as a “mirror of memory”) in the collective perceptions of the local population and Ukrainians in general. Emphasis has also been focused on the intensification of informal “memorial communities” in recent years, which have been active in consolidating the descendants of displaced people from floodplains. Most of these actions are ritual and memorial ones those manifest the grief and efforts of forced relocating persons to pass on to their descendants the memory of their lost small homeland. Spontaneous memorialization, beginning as a traditional funeral ritual, a natural and cultural instruction of local communities to commemorating (mutual memory), takes the form of protest social action in a time of new challenges for society, consciously protecting the national space. To interpret the obtained materials (own ethnographic monitoring, interviews, mass-media materials, social networks, visual documents) methods of situational analysis and performativity of culture (the ritual) were used to determine the dispositions “dominance – subordination”, “center” – “periphery”, “memory” – “amnesia”, “structures of othering”, “resistance”, etc as a way of legitimizing “grassroots voices” and analysis of power practices.

Keywords: cultural landscape, Dnipro, memorial practices, spontaneous memorialization, postcolonial studies.

У сучасному глобалізованому світі більшість викликів становлять екологічні проблеми, що здебільшого мають чітко окреслений світоглядний характер. Людство поступово усвідомлює міру втручання в природні системи, зокрема і в річкові. Однак в Україні, обтяженій тоталітарною спадщиною, і надалі намагаються реанімувати давні гідротехнічні проекти, які, за свідченнями численних дослідників, завдадуть неабиякої шкоди прирічковим культурним ландшафтам і відповідно життєвому світу людини й історико-культурній спадщині. Ці та інші питання поступово стають предметом досліджень у різних галузях соціогуманітарних наук в Україні й за її межами. Окреслені проблеми знаходять місце в наукових публікаціях О. Бабенка [1], Л. Босої [2], Ю. Бідношиї [3], С. Білівненка [4], Н. Буланової [5], М. Гримич [6], З. Гудченко [7], Р. Кібрівського [17], І. Коваль-Фучило [11], А. Олененко [9], Г. Скрипник [14] та ін.

Услід за численними авторами ми поділяємо розуміння ландшафту як природно-культурної системи [8]. Утім, доречно застосувати з-поміж інших і феноменологічний

підхід, за яким можливо доповнити образ ландшафту метафорою «дзеркала», у якому відбиваються спогади, уявлення спільноти, та який можна прочитати й інтерпретувати (як, наприклад, вивчається топонімічний ландшафт). Найвиразніше, на нашу думку, означені питання розкриваються через інсайдерів – окремих людей і спільнот, що включені в локальні соціокультурні практики. Для інтерпретації отриманих матеріалів (власних етнографічних спостережень, інтерв'ю, матеріалів ЗМІ, соціальних мереж, візуальних документів) застосовуємо актуальні в сучасній етнології та соціокультурній антропології методи ситуаційного аналізу й перформативності культури (ритуалу), які активно використовуються і в постколоніальних студіях (щодо визначення диспозицій «домінування – підлеглості», «центру – периферії», «пам'яті – амнезії», структур «іншування», «опору» тощо) [18; 20]. Відповідно в цій статті аналізуються процеси спонтанної меморіалізації на прирічкових теренах Наддніпрянщини, де було зауважено певний феномен – активне формування останнім часом «меморіальних»

спільнот та маніфестовані ними наміри щодо актуалізації і збереження пам'яті про втрачені ландшафти тощо.

Після попередніх зауваг варто детальніше розкрити зміст заявлених у статті підходів згідно з отриманими результатами, а також розглянути окремі експедиційні кейси, що містять власне інформацію про поминальну складову меморіалізацій, їхній соціально-екологічний характер та проблеми розбіжностей у ставленні до власного екокультурного середовища місцевого населення.

Живий / мертвий Дніпро. Отже, в останні кілька років можна було спостерігати меморіальну активність окремих груп мешканців з колишніх затоплених (під час будівництва Дніпровського каскаду ГЕС із шести гідроелектростанцій у ХХ ст.) міст і сіл по всій Наддніпрянщині. Цілоком імовірно, що вона ніколи й не затухала. Проте для широкого загалу, заклопотаного власним виживанням, проблеми переселенців були завжди непомітними, а якщо й потрапляли в поле зору, то часто викликали здивування своєю начебто «дрібномасштабністю». За нашими спостереженнями, процес спонтанної меморіалізації щодо місць затоплення водосховищами містить два виміри. Перший – власне поминальний, найбільш близький за своїм змістом і формою до поховально-поминальної обрядовості. Другий – перформативний, який дозволяє учасникам практик висловлювати свою думку про соціальні, екологічні, політичні, економічні та інші проблеми в суспільстві. Саме ж матеріальне втілення цього процесу за аналогією до вже усталеної термінології можна умовно назвати «спонтанними меморіалами» [12; 19]. Принагідно зазначимо, що це поняття найчастіше вживають безпосередньо щодо несподіваної (неприродної) смерті в результаті якоїсь катастрофи й намаганням людей у певний спосіб вшанувати місце трагедії. Ми ж вдаємося до розширення цього значення. Проте зміст залишається таким самим і містить ті ж символічні структури прощання /

поминання щодо знищеного колишнього життєвого простору.

Слід наголосити, що таке розуміння зазначених процесів окреслилося в результаті досить тривалого дослідження наддніпрянського культурного ландшафту. Однак ще від початку польової роботи були виявлені різні варіанти спільного «придніпровського сюжету», за яким Дніпро до його остаточного трансформування в каскад водосховищ уявлявся багатьом відселеним мешканцям з місць затоплення як «живий і чистий», опісля ж – як «мертвий і нечистий» локус. І не лише через його природно-фізичні показники, а й, можна припустити, через набуття властивостей, які засвідчують небезпеку на символічному рівні (за аналогією із «закладеним мерцем» в українській традиції). Відповідно на неусвідомленому рівні «нечистими» уявляються й усі затоплені численні кладовища, що втратили свій сакральний статус та потребують нового комплексу поминальних обрядів тощо. Зокрема, це декларувалося нашими респондентами, які були долучені до створення капличок на березі водосховищ тощо: «*Нарешті їхні душі упокояться*» (ДІМ).

На практиці перформативна сторона меморіалізацій реалізується в різних формах: візуальній, вербальній та акціональній. Це стало очевидним, коли було отримано етнологічні матеріали в процесі дослідження «місць пам'яті» наддніпрянців через місцеві ЗМІ, краєзнавчі розвідки, фондові збірки місцевих музеїв, свідчень окремих респондентів тощо. Проте найвиразніша картина поставала під час спільних зустрічей самих очевидців – вихідців із населених пунктів, які було затоплено, їхніх нащадків та осіб, що були причетні певною мірою до організації заходів та позначення пам'ятних місць. Матеріальними формами цього увічнення є пам'ятні знаки (хрести, стели), облаштовані куточки в музеях з артефактами із затоплених територій, перенесені на нові цвинтарі старі поховання тощо. Як правило, така меморіалізація має внутрішню

динаміку й зазвичай своєрідно поєднується з традиційним календарним та поминальним циклом. Повсюдно поминальні акції проходять найчастіше «на гробки», «на могилки» після Великодня на цвинтарях (куди частково було перенесено прах зі старих могил), біля спонтанних меморіалів у Храмові дні та в роковини з часу знищення населених пунктів і закінчення будівництва ГЕС. Для всіх локусів характерними є такі способи поминання: традиційні запрошення священника для спільної молитви, поминальна трапеза, обмін спогадами й нерідко презентації художніх та документальних видань тощо.

Ритуалізовані практики. Під час однієї з експедицій навесні 2019 року ми потрапили на Чернігівське Полісся до верхів'я Київського водосховища, де було історичне поселення с. Новий Глибів (щоправда, незатоплене, проте також знищене; через допущені помилки щодо планування місць затоплення таких об'єктів чимало по всьому Дніпру). Тут щорічно збираються колишні його мешканці та вихідці з інших утрачених населених пунктів, що живуть як неподалік, так і в інших районах та областях. Ми ж спочатку долучилися до громади в с. Косачівка, де також є цвинтар з перенесеним прахом із колишніх могил. Звідти вся процесія (на велосипедах, мотоциклах, авто) вирушає до берега Київського моря. Процесію очолює священник з іконою святого Миколая Чудотворця з місцевого храму. Розповідають, що ця ікона була врятована і збережена в родині Сірих. До місця дістатися зовсім непросто. Утім, ніщо не зупиняє людей. Кажуть, навіть коли погода псується й дорога перетворюється в суцільне багно, люди добираються лісовими стежками хто чим може. На живописному пагорбі, де колись було кладовище, встановлено капличку та хрест. Туди ж ставлять і привезену ікону. Після панахиди всі сідають неподалік за столи, які завчасно підготовлено організаторами. Поруч на вогнищі у великому казані вариться рибна

юшка («юха»). Викладають до спільного столу їжу, яку привезено самими учасниками дійства. Помітно, що родини присутні у складі всіх генерацій. Люди невимушено спілкуються між собою. За трапезою ведуться розмови про варварське переселення, долі земляків, різні випадки із життя селян. Згадують, як зовсім недавно ці місця хотіли приватизувати для власних мисливських угідь сучасні можновладці. Однак місцеві виступили організовано проти їхніх намірів. Цікаво, що ці події набули вже міфологізованого змісту: *«Ламалися трактори, екскаватори на цій землі. Ніяка техніка не хотіла працювати – діди (пращури) не дозволили, адже тут тисячолітні могили»* [СОМ]. Характерною є розповідь і про святого Лаврентія як охоронця території. А ще переповідають про особливі місця неподалік в урочищі Божок біля с. Сивки (святі криницю, дуб). Неодноразово зазначалося, що риболовля чи купання в цих місцях, саме «море» в багатьох викликає моторошне відчуття. *«Це ж як здаю, що це суцільна могила!»* (БІБ). Розповідали і про кричущі випадки у зв'язку з колишніми подіями (ГОС; К-Л К). Приміром, деякі родини після побудови Київського водосховища переселилися неподалік, на іншому боці ріки, – в Іванківському районі. Тільки стали приживатися, як трапилася Чорнобильська катастрофа. Село переселили вже до Макарівського району, але багато хто не прижився й повернувся «самоселами» назад. Аж тут з обох боків загорівся ліс. Згоріло 30 хат, навіть були людські жертви. Дехто з присутніх говорить про Чорнобиль як наступну техногенну катастрофу після непокараного злочину щодо Дніпра. Також було представлено на суд земляків і книгу «Дніпровська цивілізація», основою якої послужили біографічні спогади, зібрані місцевими мешканцями та упорядковані колишньою вчителькою Катериною Лісовенко. Усі отримали примірник книги з підписом упорядника. Після такої пам'ятної зустрічі, що тривала

5–6 годин, помалу стали роз'їжджатися, домовившись про наступні сходини.

Відразу зазначимо, що присутність науковців на цій зустрічі була сприйнята як можливість ще раз переповісти характерні епізоди з життя колишніх сільських громад. Було помітно також, що діти зацікавлено слухали про минулі події. Отже, нові покоління стануть вже ретрансляторами пам'яті, підкріпленої міфологізацією окремих персонажів та просторових локусів. Подарована всім учасникам книга із зафіксованими спогадами підживлювала інтерес. У книзі визначено та опредмечено й певну соціальну маніфестацію щодо примусових практик переселення, нищення поселенської мережі й довкілля. Якщо тут збираються лише раз на рік, то робота зі збирання важливої інформації для переселенських спільнот ведеться постійно. Цим опікується місцева бібліотекарка та представники Чернігівського земляцтва, що сприяють виданню матеріалів. Уперше подібне зібрання було років десять тому. Пояснюють, що, попри те, що завжди пам'ятали про всі ці події, *«збиратися почали, коли потроху уцух біль після Чорнобиля»*. Усі навколишні села також були під загрозою виселення (ЙВМ).

Як правило, більшість таких акцій є типовими, відповідно в них міститься ритуально-поминальна складова, яка маніфестує скорботу й намагання передати пам'ять про «місце» нащадкам. На Кіровоградщині, приміром, було встановлено пам'ятний знак у с. Захарівка місцевою громадою та меморіальними спільнотами зі Світловодська біля місцевого храму. Священник цієї церкви взяв найактивнішу участь в організації пошанування предків, а ще задовго до встановлення пам'ятного знаку ініціював спорудження криниці. *«Село затоплене батьківське я не бачив, але уявляю приблизно ту територію – соснові ліси, приблизно те, що зараз між Світловодськом і Кременчугом, таку ж криницю-журавель <...> А свято це кожного року, в п'ятницю Світлого [тижня], то єсть в першу п'ятницю після Паски, то це*

відмічається [свято] ікони Животворящого джерела (ТАГ).

Важливу роль у наведених прикладах відіграє сам ландшафт і наділення його або окремих точок всередині нього особливим статусом, скажімо, криниць, дерев чи церков та кладовищ: *«Ото тоді, як ми там жили, всі вмісті сідали. оце був викопаний, так звався, земляний стіл: оце дві по цей бік канавка і по той бік. Люди сідали – ноги в канавку. І тут шо в кого було приносили, стелилися рядом... І ще на кладбищі варився котьол здоровий – капуста гарячий. То всіх, хто хотів брать, – ішли туди. А так в основному сходяться всі в основний день. У нас там було – в середу. Оце в середу сходиться усе село і оце таке робилося»* (ЯГП). Спогад про поминання на кладовищі в с. Чернече поєднується зі споминами про його затоплення, про якусь «неясну» вину перед усіма похованими предками. Іноді траплялися судження очевидців щодо «неправильного» прощання з ними, і відповідно *«їхні душі блукають, їм нема де прихилитися»*, бо не проведено обрядодій тощо.

Також нещодавно з ініціативи швейцарського сімейства Цвікі (нащадків колоністів) біля поселень, нині затоплених Каховським водосховищем, встановлено пам'ятний знак з детальними координатами колишнього місцезнаходження. Поряд зі знаком збереглося кілька старих верб і сосен, висаджених першими колоністами, та сліди Жовтої дороги, яка вела до Нових Судаків; нині вона спускається під воду Каховського моря. На гранітній стелі викарбуваний напис: *«Zum Andenken an das tragische Schicksal der Schweizer Ansiedler Diese neprufer, die Siedlungen "Wesjoloje" und "Nowye Sudaki" bewohnten die Schweizer Kolonisten, die auf dieses Land die Weinbaukunst mitgebracht haben. Sie haben die Enteignung, die Folterkammer des Volkskommisarriats für innere Angelegenheiten, die Repressalien erlitten und ihre Häuser wurden durch das Hochwasser vom Kachowski-Stausee überschwemmt. Dieses Denkmal ist neben dem ersoffenen Landgut des Schweizer, aus dem Kanton Glarus gebürtigen,*

Weinbauers-Julius Leonardowitsch Zwicky errichtet Die Koordinaten der ersoffenen Siedlungen, Wesjoloje – nördliche Breite 46°48'54" östliche Länge 33°26'38" Nowye Sudaki - nördliche Breite 46°47'29" östliche Länge 33°23'50" Von dankbaren Nachkommen Zwicky Julius (der Älteste), Zwicky Vladimir, Zwicky Julius (der Jüngste)» («У пам'ять про трагічну долю швейцарських колоністів, які принесли із собою на ці землі мистецтво виноробства та вирощування винограду, життя яких пройшло через експропріацію, катівні НКВД, розстріли. Поблизу цих берегів Дніпра в селищах Веселе і Нові Судаки, що були затоплені водами Каховського водосховища, жили і працювали сім'ї швейцарських колоністів. Цей пам'ятний знак встановлено навпроти затопленого маєтку швейцарського виноградаря і винороба, вихідця з кантону Гларус – Юліуса Леонардовича Цвікі. Координати затоплених селищ: Веселе – п. широта, с. довгота; Нові Судаки – п. широта, с. довгота. Від вдячних нащадків Цвікі Юлій (старший), Цвікі Володимир, Цвікі Юлій (молодший)».

Окремі меморіальні дії можна було відстежити й через місцеву пресу в різних місечках. У 2013 році у газеті «Слово» за 23 листопада повідомлялося: «У Демидові відбулася ще одна знакова подія. В урочистій обстановці було закладено капсулу на місці майбутнього пам'ятного знаку затопленим селам Вишгородщини. Ось з яким посланням звернулися до своїх нащадків жителі села. "Шановні наші нащадки! Цю капсулу було закладено з нагоди спорудження пам'ятного знаку затопленим селам Вишгородського району. У 1963 році в результаті будівництва Київської ГЕС під водою рукотворного моря зникли села. На правому березі Дніпра: Бірки, Толкунська Рудня, Ротичі, Домонтова. На лівому березі: Старосілля, Сваром'я, Ошитка, Тарасовичі, Чернин, Новосілки-на-Дніпрі, Окунінове, Новий Глібів, Старий Глібів. Століттями понад Дніпром знаходилися ці села з вибіленими хатками в обрамленні квітучих садів, зелених луків та розкішних лісів.

Там наші пращури працювали, кохали, росли дітей. У ході історії ці села неодноразово нищилися чужинцями, голодоморами, репресіями та окупаціями, але села знову відроджувалися з попелищ. І лише новозбудована водойма назавжди поглинула їх. Цей знак – це реквієм по загиблим селам, це нетлінна пам'ять про наш родовід, про 92 тисячі гектарів затоплених родючих земель, 33 тисячі переселених звіти сімей. Закликаємо і вас, шановні нащадки, свято плекати пам'ять про нашу малу Батьківщину в ім'я нашої великої матері України! За дорученням громади села Демидів сільський голова Василь Олексійович Дідок»».

Окрім хрестів, валунів, стел, у деяких місцях представлено знаки, що мають бути місцем майбутніх капличок та ін. На березі Каховського водосховища в селах Мар'янське та Грушівка, що на Дніпропетровщині, така робота ведеться останні десять років. Меморіал має поєднати пам'ять про затоплені колишні козацькі зимівники та ймовірне місцезнаходження центру Базавлуцької Січі. Усі акції пам'яті, розпочавшись з локального напрямку громадської діяльності (проект «Підніmemo козацькі хрести» – кер. М. Павлюченко), набули загальноукраїнського звучання. І вже наприкінці 2018 року ініціаторами було підготовлено документи щодо визнання відповідного статусу козацьких цвинтарів.

Конфлікт «традицій». До наступного кейсу ввійшов аналіз матеріалів з Кіровоградщини, Київщини, Дніпропетровщини та Полтавщини, що містять інформацію про характер взаємодії двох найвиразніших місцевих груп, які умовно назвемо «переселенці» та «гідробудівельники». Можна було пересвідчитися, що участь у всіх практиках спонтанних меморіалізацій на Дніпрі є значним субкультурним маркером, який, з одного боку, консолідує спільноти учасників, а з іншого – дозволяє помітити опонентів, які набувають в їхніх очах статусу «чужих». Здебільшого це гідробудівельники, чи особи, що не закорінені в територію, як правило, нові мешканці та працівники ГЕС;

найчастіше представники влади, які показують своє нерозуміння або ж зовсім не сприймають таких виявів спонтанної меморіалізації. Було помітно, що образи затоплених міст і сіл зберігаються й конструюються різними групами населення, які (часто несвідомо) використовують ресурси пам'яті про місце для проведення символічних меж у співтоваристві між «корінними» і «прийшлими». Для них важливим є саме місце, звідки походили ці люди, його історія та пам'ять про нього, щоб відрізнити «своїх» за спільними цінностями. Прикметно, що чимало представників іноетнічних груп населення південних територій, які тривалий час проживали в цій місцевості та спільно пережили з українцями найскладніші періоди в історії краю, також ідентифікують себе з утраченим ландшафтом. Один із респондентів розповідав: *«Я думаю, це не пов'язано зі складом – це наскільки вони корінні..., мабуть, корінні це відчували глибше, а ті, що приїхали, якби не було, а переселенці з першого коліна – вони так не сприймають середовище, це вже треба чекати поглибленого сприйняття і другого-третього покоління людей, щоб вони вже відчували, що це земля прабабків. А ті, що приїжджають, – вони звикли, і, як кажуть, відбулися легеньким переляком – і все. А, а корінне, корінне...»* (СКИ).

Нам нерідко доводилося записувати висловлювання, що маркували територію до побудови ГЕС як *«пустелю»*, *«слабкорозвинений край»*, *«дике поле»*. Наведемо ще кілька з них. З відомих причин тут не зазначаємо їхнього авторства. *«На місці діких бур'янов ми возвелі прекрасний город»*; *«це вони зараз плачуть, а спитайте, чи захотіли б вони вернутися у свої мазанки?»*; *«прогрес нікто не отменял; «це всього лише мода останніх років»*; *«не можна так огульно все хаяти»* та ін. *«От люди, вони завжди будуть незадоволені, що їм ще треба було – дали ж компенсацію. Великі справи вимагали і певних незручностей»*. Це була типова реакція осіб, які належали до відповідних відомств. Дехто підтримує лише спогади про малу

батьківщину і не більше, категорично заперечуючи примусовість дій владних інституцій та стверджуючи гостру необхідність для військово-промислового комплексу СРСР прискореної індустріалізації. Інші згадують турботу партії і уряду про простих людей, яким поліпшувалися житлові умови тощо. Наприклад, під час експедиції 2019 року в с. Дніпрянське на Полтавщині (колишній Старий Орлик, потім – Радянське (неподалік затопленої Перевалочної)) звучали закиди щодо сучасного переписування історії. Образи виливалися й на шпальтах місцевої преси, як то було у Вишгороді, де в газеті *«Слово»* в листопадовому номері за 2018 рік опублікували замітку-застереження одного з дописувачів: *«Рекомендуємо поводитися чемно»*. Наведемо відповідний фрагмент: *«Авторка лє сльози з приводу затопленого Київським водосховищем гнізда лелеки. Її не хвилює той факт, що завдяки будівництву ГЕС і ГАС Вишгород із маленького селища перетворився у красиве місто. Як писав почесний громадянин міста Анатолій Мисько, село було у тому стані, в якому його залишила ще княгиня Ольга у 9-му ст. – без доріг і майбутнього. Завдяки каскаду ГЕС економіка України отримала дешеву додаткову електроенергію. Всі ці перетворення були спрямовані на поліпшення добробуту радянського народу»*. У свою чергу на Світловодщині в районі Кременчуцького водосховища до вшанування роковин «затоплення» ініціатори неодноразово намагалися залучити представників місцевої влади. Іноді це вдавалося, але частіше звучала така відповідь: *«Кому нужні еті соплі-воплі?»*. Зрештою, тамтешні меморіальні групи тимчасово перенесли свою діяльність до найвіддаленішого від районного центру с. Захарівка, також заселеного переселенцями (ГСГ). Тут і було ініційовано у 2012–2013 роках спорудження пам'ятного знака загубленим селам. *«Наша Коліма»*, – приречено жартують люди та згадують як страшний сон, коли члени їхніх родин збирали для перевезення на нове кладовище останки пращурів. Приміром, у межах

м. Світловодська було створено так звану братську могилу, куди перепоховано самі черепи. «Коли це стосується рідних і близьких і не під час військових дій, то травма для всього роду», – вважає наша співрозмовниця. І чи зможуть це зрозуміти колишні будівники Кременчуцької ГЕС, що чимдуж намагалися достроково завершити будову? (ШЛС).

Не беремося надавати оцінювальні характеристики умовній домінуючій групі, яку називають у різних місцях по-своєму: «чужі», «заплави», «прибульці», «прийшли» тощо. Зазначимо лише, що колишнім гідробудівельникам також боляче сприймати, що їхню справу життя намагаються нині підважити. У когось ностальгія за СРСР, турбує нинішня невлаштованість (ЩЛД). Жива ще пам'ять про «звершення» комсомольських будов. Та найбільше впадало у вічі те, що ці люди здебільшого не були укоріненими на цих теренах. Адже, наприклад, переважна кількість міст, що виростили на місцях колишніх поселень, як Світловодськ чи Зеленодольськ, вважаються ще дуже молодими. Також колишні історичні козацькі поселення перетворилися в радянський час на безликі індустріальні центри, куди зі всього Союзу їхали робітники на будівництво ГЕС та заводів, як, скажімо, Дніпродзержинськ (нині – м. Кам'янське), Енергодар, Марганець, Нікополь чи Нова Каховка. Багато хто ще намагався потрапити на новобудову, щоб таким чином позбутися ганебного безпаспортного статусу, що, як відомо, до 1960-х років його мало сільське населення.

Безперечно, наслідки соціальної інженерії в СРСР тривалий час даватимуться взнаки. Утім, тут важливо зазначити також ще один психологічний феномен: багатьом людям, які вже народилися й виростили в умовах зміненого індустріального ландшафту, надзвичайно важко сприйняти щось відмінне від часу їхньої молодості. Це характерно не лише для України. Інформативним із цього погляду є дані американських науковців. Так, один із дослідників повідомляє,

що більшість жителів регіону Нова Англія (найраніше індустріалізованого від інших у США) надзвичайно тяжко сприйняли кампанію з демонтажу дамб, що повсюдно проводилася в країні, і навіть організували масові протести. Ці гідротехнічні споруди були застарілими й тому небезпечними для життя. Проте люди, що жили тут віддавна, звикли до них і вже ментально включили їх до рідного ландшафту. «Ти вбиваєш греблю, отже ти вбиваєш частину мене...», – ці слова, промовлені одним із захисників дамби, було введено до назви наукової статті [15]. Відтак сам традиційний доіндустріальний ландшафт з «живою» рікою залишався хіба що в культурній пам'яті аборигенів-індіанців, яких ніхто не питав, чи хочуть ті жити в зміненому докльді та й життя їхнє, як відомо, тоді не вартувало нічого. І вже у відповідь на таке висловлювання наводяться слова представника одного з корінних народів з Нової Зеландії (щоправда, узяті до заголовка вже іншої публікації цих авторів): «Ріка – це ми; ріка в наших жилах...». У колективній свідомості народу Ріка – предок, що забезпечує йому існування. В одній зі священних пісень аборигенів простежується подорож на каное від витоків до дельти, де позначаються всі значущі ділянки вздовж берегів. Це повідомлення про те, ким є цей народ і його зв'язок із землею і водою [16].

У нашому ж випадку з позицій постколоніальних студій можна цілком погодитися з тезою дослідниці А. Олененко про наявність «конфлікту між українським та радянським в боротьбі за конструювання власного ландшафту» [9].

Проблеми збереження історико-культурної спадщини. В Україні, як було вже показано, залишалися носії культурної пам'яті, які, попри свою нечисленність, не давали суспільству втратити обриси національного ландшафту, що спонукало вже нове покоління до активної дії. Тому спонтанна меморіалізація реалізується також в *online* формах. Це меморіальні групи в соціальних мережах, окремі сайти, форуми

і книги пам'яті, авторські відеоролики та інші зразки мережевої творчості. Однією з перших ще на початку 1990-х років з'явилася сторінка світловодської групи «Аква-діти граду Кітежа», де виставлялися численні фото, спогади тощо. Масштабну роботу проведено ГО «Старий Дніпро» з Переяслава-Хмельницького. На сайті представлені численні світлини і спогади мешканців з усіх навколишніх затоплених сіл. Зібрано багатий архів документальних матеріалів, яким послуговуються студенти місцевих навчальних закладів під час підготовки написання наукових праць. Спільнота присутня як у віртуальному просторі, так і реальному публічному та громадському. До різноманітних заходів залучаються і місцеве населення, і науковці з різних міст. Спільно з ІМФЕ ними зініційовано видання рукопису Д. Косарика про затоплені «шевченківські» Андруші [14]. Увагу читачів привертає також сторінка в мережі «Фейсбук» групи «Дніпровський Фенікс». Саме мережеві спільноти, збираючи зацікавлені групи довкола пам'яті про якийсь окремий локус, згодом виходять за межі меморіального представлення окремого сегменту території, осмислюють екологічні та культурні наслідки гідробудівельних експериментів у СРСР, поєднують зусилля в нових соціокультурних практиках, зокрема екологічних. Особливо яскраво це виявилось на Канівщині в селах Бучак, Трахтемирів, що вимагає окремої наукової розвідки. Тут зазначимо лише, що форми захисту цього історичного локусу заповідної території від майбутньої гідроакумуючої станції постійно видозмінюються. Проте незмінними залишається вшанування предків на старому кладовищі. При всіх зібраннях завжди відбувається похід до могили відомого талановитого поета В. Затулівітра, що

проживав тут в останні свої роки, та інших меморіальних місць. Неподалік установлено пам'ятний знак-хрест із написом: «На цьому місці буде споруджено Храм Покрови Пресвятої Богородиці на воді "Пам'яті затоплених сіл"». Місцем поклоніння тут є також славнозвісна «Рожена криниця», про воду з якої з покоління до покоління передаються численні легенди щодо її цілющих властивостей.

Незаперечна природна та історико-культурна цінність дніпровської території, як з'ясувалося, не для всіх є очевидною [13]. І нині на неї посягають як окремі приватні корпорації, так і ініціатори нових проєктів щодо енергетичного розвитку країни. Але ж придніпровські землі обабіч Дніпра і сьогодні є еталонними для українців. Затоплені і незатоплені – усі вони становлять особливу природну та історико-культурну світову цінність (Хортиця, порожиста частина Дніпра, колишні Великий Луг та мережа Січей і запорозьких зимівників, Білецьківські плавні в межах Кіровоградської та Полтавської областей та гора Пивиха, територія Канівських гір з могилою Тараса Шевченка включно, села Трахтемирів, Бучак, Витачів, Трипілля, Київські гори, Межигір'я та ін.). Усе це нині змушує людей об'єднуватися в товариства й не лише меморіалізувати втрачені ландшафти, але й захищати вцілілі території від неправомірних забудов, розробки кар'єрів, а також забезпечити їх від нових «гідроініціатив». Цілком закономірно, що спонтанна меморіалізація, розпочавшись як традиційний поминальний ритуал, природно-культурна настанова місцевих громад на «спільне пам'ятання» набирає обрисів соціально-екологічної дії. Помітно, що це двосторонній процес, коли традиція і новація взаємопов'язані й не можуть ефективно існувати незалежно одне від одного.

Респонденти

БІБ – Бессалова Інна Борисівна, 1967 р. н. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в м. Києві.

ГОС – Глей Ольга Степанівна, 1950 р. н. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в с. Косачівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

ГСГ – Гайдук Сергій Григорович, 1977 р. н. Записала Л. Боса у жовтні 2012 р., листопаді 2013 р. в м. Світловодську Кіровоградської обл.

ДТВ – Добко Тетяна Василівна, 1949 р. н. Записала А. Журавльова у 2015 р. в с. Демидів Вишгородсько-го р-ну Київської обл.

ДІМ – Дмитрюк Іван Михайлович, 1941 р. н. Записала Л. Боса у вересні 2011 р., грудні 2018 р. в м. Зеленодольську Дніпропетровської обл.

ЖСІ – Жмурський Семен Іванович, 1954 р. н. Записала Л. Боса у 2011 р. в м. Нікополі Дніпропетровської обл.

ІД – Іванов Дмитро, 1956 р. н. Записала Л. Боса у липні 2016 р., вересні 2019 р. в с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл.

ЙІВМ – Йовенко Володимир Михайлович, 1956 р. н. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в с. Косачівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

К-Л К – Кузьменко-Лісовенко Катерина. Записала Л. Боса у червні 2019 р. в с. Косачівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.

ЛММ – Литвиненко Микола Валентинович, 1949 р. н. Записала Л. Боса у травні 2012 р. в с. Нагірне Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ТАГ – Терещенко Андрій Григорович, 1969 р. н. Записала Л. Боса у жовтні 2012 р. в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ОВК – Осипова Валентина Казимирівна, 1945 р. н. Записала Л. Боса у листопаді 2018 р. в м. Вишгороді Київської обл.

СВА – Сандуа В'ячеслав Андрійович, 1938 р. н. Записала Л. Боса в листопаді 2012 р. в м. Нікополі Дніпропетровської обл.

ЧА – Чайка Андрій, 1972 р. н. Записала Л. Боса у липні 2016 р., травні 2018 р., вересні 2019 р. в с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл.

ШЛС – Шкірай Любов Семенівна, 1951 р. н. Записала Л. Боса у травні 2012 р. в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

ЩД – Щукіна Любов Дмитрівна, (родом із м. Новогеоргіївська Кіровоградської обл.) Записала Л. Боса у червні 2012 р. в м. Світловодську Кіровоградської обл.

ЯГП – Ярмоленко Галина Петрівна, 1933 р. н. Записала Л. Боса 21 травня 2012 р. в с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Джерела та література

1. Бабенко О., Петренко І. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла. Кропивницький, 2016. 380 с.

2. Боса Л. Зміни ландшафту Подніпров'я у ХХ столітті як соціокультурна проблема. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 4. С. 53–63.

3. Бідношія Ю. Переселяли і живих і мертвих. *Газета «2000»*. 2004. № 10.

4. Білівненко С. Селянин-степовик та річкова стихія Дніпра: за матеріалами історико-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 12–17.

5. Буланова Н. Козацька слобода Тритузне: втрачені ландшафти та історична пам'ять. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 58–62.

6. Гримич М. Антропологія простору. Т. 1. Культурний ландшафт Києва та околиць / за наук. редакцією М. Гримич. Київ, 2017. 316 с.

7. Гудченко З. Село на пониззі Дніпра. *Народна творчість та етнологія*. 2007. № 2. С. 91–100.

8. Європейська ландшафтна конвенція від 20.10.2000 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_154.

9. Олененко А. «Новое наше море – новое наше горе»: Конфликт между украинским и советским в борьбе за конструирование ландшафта Нижнего Поднепровья. *Ab Imperio*. 2019. № 1. С. 125–152.

10. Канівська ГАЕС: Тягар радянського минулого чи нагальна потреба? URL : <http://kanos.com.ua/kanivska-haes-tyahar-radyanskoho-mynuloho-chy-nahalna-potreba/>.

11. Коваль-Фучило І. Батьківська оселя і нове місце проживання: осмислення примусового переселення 1959–1960 років в Україні. *Міфологія і фольклор*. 2013. № 4. С. 14–19.

12. Кухаренко С. Придорожні пам'ятники: сучасний феномен, або тяглість народних традицій. *Народознавчі зошити*. 2010. № 3–4. С. 371–377.

13. Манюк В. Модель екомережі для Степового Придніпров'я: підходи до проектування. *Глобалізаційні процеси в природокористуванні*. Київ, 2008.

14. Село Андруші. Історико-етнографічний нарис / [за заг. ред. Скрипник Г.] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 256 с.

15. Fox C. A., Magilligan F. J., Sneddon C. S. «You kill the dam, you are killing a part of me»: dam removal and the environmental politics of river restoration. *Geoforum*. 2016. N. 3. P. 93–104.

16. Fox C. A., Reo N. J., Turner D. A. et al. «The river is us; the river is in our veins»: re-defining river restoration in three Indigenous communities. *Sustain Sci*. 2017. N. 12. P. 521–533.

17. Cybriwsky R. *Along Ukraine's River: A Social and Environmental History of the Dnipro*. Budapest, 2018. 280 p.

18. Kołodziejczyk D., Şandru C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe—some reflections. *Journal of Postcolonial Writing* 2012. N. 2. P. 113–116.

19. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death* / ed. by J. Santino. New York, 2011.

20. Turner V. *The Anthropology of Performance*. New York : PAJ Publications, 1988.

References

1. BABENKO, Oleh, PETRENKO, Ivan. Our sea is new... Pages of the history of construction of Kremenchug hydroelectric power station. Kropyvnytskyi, 2016. 380 p. [in Ukrainian].

2. BOSA, Liubov. Changes in the landscape of the Dnieper in the twentieth century as a socio-cultural problem. *Folk art and ethnology*, 2012, vol. 4, pp. 53–63 [in Ukrainian].

3. BIDNOSHYYA, Iurii. Relocated both the living and the dead. «2000» 10–16.0.2004 [in Ukrainian].

4. BILIVNENKO, Serhii. Peasant-steppe dweller and river element of the Dnieper: based on historical and ethnographic expeditions of the Iakiv Novitskyi Zaporizhzhia Scientific Society. *Folk art and ethnology*, 2017, vol. 5, pp. 12–17 [in Ukrainian].

5. BULANOVA, Nataliia. Cossack settlement Trituzne: lost landscapes and historical memory. *Folk art and ethnology*, 2017, vol. 5, pp. 58–62 [in Ukrainian].

6. HRYMYCH, Maryna. Anthropology of space. Vol. 1. Cultural landscape of Kyiv and its environs / ed. by M. Hrymych. Kyiv, 2017. 316 p. [in Ukrainian].

7. HUDCHENKO, Zoia. A village in the lower reaches of the Dnieper. *Folk art and ethnology*, 2007, no 2, pp. 91–100 [in Ukrainian].

8. European Landscape Convention of 20.10.2000. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_154 (accessed 10 March 2021) [in Ukrainian].

9. OLENENKO, Anna. “Our new sea – our new grief”: The conflict between the Ukrainian and Soviet in the struggle for the construction of the landscape of the Lower Dnieper. *Ab Imperio*, 2019, vol. 1, pp. 125–152 [in Ukrainian].

10. Kaniv PSP: The burden of the Soviet past or an urgent need? URL: <http://kanos.com.ua/kanivska-haestyahar-radyanskoho-mynuloho-chy-nahalna-potreba/> (accessed 10 May 2021) [in Ukrainian].

11. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. Parental home and new place of residence: understanding of forced resettlement in 1959–1960 in Ukraine. *Mythology and folklore*. 2013, no 4, pp. 14–19 [in Ukrainian].

12. KUKHARENKO, Svitlana. Roadside monuments: a modern phenomenon, or longevity of folk traditions. *Ethnology notebooks*, 2010, no 3–4, pp. 371–377 [in Ukrainian].

13. MANIUK, Vadym. Model of the ecological network for the Steppe Dnieper: approaches to design. *Globalization processes in nature resource management*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].

14. The village of Andrushii. Historical and ethnographic essay / [ed. by Skrypnyk H.; NAS Ukraine, M. T. Rylskyi IAFE]. Kyiv, 2016. 256 p. [in Ukrainian].

15. FOX, C. A., MAGILLIGAN F. J., SNEDDON C. S. “You kill the dam, you are killing a part of me”: dam removal and the environmental politics of river restoration. *Geoforum*, 2016 (3), 93–104.

16. FOX, C. A., REO, N. J., TURNER, D. A. et al. “The river is us; the river is in our veins”: re-defining river restoration in three Indigenous communities. *Sustain Sci*. 2017 (12), 521–533.

17. CYBRIWSKY R. *Along Ukraine's River: A Social and Environmental History of the Dnipro*. Budapest, 2018. 280 pp.

18. KOŁODZIEJCZYK, D., ŞANDRU C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe—some reflections. *Journal of Postcolonial Writing* 48 (2), 113–116.

19. *Spontaneous Shrines and the Public Memorialization of Death* / ed. by J. Santino. New York, 2011.

20. TURNER, V. *The Anthropology of Performance*. New York : PAJ Publications, 1988.

УДК 392(=161.2)“17”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.028>

ДЗЮБА ОЛЕНА

кандидатка історичних наук, дослідниця освіти та повсякденного життя козацької старшини

DZIUBA OLENA

a Ph.D. in History, a researcher of education and daily life of Cossack Starshyna

Бібліографічний опис:

Дзюба, О. (2021) Традиції родинної взаємодопомоги в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття). *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 28–35.

Dziuba, O. (2021) Traditions of family mutual aid in the Cossack Starshyna society (18th century). *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 28–35.

ТРАДИЦІЇ РОДИННОЇ ВЗАЄМОПІДТРИМКИ В КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОМУ СОЦІУМІ (XVIII століття)

Анотація / Abstract

У статті на підставі аналізу різного роду джерел, зокрема епістолярної спадщини, заповітів, мемуарної літератури, простежується побутування в козацько-старшинському соціумі традицій підтримки родиною дітей-сиріт. У науковій історичній, етнографічній літературі ця тема малодосліджена, побутування традицій взаємодопомоги розглядалися здебільшого на прикладі селянського середовища. Права сиріт застерігалися в тестаментх, турбота про них вважалась усталеною нормою, відмова від якої викликала громадський осуд. Відповідальність за життя сиріт, їхнє виховання, освіту, одруження, забезпечення кар'єрного росту брали на себе представники старшого покоління, їх майнові права регулювалися чинними юридичними нормами. Відповідно до звичаю брати мали забезпечити сестрам-сиротам посаг і материзну. У статті розглядаються найбільш типові прояви родинної взаємодопомоги на прикладі відомостей з родинного побуту відомих представників козацької старшини. Турбота про членів роду не обмежувалася піклуванням про сиріт; її надавали тим членам родини, що потрапили у скрутне фінансове становище, мали сімейні проблеми, хворіли. Багато що залежало й від особливостей індивідуальної психології, але загалом сімейні цінності, частиною яких було піклування про дітей-сиріт, визначали основу повсякденного життя.

Ключові слова: епістолярна спадщина, козацька старшина, родинна взаємодопомога, сімейні цінності, піклування про сиріт.

The article, based on the analysis of various sources, including epistolary heritage, wills, memoirs, traces the existence in the Cossack Starshyna society of traditions of family aid for orphans. In the scientific historical, ethnographic literature, this topic is poorly studied, the existence of traditions of mutual aid were considered mostly on the example of the peasant environment. The rights of orphans were protected in testaments, and care for them was considered an established norm, the rejection of which provoked public condemnation. The responsibility for the lives of orphans, their upbringing, education,

marriage, career advancement was assumed by the older generation, their property rights were governed by applicable law. According to custom, the brothers were to provide the orphaned sisters with a dowry and a maternity leave. The article considers the most typical manifestations of family mutual assistance on the example of information from the family life of famous representatives of the Cossack Starshyna. Care for family members was not limited to caring for orphans, it was provided to those family members who found themselves in a difficult financial situation, had family problems, were ill. Much also depended on the features of individual psychology, but in general, family values, part of which was the care of orphans, determined the basis of daily life.

Keywords: epistolary heritage, Cossack Starshyna, family mutual aid, family values, care for orphans.

Культура родинного спілкування старшинського соціуму Гетьманщини, яка входила у XVIII ст. до складу Російської імперії як на правах автономії за існування гетьманської форми правління, так і підпорядкування російським адміністративним органам, відображена в наративних джерелах – насамперед в епістолярній спадщині, мемуарній літературі, а також у документах правового характеру. Моральні канони, які лежали в основі родинного життя, базувалися на християнській етиці, народних традиціях. Заповідь «шануй батька і матір свою» була наріжним каменем у взаєминах членів родини. Сім'я, родина складали основу життєвої цінності для всіх соціумів. Це, зокрема, простежується на підставі документів різного характеру з козацько-старшинського середовища, які засвідчують почуття відповідальності за членів родини та родинну взаємодопомогу. Члени роду розраховували на підтримку батьків, братів, сестер, кумів, свояків та ін. Покладалися й на тих, хто досяг високих чинів, мав вплив при дворі, авторитет серед російських чиновників і вельмож. Це стосувалося позик, погашення боргів, виконання певних послуг, наприклад, відстоювання приватних інтересів у адміністративних органах Російської імперії чи купівлі цінних речей у Москві та Петербурзі. Але чи не основним у родинних взаєминах було не залишити в біді членів родини, що вважалося не лише гріхом, але й безчестям для всього роду, навіть коли мова йшла про недостатню спроможність родича. Так, єпископ Сівський і Брянський Кирило (Флоринський) у листі до Якіма Сулими (1777) із приводу захисту маєтності його двоюрідної сестри в Баришівці, яка

відійшла Якимові, писав, що листа вручить його незаможна двоюрідна сестра, бідність якої його «не срамить, не отвращает от того, чтоб ей подать руку помощи в ея нужде»; далі цитував християнську сентенцію: «А ще кто о присних не радить, хуже есть невірна» [15, с. 112].

На родину покладалася відповідальність за дітей, коли вони залишалися сиротами. Як зазначає І. Сердюк, «для соціуму Гетьманщини з його патріархальністю і відносинами покори й підпорядкування дитина виокремлювалася тим, що потребувала опіки» [13, с. 11]. У своїй ґрунтовній монографії автор акцентує увагу на проблемах дитинства переважно на основі народної культури, водночас зауважуючи, що «основними творцями писемних джерел Гетьманщини були носії “вченої культури”» [13, с. 12], тобто козацька еліта. Саме на джерелах, які вийшли з оточення козацької еліти, простежимо деякі прояви опіки над дітьми-сиротами.

Це вважалося настільки усталеною нормою, що відмова від таких обов'язків або ж кривда сиріт, захоплення належних їм маєтностей викликали громадський осуд, чого прагнули уникнути члени родини. Права сиріт застерігалися в тестах, які «вважаються формально односторонніми цивільно-правовими розпорядженнями особи на випадок смерті, що містять диспозицію щодо майна і встановлюють спадкоємця» [6, с. 18]. Так, дружина генерального хорунжого І. Сулими, який помер у Ладозькому поході 1721 року, укладаючи тестамент 1728 року, виокремила права дітей свого старшого сина Федора, який помер під час Сулацько-Гілянського похо-

ду в 1726 році й був похований в кріпості Сулак. Залишив сиротами чотирьох дочок. А дружина його Параскева, дочка генерального писаря В. Л. Кочубея, як писав Я. Маркович у своєму щоденнику, померла з горя, коли малолітній син утопився в діжці з квасом [8, с. 80]. У тестаменті Марія Сулима чотирьом дочкам Федора записувала хутори в Стародубському полку з млином, винницею, ґрунтом, з гаями, полями, сіножатями, з «людьми, там живучими», а в Переяславському і Яготинському степу маєтності «зо всѣмъ позосталимъ по покойнхъ ихъ родителейъ статкомъ и стадиною» [15, с. 51] та млин у Баришівці. А село Кучаков, яке було виділене їхньому батькові, залишалося в родині, оскільки в нього не було спадкоємців чоловічої статі [15, с. 51]. Заповідала, щоб «чтирѣ дочери со всѣхъ дому нашего добрѣ вихованни и повидавани бытъ повинни» [15, с. 51]. Турбувалася й за внука, дитину покійного сина Самійла, мати якого вже вийшла вдруге заміж, – наказувала залишити за ним батьківські володіння, але якщо вони його будуть «воспитивать нерадиво, безъ пренадлежащего обучения», то її сини повинні взяти «оного унучка моего зо всѣми его добрами... в свое опікунство» [15, с. 51]. Як правило, у тестаментах застерігалася порушення волі укладача. М. Сулима наприкінці тестаменту дозволила написати, що коли хтось із її дітей чи племінників, далеких і близьких, «дерзнуть касовать чи переиначувати, то на такогого Божие неблагословеніе и установленное святими отци полагаю проклятіе, анафема» [15, с. 49]. Марія Сулима померла в 1729 році. Про сиріт Федора турбувався також брат покійної Параскеви – полтавський полковник Василь Васильович Кочубей. У 1730 році він писав синові Марії Семену Сулимі про призначення опікуна для сиріт, зазначаючи, що ним має бути той, хто буде користуватися маєтностями осиротілих дітей. Мав намір поговорити про це з гетьманом Данилом Апостолом [15, с. 60]. Опікувався сиротами Семен Сулима; він і видавав їх заміж. Дві

старші дочки одружилися, і в 1731 році їхні чоловіки поділили частину майна.

У тестаментах, як бачимо, сиротами мали опікуватися брати; вони ж мали сестрам забезпечити посаг і материзну. Так, генеральний хорунжий М. Ханенко, який мав велику сім'ю (двох синів і п'ять дочок), у своєму тестаменті (13 грудня 1759 р.) наказував дружині, з якою прожив 31 рік «честно, вѣрно, любительно и постоянно», щоб вона «любовѣ и милостѣ ко всѣмъ помянутимъ дѣтямъ нашимъ ровную и попичение о иныхъ одинаковое имѣла. Оние же дѣти мои всѣ должны ей, матери своей по смерть ей бытъ послушны и почитательны, а между собою содержать взаимную любовь и нерозрывное согласие, прилѣжа во всемъ благочестному и со всѣми ближними и далекими сродниками, свойственными и друзьями и изъ посторонними любительному обхождению» [7, с. 516]. Дружині і трьом неодруженим дочкам залишав частину прибутків від маєтностей, які розділив між синами. Дочки мали бути забезпечені посагом «въ одѣяніяхъ, бѣльи и всякомъ приборствѣ дамскомъ, и въ серебрѣ, цінѣ, мѣди, поездѣ, лошодахъ и в протчемъ», так, як і дві інші дочки, що були вже одружені. А також наказував дати кожній при одруженні по 300 р. та по «четиреста и пятьдесятъ осмачек жита». Заміжнім дати ще по двісті рублів, оскільки на посаг їм давалося лише по 200 і одній Анні 50 «осмачок» жита, а Анастасії жито було дано [7, с. 519].

Обумовлював також, що коли дружина помре, а дочки будуть незаміжні, тоді брати повинні подбати про них і видати заміж, так, як заповідав батько. Ще однією умовою заповіту було те, що маєтності мають залишитися в родині. Коли хто захоче їх продати або закласти, то лише рідному братові, а коли його не буде, то сестрам чи їхнім спадкоємцям.

Дітей-сиріт родина намагалася забирали на виховання. Так, дружина гетьмана Д. Апостола Уляна (Іскрицька), коли її брат Григорій Іскрицький, сотник Сумського

полку, за переказами, загинув у поході проти Булавина в 1708 році [7, с. 28], опікувалася його сином Петром, знайшла йому достойну пару, дочку стародубського полкового писаря Григорія Скорупи Олену, й одружила їх в 1730 році.

У родині Марковичів також усталеним був обов'язок піклуватися про сиріт. Скажімо, коли в 1728 році помер брат Якова Андрій, їхніх дітей родина хотіла взяти до себе, але мати його дружини, а вона була дочкою сумського полковника Івана Кондратьєва, «полковница бившая дѣтей покойного брата п. Андрея не дала, и всѣ ихъ пожитки зъ Будокъ къ себѣ в Суми забрала» [8, с. 337]. Наступного року в листопаді померла й дружина Андрія [8, с. 335]. Імовірно, тоді вони забрали його сина до себе. У 1732 році Яків Маркович записав, що син брата Андрія Івась жив у батьків у Ромнах. Інший брат (Семен) після смерті дружини, дочки охтирського полковника Лесевицького, у 1731 році одружився вдруге на дочці генерального хорунжого Я. Горленка. Батько його покійної дружини приїхав забрати речі зі спадщини дочки «до возраста унука Івася». Вони були оцінені в 900р., а ще на 500р. залишилися вдома. Мали перейти синові Івану по досягненню повноліття [9, с. 147]. Семен помер в 1738 році під час російсько-турецької війни. Його син Іван перебував під опікою Я. Марковича, бо коли він у жовтні 1749 року засватав доньку сотника котевальського Й. Гнідича, то Генеральна військова канцелярія зробила запит, чи опікується ним Я. Маркович і скільки йому років. Він привітав його з одруженням і подарував племінникові кухву горілки. А коли Іван помер, то Я. Маркович наказував служителеві наглядати за його майном у Короваях, «чтоб от жены покойнаго племенника не было лишнего расхода и напрасного расточения добру» [10, с. 286]. До нього звертався з проханням узяти під опіку родину брат Іван, коли його разом із козацьким загоном відправили у Ліфляндію на початку 1748 року.

Я. Маркович у щоденнику згадує протопопа стародубського Подгурського, який у 1731 році «привезль дѣвчатъ сиротъ по смерти отца своего Прокопа Березовского и матки Забѣловни в Обтовъ», маєток І. Забіли [9, с. 89]. Коли ж мали місце випадки безвідповідальності близьких, тоді зверталися до авторитетних родичів, просили їх допомогти вплинути, як, наприклад, це мало місце в родині київського полкового обозного Федора Ханенка. Після смерті його сина Андрія дружина вийшла вдруге заміж за Ф. Чуйкевича, і малолітній онук Михайло ріс і виховувався при ній. Імовірно, дід не брав жодної участі у вихованні внука, що змусило її звернутися по допомогу до небожа свекра генерального хорунжого М. Ханенка з проханням вплинути на діда. Вона писала в 1740 році, що син зростає при ній в домі її чоловіка, «моимъ коштомъ з дѣтска бабами и нянками наемными возвращень и вскормлень» [3, арк. 1], а від дідуся вона не дочекалася навіть доброго слова. Коли Ганна із сином приїхала перевідати хворого свекра й мала надію на допомогу у вихованні та навчанні, «чтобъ принаймне извѣдали, якъ то дитину sustentоват от мала до велика и до науки приводитъ не можетъ быти без знатныхъ кошту и праца» [3, арк. 1], але повернулася ні з чим, мусила «мужу моему привезти его на его клопотъ и коштѣ невинний чужого внучка» [3, арк. 1]. Далі Ганна пише, що свекор заповідав роздати чимало майна на церкві, а що залишиться, онукові, якого передавав в опіку своїй дружині Параскеві, а обох під опіку М. Ханенка. Просила його вплинути на свого дядька, щоб він виділяв певну суму на виховання та освіту внука або ж забрав його до себе. Їй, імовірно, дошкуляло те, що свекор заповідав частину майна на церкві і монастирі. І вона з обуренням писала, що «монастирѣ не спасут душѣ его за явную обѣду мою не награжденную» [3, арк. 1 зв.) М. Ханенко звернувся до дядька з листом, у якому писав, що насамперед необхідно забезпечити свою родину, щоб вона «по миру не пішла», зокрема й

сироту внука Михайла, дати йому належну освіту та виховання, і таким чином «в немъ память ваша достохвальная залишится». І це буде «приятнѣйший Богу вашъ вчинокъ какъ должно всякому отдать, нежели монастири доволнить, богатить вашими денгами» [5, арк. 3 зв.]. А тоді, що залишиться, можна передати й церкві. Застерігав дядька, що тестаменти укладаються на підставі чинних правових норм, коли ж вони не дотримані, тоді тестамент може бути скасований у судовому порядку. Дядько прислухався до поради й у 1743 році найняв вчителя латинської мови, який почав готувати Михайла до навчання в школах, імовірно, у Києво-Могилянській академії. Після навчання (не без протекції М. Ханенка) Михайло почав працювати у Генеральній військовій канцелярії: «...племѣнникъ Михайло Ханенко подалъ доношеніе в генеральную канцелярію о принятіи его въ службу канцелярскую, Оному велѣли битъ у дѣлъ для писанья [7, с. 487]. Проте ставився до служби досить недбало, нібито через хворобу самовільно покинув канцелярію і збирався навіть піти в монастир. Це обурило М. Ханенка, і він написав київському полковникові Ю. Дарагану доправити Михайла в Глухів під караулом. У 1755 році вітчим Михайла Ф. Чуйкевич повідомляв М. Ханенку, що в Генеральну військову канцелярію той не повернувся; просив змусити його до служби, а нагляд за маєтностями доручити київському полковому обозному М. Шуму, «поколь онъ Михайло в канцелярії енеральной, или при боку вашомъ начвѣчится и дурмани з его мозговнѣ выйдут» [2, арк. 2]. Імовірно, Михайло все ж таки виправдав сподівання родини. Він одружився і 2 грудня 1757 року надіслав М. Ханенку «хлѣб родинний», писав про народження дітей Георгія і Софії, передавав себе і дітей в «любовь и отечеству велможности вашей» [4, арк. 15]. М. Ханенко турбувався і про родину свого брата, сліпого священника Святоспаської Козелецької церкви. Він заповідав дати йому 50 р., опікувався його сином Йосипом, якого в 1742 році

«рекомендовалъ въ войсковую Генеральную канцелярію, при поданной от него челобитной» [7, с. 162]. Певний час, судячи із записів у щоденнику, Йосиф жив у Ханенка, напевно, виконував якісь послуги й не відзначався доброю поведінкою. Записав у щоденник, що хотів учинити «наказаніе кухарю за пьянство, то обявилось, что вина бочку страчено Іосифом» [7, с. 173]. Далі пише, що «за его проступство наказанъ», але не вказує, як саме. Та незважаючи на це, допомагав йому, підтримував матеріально, записав одного разу, що дав «на разніе росходи 1 р. 50 к.», передавав гроші, коли той хворів. У 1752 році послав «для бѣдного Іосифа» 3 р. [7, с. 479], а в 1753 році «1 рубль денегъ» [7, с. 486]. А коли його небожі Михайло та Йосип їхали з Глухова в Козелець, дав їм на дорогу коня, сани, «одѣяло старое да 50 копѣекъ» [7, с. 187].

На підтримку родини сподівався й онук сестри Мазепи Іван Обидовський. Його батько, ніжинський полковник І Обидовський, був одружений з Ганною, дочкою Василя Леонтійовича Кочубея. Загинув у поході поблизу Несвіжа в 1701 році. Родина після невдалої спроби гетьмана І. Мазепи вийти з-під протекції Москви втратила маєтності. Син залишився сиротою, але навчався в 1722–1723 роках у гімназії м. Бреслау (Вроцлова) і сподівався на підтримку тітки, матеріної сестри, згаданої вже Параскеви Сулими, та дядьків Василя і Федора Кочубеїв. Родина тітки допомогала йому, надсилала гроші, проте їх не вистачало. В одному з листів з Вроцлова він писав: «Що жъ тутъ сорокъ чирвонихъ, суконки не маю за що справити, ажъ встидъ мнѣ передъ нашими людьми появиться» [12, с. 29]. З Вроцлавом Гетьманщина підтримувала тісні торговельні й культурні зв'язки, тому не випадково Іван писав про «наших людей». Бажання вчитися було таким великим, що він писав: «Хочъ хлѣба просячи, буду вчитися» [12, с. 35]. Висловлював глибоку подяку тітці та її чоловікові Федору Сулимі й обіцяв повернути надані йому гроші. Дядьки ж рекомендували їхати додому, проте Іван продовжував

навчання, сподіваючись також на підтримку Феофана Прокоповича. У 1724 році він приїхав до Петербурга і працював у школі, що її заснував Феофан Прокопович, який намагався допомогти йому набути маєтності і, звертаючись до гетьмана Данила Апостола, писав, «що яким же більше співчуттям зворушиться дух ваш до цього сироти, що й батьків і імені позбувся, Та й сирітство й убогість його не рядові і незвичні», натякаючи цим на репресії, яких зазнала його родина [16, с. 268]. Далі Феофан Прокопович зазначав, що народився Іван «в такому великому достатку відняттям усього засмучений страждає і, маючи достаток, аби іншим постачати, сам нині де б голову прихилити місця шукає» [16, с. 268].

Родина не залишала поза увагою і сім'ю, де з певної причини не складалося життя. Це видно з історії сімейного життя Григорія Фридрикевича, сина седнівського сотника, пасинка гетьмана І. Мазепи Криштофа Фридрикевича, одруженого з Феодосією Томарою. Феодосія, очевидно, була нещаслива в шлюбі. Вона забрала малолітнього сина й виїхала в Прилуки до сестри, одруженої з прилуцьким сотником Ф. Марковичем. Її дядько, наказний чернігівський полковник В. Томара, та Ф. Маркович звинувачували Григорія Фридрикевича в недбалому веденні господарства, розтриньканні посагу дружини, вимаганні додаткових виплат від родини. Він спростовував це в листах до родичів (1723). Писав, що такі закиди, нібито він «в непотребній завзятості будучи, бавлюся нїякими увїдливими словами... и будто чуждаюся жони моеї», є наклепом його ворогів [12, с. 32]. Невдовзі Григорій Фридрикевич помер, а його дружина швидко вийшла заміж за Степана Леонтовича, вихователя дітей седнівського сотника Войцеховича, «непотребним чином», як писав у 1728 році інший седнівський сотник Іван Римша. Імовірно, не дотрималась прийнятого часу, пов'язаного з поминанням покійника.

Так і бунчуковий товариш А. Войцехович, який мав володіння на Чернігівщині, просив своїх синів захищати права сестри

Софії Пустоти, що залишилася вдовою, а на її маєтності претендували родичі чоловіка: «Пояснѣтъ яко дочери моей, а вашей сестрѣ – вдовинна права по жизнь ея ништо неотимлет». Вона, писав далі батько, «за внесение въ домъ покойнаго мужа искупила немало земель, и долги покойнаго мужа и свекра оплатила, и привела дворъ своими собственно трудами в состояние, сіе всѣмъ сосѣдем честним извѣстно» [1, арк. 275]. Померлий чоловік Софії (Д. Пустота) володів селом Бакланова Муравейка. Після її смерті воно перейшло до одного із синів А. Войцеховича

Особливо вболівала родина за одруження дочок-сиріт, оскільки в суспільстві заміжня жінка мала високий статус, незаміжжя сприймалося як нещастя. Без порад та матеріальної підтримки найближчих родичів шлюбний акт не міг відбутися. З Я. Марковичем радилася дружина брата Марка, кого вибрати в зяті, коли віддавала дочку заміж; писала, що руки її просять два претенденти, питала, кому надати перевагу. Цікава родинна справа П. Милорадовича з його тещею Анастасією Степанівною Полуботковою, дочкою згаданої Феодосії Фридрикевич від другого шлюбу зі Степаном Леонтовичем з приводу заміжжя його дочки. П. Милорадович, полковник Чернігівського полку, генерал-майор у відставці, був одружений з дочкою Анастасії Леонтович та внука П. Полуботка – Семена Яковича – Софією. Мав двох дітей – сина Григорія та дочку Анастасію. Дружина померла в молодому віці, залишивши п'ятилітню дочку, вихованням якої займалася бабуся. З приводу одруження Анастасії в батька розгорівся конфлікт з тещею, що тривав протягом кількох років, супроводжуючись судовими тяжбами та апеляцією до Сенату. Коли внуці виповнилося двадцять років, а цей вік уважався мало не критичним для того, аби вийти заміж, бабуся найшла їй нареченого – І. Лашкевича. Він мав гарну освіту, навчався в Московському університеті, займався перекладами. Між моло-

дими виникла взаємна симпатія. Про глибокі й ширі почуття свідчать його листи до Анастасії. Однак батько був проти цього шлюбу. Тоді бабуся вирішила віддати внуку заміж без батьківського благословення, що вважалося неприйнятним у тогочасному суспільстві. Вона писала зятеві, що внуку пора віддавати заміж, адже вона в тому віці, коли «не кь лѣтамъ, но изъ лѣтъ идетъ» й на ущипливе зауваження зятя, що омолодити його дочку бабуся зможе, записавши їй свій маєток Боровичі, відповіла: «Нѣтъ, дайте ей и весь свѣтъ, то ничто не поможетъ наградить потерявши лѣта» [11, с. 53]. Дочка також просила батьківського благословення, висловлювала своє побоювання залишитися після смерті батька й бабусі «в дѣвках». Не дочекавшись батьківського дозволу, бабуся, яка, очевидно, як і її мати, згадана вже Феодосія Фридрикевич Леонтович, була жінкою рішучою, вирішила одружити онуку без згоди батька та його благословення. Між батьком і тещею розпочалася судова справа. Вона подала до Сосницького повітового суду листи П. Милорадовича й показала, що батько не хоче віддавати дочку заміж з тієї причини, що не хоче виділити їй частину матеріної спадщини. Суд посилався на статтю Литовського статуту (розд. 3, арт. 39), за якою заборонялося насильно віддавати дочок заміж, без їхньої волі, «але каждой из них с порою друзей их, за кого хотя, за того у малженство вольно будетъ ходити и отдаватися» [14, с. 134]. 22 травня 1789 року дав дозвіл на одруження. А наступного дня Анастасія Милорадович обвінчалася з І. Лашкевичем, незважаючи на те, що батько звертався до новгородського єпархіального архієрея з проханням не дозволити вінчання, адже існувала церковна заборона на вінчання «беглих от отцов», а також відкладення весілля після вінчання.

У відповідь на такий поступок П. Милорадович у Городницькому повітовому судді порушив справу про відмову від дочки та позбавлення її спадщини, опираю-

чись на статтю Литовського статуту (розд. 5, арт. 8), яка забороняла дочкам без відомо батьків виходити заміж, інакше вони втрачали право на спадщину, та розд. 8, арт. 7, на підставі якого дозволялося «виречеса синов або дочок, если би син або девка на родичи свои торгнулся рукою, ударил або пхнул з гнева» [14, с. 250]. А П. Милорадович писав, що «оная дочь болѣе тѣлесного чувствованія поразила меня причиною и посредствомъ побѣгу» [11, с. 109–110]. Коли народилася в нього внука й дочка надіслала «хліб родинний», батько не прийняв його. Спадщину він залишав лише одному синові. Але тепер вже з П. Милорадовичем судові тяжби розпочав зять, якому дружина дозволила відстоювати свої права на спадщину матері в судах. Справа затягнулася на кілька років, і обидві сторони дійшли до Сенату, де сподівалися на підтримку впливових земляків П. Завадовського та О. Безбородька. Вони ж у свою чергу пропонували примиритися й розділити «материзну» порівну між сином і дочкою. П. Милорадович пристав на цю пропозицію, та лише через десять років у 1798 році написав тещі, що прийняв зятя свого І. Лашкевича з дочкою Анастасією і їхнім сином Петром «с душевною моею искреною радостью... отпустилъ съ моимъ грѣшнымъ родительскимъ прощеньемъ и благословеньемъ» [11, с. 150].

Загалом сімейна взаємопідтримка в середовищі таких відомих козацько-старшинських родин, як Сулими, Марковичі, Ханенки, Милорадовичі та ін., дає уявлення про стійке побутування в повсякденному житті традицій і правових норм, що забезпечували дітям-сиротам у разі втрати батьків збереження маєтностей, одержання освіти, протекцій у службовій діяльності. Водночас це не виключало окремих проявів оскарження тестаментів, ведення судових справ, відмовляння від допомоги родичам. Багато що залежало і від ціннісних орієнтацій та моральних якостей окремих членів родини.

Джерела та література

1. Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. VIII, спр. 270–527.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 983, оп. 1, спр. 89.
3. ЦДІАУК, ф. 983, оп. 1, спр. 78.
4. ЦДІАУК, ф. 983, оп. 1, спр. 82.
5. ЦДІАУК, ф. 983, оп. 1, спр. 95.
6. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ : Видавничий дім «Простір», 2011. 200 с. : іл.
7. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. Киев, 1884. 524 с.
8. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. II (1726–1729). Киев, 1895. 346 с.
9. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. III (1730–1734). Киев, 1897. 418 с.
10. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. II. Москва, 1859. 414 с.
11. Любецкий архив графа Милорадовича. Киев, 1898. Вып. 1.
12. Приватні листи XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1987. 178 с.
13. Сердюк І. Маленький дорослий. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ : К.І.С., 2018. 456 с. : іл.
14. Статут Вялікага Княства Литоўскага 1588. Мінск, 1989. 573 с. : іл.
15. Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. Киев, 1884. 316 с. : іл.
16. Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 3. 524 с.

References

1. Vernadskyi National Library of Ukraine's Institute of Manuscripts: f. VIII, dossiers 270–527.
2. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (thereafter – CSHAUK): f. 983, inv. 1, dossier 89.
3. CSHAUK: f. 983, inv. 1, dossier 78.
4. CSHAUK: f. 983, inv. 1, dossier 82.
5. CSHAUK: f. 983, inv. 1, dossier 95.
6. Bilous, Nataliia. Testaments of the inhabitants of Kyiv in the middle 16th and the 1st half of the 17th century. Kyiv: Publishing house "Space", 2011, pp. 200 [in Ukrainian].
7. Dairy Notes of the General Cornet Nikolai Khanenko 1727–1753. Kiev, 1884, pp. 524 [in Russian].
8. Dairy of Ukrainian General Treasurer Yakov Markovich. Kiev, 1895, part 2, pp. 346 [in Russian].
9. Dairy of Ukrainian General Treasurer Yakov Markovich. Kiev, 1897, part 3, pp. 418 [in Russian].
10. Dairy Notes of Ukrainian General Treasurer Yakov Markovich: [In Two Parts]. Moscow, 1859, part 2, pp. 414 [in Russian].
11. Archive of Count Miloradovich in Liubech. Kiev, 1898, iss. 1 [in Russian].
12. Private letters from 18th century. Kyiv: Scientific Thought, 1987, pp. 178 [in Ukrainian].
13. Serdiuk, Ihor. Little Grown Up: Child and Childhood in the 18th century Hetmanate. Kyiv: K.I.S., 2018, pp. 456 [in Ukrainian].
14. Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1588. Minsk, 1989, pp. 573 [in Belarusian].
15. Sulyma's archive. Family papers of Sulymas, Skorupas and Voytsekhoviches. Kiev, 1884, pp. 316 [in Russian].
16. Feofan Prokopovych. Philosophical works in 3 vol. Kyiv: Scientific Thought, 1981, vol. 3, pp. 524 [in Ukrainian].

УДК 343.819.5(430=162.1):303.42

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.04.036>

SŁOWIŃSKI PRZEMYSŁAW

dr, prorektor, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Polska. ORCID: 0000-0002-0654-010X

SŁOWIŃSKI PRZEMYSŁAW

dr, vice-rector, Jacob of Paradise University, Poland. ORCID: 0000-0002-0654-010X

Бібліографічний опис:

Słowiński, P. (2021) Oflag II C Woldenberg. Największy niemiecki obóz jeniecki dla polskich oficerów 1940–1945. Stan polskich badań. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 36–50.

Słowiński, P. (2021) Oflag II C Woldenberg. The largest German war prisoner's camp for Polish officers in 1940–1945. The condition of Polish research. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 36–50.

OFLAG II C WOLDENBERG. NAJWIĘKSZY NIEMIECKI OBÓZ JENIECKI DLA POLSKICH OFICERÓW 1940–1945. STAN POLSKICH BADAŃ

Streszczenie / Abstract

W opracowaniu przedstawiono bieżący stan badań związanych z dziejami Oficerów oraz obozu Oflag II C Woldenberg. Artykuł stanowi bogate źródło informacji nt. opublikowanych badań oraz opracowań o charakterze popularnym. Przeprowadzone przez autora w tym zakresie gruntowne kwerendy stanowiły podstawę do opracowania nowej monografii największego obozu jenieckiego dla polskich oficerów, zorganizowanego przez państwo niemieckie w okresie II wojny światowej. Załączona do artykułu bibliografia, licząca ponad sto pozycji, może stanowić znakomite odniesienie dla badaczy zagadnienia jeniectwa w okresie II wojny światowej. Nie zawarto w niej kompletnych informacji odnoszących się do publikacji prasowych, ponieważ jest ich ponad czterysta, natomiast wskazano artykuł, w którym zostały omówione.

Słowa kluczowe: Oflag II C Woldenberg, II wojna światowa, jeńcy wojenni, niemieckie obozy jenieckie, polska nauka.

The study presents the current state of research related to the history of the Officers and the Oflag II C Woldenberg camp. The article is a rich source of information on published research and popular studies. The in-depth inquiries carried out by the author in this regard were the basis for the development of a new monograph of the largest POW camp for Polish officers, organized by the German state during World War II. The bibliography attached to the article, consisting of over one hundred items, may be an excellent reference for researchers of the issue of prisoners of war during World War II. It does not contain complete information relating to press publications, as there are over four hundred of them, but it indicates the article in which they were discussed.

Keywords: Oflag II C Woldenberg, World War II, prisoners of war, German prisoners of war camps, Polish science.

Wstęp. Dygnitarze państwa niemieckiego, przygotowując się do rozpoczęcia wojny w 1939 roku, zadbali także o przygotowanie, realizowanych od pierwszych dni konfliktu, założeń związanych z organizacją systemu jenieckiego, choć początkowa koncepcja nie była kompletna, w miarę rozwoju wydarzeń wojennych i napływu kolejnych jeńców oraz nabywanego doświadczenia system dopracowywano, aby jak najlepiej służył niemieckiemu totalizmowi.

Organizacja systemu jenieckiego, funkcjonowanie obozów, losy zarówno indywidualne, jak i grup jeńców, popełniane przez Wehrmacht przestępstwa stały się przedmiotem badań polskich naukowców, ich wyniki publikowano w ciągu minionych dekad.

W ciągu minionych dziesięcioleci badania związane z dziejami Oflagu II C Woldenberg początkowo były prowadzone przez badaczy z Polski, najczęściej w ramach szerszych prac nad tematyką związaną z dziejami II wojny światowej, których efektem były artykuły i monografie. Pierwsze pojawiały się już w drugiej połowie lat 40. XX wieku, a drugie w latach 60. Następnie od lat 70. pojawiły się monografie i artykuły naukowe dotyczące Oflagu II C Woldenberg jako głównego zagadnienia.

Celem niniejszego artykułu jest analiza stanu polskich badań dotyczących wskazanego w tytule niemieckiego obozu jenieckiego dla polskich oficerów, jak również stworzenie opracowania stanowiącego zbiór informacji bibliograficznych dla badaczy oraz innych osób zainteresowanych zagadnieniem.

Wprowadzenie do tematyki. W okresie II wojny światowej ogółem w niemieckiej niewoli znalazło się ponad 10 mln jeńców wojennych. Z tej grupy blisko 2,5 mln (niektóre źródła podają nawet liczbę 3 mln) zostało wyniszczonych i wymordowanych.

Jesienią 1939 r roku do niemieckiej niewoli trafiło około 420 tys. polskich żołnierzy. W przeciwieństwie do żołnierzy spoza korpusu oficerskiego liczba oficerów przebywających w niemieckiej niewoli wzrastała. Jesienią ich stan wynosił 11 248, w czerwcu 1941 roku – 17 582,

w grudniu 1944 roku – 20 180¹. Wśród polskich jeńców były także kobiety i dzieci. Najmłodszy chłopcy mieli po 12 lat. Po upadku powstania warszawskiego do niemieckiej niewoli trafiło ich około 2700 kobiet, z czego blisko 400 ze stopniami oficerskimi [35, s. 25–27, 67–70; 45; 86; 93; 94].

Ważnym elementem całej koncepcji przetrzymywania jeńców była sieć obozów jenieckich [Kriegsgefangenenlagers – Kgf-Lager], których częścią były obozy oficerskie.

Prasa. Najszybciej, już w drugiej połowie lat 40. XX wieku, publikacje nt. Oflagu II C Woldenberg pojawiły się na łamach prasy codziennej, jak również ukazującej się z mniejszą częstotliwością [1; 27; 28; 30; 34; 46; 70; 71; 101].

Wielokrotnie inicjatorami i autorami tekstów byli dawni jeńcy tego obozu. Artykuły prasowe stanowiły jedną z form popularyzacji wiedzy na temat obozu oraz upamiętnienia. Możemy wyróżnić kilka grup tego rodzaju publikacji. Ze względu na treść możemy wskazać: ogólne – prezentujące podstawowe informacje na temat oflagu; monotematyczne – traktujące o wybranych zagadnieniach z historii obozu; biograficzne – poświęcone poszczególnym oficerom. Pojawiające się artykuły mogły mieć formę jednorazowych publikacji lub cykli. Druga z form mogła mieć nawet kilkanaście części. Do najwięcej publikujących w tytułach prasowych byłych jeńców należeli: Józef Bohatkiewicz, Edmund Ginalski, Henryk Tomiczek, Miron Zarudzki.

Wielokrotnie w dniach związanych z rocznicami z okresu II wojny światowej w czasopismach pojawiały się materiały, w których krótko lub szerzej przypomniano informacje o Oflagu II C Woldenberg, a głównie o tym, kto, kiedy i gdzie założył obóz, jaka była liczba jeńców, wspomniano także o dokonaniach jeńców oraz traktowaniu ich przez załogę niemiecką.

W obszerniejszych artykułach prasowych pojawiała się ogólna charakterystyka obozu (lokalizacja, liczba jeńców, okoliczności powstania itp.), przedstawiano wybrane informacje na temat traktowania jeńców oraz

dokonań polskich oficerów w zakresie edukacji, nauki, sztuki itp [79, s. 167–189].

Nie można mieć wątpliwości, że ogółem powstało kilkaset artykułów prasowych, w których skupiono się na tematyce związanej z obozem, jeńcami oraz ich losami i działalnością po zakończeniu II wojny światowej. Znacząca ich część powstała na podstawie własnych wspomnień byłych jeńców, kolejne były wtórnym powieleniem jenieckich wspomnień. Należy jednak zwrócić uwagę, że zanim powstały opracowania naukowe publikacje prasowe stanowiły jedyne źródło wiedzy na temat Oflagu II C Woldenberg dostępne szerszej rzeszy odbiorców. Ponadto materiały te zawierały cenne informacje i tropy badawcze wykorzystywane także przez badaczy w procesie powstawania opracowań naukowych. Współcześnie w prasie teksty dotyczące omawianego oflagu są publikowane okazjonalnie, często są one powtórzeniem ogólnych informacji m.in. z Wikipedii lub innych źródeł internetowych.

W zasobach Muzeum Woldenberczyków zgromadzono znaczący zasób materiałów prasowych powstałych od 1945 roku. Zostały one uporządkowane i podzielone na grupy tematyczne, w tym: sport, polityka, konspiracja itd. Zasoby te gromadzono w ciągu poprzednich dziesięcioleci przez działające na terenie całego kraju środowisko woldenberskie. Ich stan zachowania zazwyczaj jest dobry. Natomiast w wielu przypadkach nie zadbano o zachowanie informacji, z jakiego periodyku pochodzi, kto był autorem, kiedy były opublikowane 2.

Dzienniki i wspomnienia. Pierwszą publikacją książkową poświęconą woldenberskiemu obozowi była powieść reporterska Mariana Brandysa pt. *Wyprawa do oflagu*. Książka została opublikowana w 1955 roku przez Państwowy Instytut Wydawniczy. Jak sam autor zaznaczył w słowie skierowanym do czytelników rok przed dziesiątą rocznicą opuszczenia obozu, redakcja tygodnika «Świat» zaproponowała mu żeby pojechał do Dobiegniewa dawnego Woldenbergu i napisał stamtąd wspomnienia w formie reportażu. Wyjazd do obozu zaowocował powstaniem cyklu

szkiców opublikowanych przez wymieniony tygodnik. Następnie na ich kanwie Brandys stworzył wydanie książkowe, nadając całości formę reportażu wspomnieniowo-refleksyjnego [8, s. 5]. Wprowadzając czytelnika w tematykę publikacji, Brandys pokazał własne przeżycia związane z odwiedzinami tak szczególnego dla jego życia miejsca. Ponowne wejście na teren obozu i spacer po nim przywołało w autorze szereg wspomnień związanych ze spędzonymi latami w obozowej rzeczywistości zadrucia. Książka jest cennym źródłem informacji, choć nie jest wolna od piętna epoki, w której powstała. Powieść Mariana Brandysa jest powszechnie dostępna, można ją odnaleźć w bibliotekach oraz nabyć za niewielką opłatą w antykwariatach i na portalach internetowych zajmujących się sprzedażą książek. W 2016 r. ukazał się reprint przygotowany przez Stowarzyszenie Woldenberczyków działające w Dobiegniewie [7].

Jeńcy, podczas pobytu w obozie, spisywali dzienniki, dwa z nich zostały opublikowane. Pierwszy, autorstwa Andrzeja Bukowskiego, zatytułowany *Za drutami oflagów. Dziennik oficera 1939–1945*, wyszedł nakładem Wydawnictwa PWN w 1993. Publikację książkową przygotował do druku sam autor. Zachował oryginalne brzmienie, w nielicznych miejscach korygując tekst, tam, gdzie było to konieczne ze względu na poprawność treści i języka. Zapiski rozpoczynają się we wrześniu 1939 r., a kończą w czerwcu 1945 r., aczkolwiek tekst dziennika nie zachował się w całości. Podczas powrotu z niewoli jeden z zeszytów, obejmujący okres od listopada 1943 r. do stycznia 1945 r., w którym był spisany, został zgubiony przez autora [11, s. 290]. W dzienniku znajduje się wiele cennych informacji dotyczących bieżących wydarzeń w obozie, ale także teksty wierszy autora, jak i innych twórców. Dużo miejsca poświęcił przedstawieniu działalności Koła Literackiego w latach 1940–1942 oraz innym zagadnieniom związanym z twórczością literacką.

Dziennik Andrzeja Bukowskiego, poprzez wydanie go w wydawnictwie o ugruntowanej

pozycji, jest dostępny dla badaczy i osób zainteresowanych tematyką, można go odnaleźć w zbiorach polskich bibliotek, co ułatwia dostęp do jego treści nawet wiele lat od wydania.

Drugi z wydanych dzienników jeńców Oflagu II C Woldneberg autorstwa Józefa Bohatkiewicza ukazał się w tomie wraz z dziennikami ppłk. Adama Lewickiego, mjr. Jerzego Żuromskiego, por. rez. Stefana de Lendorff-Koszowicza. Całość opatrzone tytułem *Dzienniki Jenieckie polskich oficerów w niewoli Wehrmachtu*, materiał opracował Wojciech Lewicki, który wydał książkę we własnym wydawnictwie w 2007 r. Jak zaznaczył we wstępie, jej powstanie było dziełem przypadku, a odnalezienie po latach dziennika dziadka Adama Lewickiego stało się impulsem nie tylko do zapoznania się z jego treścią, ale i zdobycia wiedzy w zakresie losów polskich jeńców, co docelowo doprowadziło do przygotowania książki.

Dziennik Józefa Bohatkiewicza rozpoczyna się 1 IX 1939 r., a kończy 8 XII 1945 r. Pobyt w Woldenbergu obejmuje okres od 18 IX 1940 r. do 25 I 1945 r. Częstotliwość dokonywanych zapisów (niemal codziennie) uczyniła z dziennika bardzo bogate źródło informacji na temat bieżących wydarzeń z całego okresu funkcjonowania Oflagu II C Woldenberg z wszystkich aspektów obozowego życia. Całość tekstu opatrzone przypisami, zawarto w nich objaśnienia do treści. Najliczniejsze były te, w których znalazły się informacje o wymienianych w treści osobach. Poza imieniem, nazwiskiem, stopniem, podawano datę urodzenia, numer jeniecki oraz inne ważniejsze informacje. W przypadku dziennika Józefa Bohatkiewicza dokonano znaczącego skrócenia oryginalnego tekstu. Tekst, który powstał w oflagu, był bardzo obszerny. Znajdujący się w zasobach Archiwum Muzeum Woldenberczyków kilkutomowy maszynopis liczy ponad 1000 stron. Dlatego też Wojciech Lewicki, jak sam wskazał, zdecydował się na pominięcie lub skrócenie takich fragmentów jak opis snów, listy, informacje z frontów, a nawet całe zapisy dzienne w opinii autora niezawierające nowych informacji

[23, s. 5]. Tak duża ingerencja w przypadku prowadzonych badań może stanowić poważny problem. Pełny tekst dziennika nie został jeszcze opublikowany, natomiast trwają prace z tym związane.

Zagadnienie Oflagu II C pojawia się także w publikacjach wspomnieniowych byłych jeńców tego obozu, m. in. Wiktora Steffena, Jerzego Dyjencieckiego, Kazimierza Michałowskiego, Arkadego Brzezickiego, Józefa Kuropieski, Jerzego Fularskiego. Autorzy wspomnień w różnym stopniu opisywali pobyt w obozie jenieckim, traktując temat marginalnie jako jeden z wątków opracowania o szerszej perspektywie czasowej lub całkowicie poświęcając mu książkę. Kazimierz Michałowski zdawkowo odniósł się do tego zagadnienia [59]. Dla Arkadego Brzezickiego motyw związany z obozem był ważnym elementem jego wspomnień, wpłatał go i stosunkowo szeroko opisywał [9]. Podobnie Antoni Borkowski we wspomnieniach wojennych opisał pobyt a także ucieczkę z Oflagu II C Woldenberg [6]. Również Wiktor Steffen chętnie dzielił się przeżyciami z pobytu w obozie. Wspomnienia mają trzy wydania. Oba obejmują wydarzenia od narodzin po emeryturę i zawierają spory fragment poświęcony w oflagu.

Józef Kuropieska spisał wspomnienia w całości poświęcone pobytowi w obozie, w których można odnaleźć odniesienia do szerokiej gamy spraw związanych z funkcjonowaniem obozu w Woldenbergu, w tym traktowania jeńców przez Niemców, wyżywienia, warunków bytowych, spędzania wolnego czasu, świętowania, udziału w zajęciach edukacyjnych, wydarzeniach artystycznych itd. Sporo uwagi poświęcił także przedstawieniu nieprzypadkowo dobranych sylwetek niektórych jeńców, jak Kazimierz Świtalski, Ludwik Cohn, Marian Kenig, Kazimierz Michałowski, Józef Sobieraj, Zygmunt Kobylański, Jerzy Hryniewiecki, Stefan Zielke itd. Postacie oficerów łączył z analizą stosunków społeczno-politycznych w obozie. Analizując wspomnienia Kuropieski, można wychwycić tendencyjne oceny oraz ukazywanie faktów w świetle ukierunkowanej przez doktrynę państwową narracji [52]. Wspomnienia z okresu

II wojny światowej, w tym niewoli woldenberskiej Jerzego Fularskiego, zostały opracowane przez Władysława Wróblewskiego. Tekst powstał na podstawie nagrań z lat 2007–2009 dokonanych przez autora książki z byłym jeńcem oraz Janem Mickunasem, synem bohatera książki. Wsparto się także nagraniem rozmowy przeprowadzonej z Fularskim przez Jarosława Palickiego z delegatury IPN w Gorzowie Wielkopolskim [26]. Publikacja zawiera materiał, z którym naukowiec prowadzący badania nad dziejami oflagu czy szerzej jeniectwem z okresu II wojny światowej powinien się zapoznać, pomimo że można mieć sporo uwag także do technicznych walorów opracowania i pewne w zakresie merytorycznym, co wynika między innymi z tego, że publikacja została wydana przez lokalną drukarnię nieposiadającą przygotowania do profesjonalnej redakcji książki. Publikacja powstała w niewielkim nakładzie i była kolportowana przez redaktora książki podczas spotkań autorskich.

Wiesław Dembek, syn Waclawa Dembka, jeńca Oflagu II C, w 2010 roku przygotował własnym sumptem niewielką książeczkę. Publikacja była sposobem na upamiętnienie własnego ojca. Ukazano w niej wybrane momenty z życia Waclaw Dembka, w tym wart poznania pobyt w obozie jenieckim podczas II wojny światowej. Opracowanie powstało dla członków rodziny, nie jest zatem dostępne na szerszą skalę [20].

Wyjątkowymi opublikowanymi wspomnieniami związanym z okresem II wojny światowej i zagadnieniem jeniectwa jest książka przygotowana przez Christiana Christiansena, duńskiego pastora, który odwiedzał między innymi woldenberski obóz i mocno wspierał przebywających tam jeńców. Christiansen ukazał zagadnienie z punktu widzenia osoby mającej możliwość swobodnego opuszczania obozu [13].

W 1970 roku na rynku wydawniczym w ramach Biblioteki Żółtego Tygrysa ukazała się książka pod tytułem *Pluton R* przygotowana przez byłego jeńca Witolda Tyrakiewicza. Była to fabularyzowana opowieść o działalności

konspiracyjnej w Oflagu II C Woldenberg. Autor, jako członek tytułowego plutonu, oparł fabułę na własnych wspomnieniach. W publikacji pokazał wydarzenia związane z najbardziej utajnioną częścią konspiracji jenieckiej, której było utrzymywanie łączności radiowej z krajem i Rządem Rzeczypospolitej na uchodźctwie. Pomimo fabularyzacji w książce zawarto opis autentycznych wydarzeń wraz z przytoczeniem nazwisk członków konspiracji. Było to pierwsze wydawnictwo książkowe, w którym opisano ten fragment tajnej działalności jeńców obozu. W 1975 roku mijalo 25 lat od opuszczenia przez jeńców obozu, a była to graniczna data, po której członkowie konspiracji mogli ujawnić fakty i nazwiska kolegów z nimi współdziałającymi 3. Publikacja Witolda Tyrakowskiego ukazała się w nakładzie 210 tys. egzemplarzy. Był to największy nakład, jaki osiągnęła publikacja związana z omawianym oflagiem. Do dziś jest dostępna w wielu bibliotekach oraz sprzedaży antykwarycznej.

Artykuły naukowe. Wyniki badań z zakresu tematyki powiązanej z Oflagiem II C Woldenberg były publikowane także w mniejszych opracowaniach. W artykułach naukowych podejmowano takie zagadnienia jak: twórczość literacka, podchorążowie, generałowie, oficerowie z mniejszości narodowych, poglądy polityczne, samobójstwa, działalność konspiracyjna, dane statystyczne na temat jeńców, powstanie i działalność Muzeum Woldenberczyków, miejsca pamięci, publikacji nt. jeńców, i inne [10; 12; 14; 33; 36; 37; 39–43; 54; 56; 62; 66; 76–84; 89–92; 96; 110]. Opracowania te powstały na podstawie starannych analiz zachowanych wspomnień, relacji i dokumentów.

Zeszyty Krajowej Komisji Woldenberczyków. Specjalnym rodzajem monografii były zeszyty zredagowane w latach 90. XX wieku przez byłych jeńców – Waclawa Kotańskiego i Henryka Tomiczka – aktywnie działających w Komisji Krajowej Woldenberczyków. Seria została poświęcona zagadnieniom związanym z Oflagiem II C Woldenberg oraz środowiskiem byłych jeńców po 1945 roku. Były to prace

składające się z przedruków artykułów prasowych, naukowych, własnych opracowań lub reprintów, które drukowano metodą kserograficzną w nakładzie kilkunastu sztuk. Objętość jednego zeszytu była zróżnicowana od kilku do ponad 300 stron. W Archiwum Muzeum Woldenberczyków znajdują się prawdopodobnie egzemplarze każdego z przygotowanych zeszytów, ponieważ nie ma dokumentacji potwierdzającej to założenie, nie można stwierdzić, czy przygotowany przez autora na potrzeby niniejszego artykułu zamieszczony w przypisie wykaz jest pełny [2; 15; 21; 22; 24; 25; 31; 47–51; 60; 61; 63; 67; 73; 99; 102–109].

Część materiałów zawartych w zeszytach jest bardzo cenna, zawierają niepublikowane nigdzie wcześniej zestawienia, wywiady z byłymi jeńcami, opisy wydarzeń i zagadnień z życia obozowego oraz funkcjonowania środowiska jenieckiego po II wojnie światowej. Jak już wspomniano, zeszyty znajdują się w zbiorach archiwalnych dobiegniewskiego muzeum, niektóre także polskich bibliotek, w tym Biblioteki Narodowej w Warszawie. Niestety mała liczba egzemplarzy sprawiła, że nie są to wydawnictwa szerzej dostępne.

Oflag II C Woldenberg w opracowaniach o tematyce jenieckiej. W minionych dekadach badania na szeroką skalę prowadzone były przez Szymona Datnera (lata 60. XX w.), znalazły one odzwierciedlenie w monografiach, takich jak np.: *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej* i *Ucieczki z niewoli niemieckiej 1939–1945*, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej* [16–18]. W kolejnych dekadach (lata 70. i 80. XX w.) wyniki badań na temat losów jeńców w niemieckich obozach jenieckich opublikowali kolejni badacze. Juliusz Pollack – *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*; Gracjan Bojar-Fijałkowski – *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*; Zygmunt Lietz – *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1913–1945*; Tadeusz Gasztold – *Życie kulturalne w obozach polskich*

jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim w latach 1939–1945 r. [5; 29; 53; 72].

Współcześnie autorką fundamentalnych prac z zakresu tematyki jenieckiej jest Danuta Kisielewicz. Do jej prac należą monografia pt. *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej* – całościowe opracowanie będące kompendium wiedzy – oraz inne dzieła autorki, w tym artykuły naukowe takie jak: *Generałowie polscy w niewoli niemieckiej*; *Powrót oficerów polskich z niewoli niemieckiej do kraju w latach 1945–1947*; *Żołnierze Wojska Polskiego z mniejszości narodowych w obozach jenieckich 1939–1945* [35–37; 40–43].

Wybrane aspekty życia jenieckiego z istotnym uwzględnieniem Oflagu II C Woldenberg poddali analizie także inni badacze, a wśród nich: Róża Bednorz, *Aby mogli przetrwać. Pomoc dla polskich jeńców w niewoli Wehrmachtu 1939–1945*; Norbert Honka, *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*; Viloetta Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*; Wojciech Półchłopek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*; Anna Matuchniak Krasuska: *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613/XA oraz Za drutami oflagów. Studium socjologiczne*; Stanisław Piekarski, *Polskie Teatry jenieckie w Niemczech 1939–1945*; Agnieszka Pietrzak, *Główny Zarząd Informacji wobec oflagowców 1949–1956*; Także prace zbiorowe np. *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945)* pod red. Jolanty Aniszewskiej, Renaty Koblarz-Buły, Piotra Stanka [3; 32; 57; 58; 68; 69; 74; 75; 111]. Znaczący zasób stanowią także publikacje zawarte w periodyku «Łąbinowski Rocznik Muzealny. Jeńcy Wojenni w Latach II Wojny Światowej», gdzie publikowane są artykuły, studia, rozprawy, recenzje dotyczące losów jeńców wojennych w okresie II wojny światowej oraz funkcjonowania obozów nadzorowanych przez siły zbrojne III Rzeszy.

Monografie o Oflagu II C Woldenberg. Pierwszą monografią poświęconą w całości

Oflagowi II C Woldenberg była publikacja przygotowana przez byłego jeńca Józefa Bohatkiewicza. Autor określił wydawnictwo jako ogólne i niewyczerpujące tematu. Opracowanie przygotował na podstawie własnych wspomnień oraz gromadzonych we wcześniejszym okresie materiałów. Wybierając zagadnienia, skupił się na pokazaniu, w jakich warunkach żyli jeńcy, jakie mieli wyżywienie i służbę zdrowia. Ponadto przedstawił problematykę z zakresu kultury i edukacji, a w tym obozowy: teatr, plastykę, muzykę, życie literackie, kształcenie. Dalej skupił się na opisanu konspiracji, przedstawiając japsy, dziennik obozowy, Pluton R, ucieczki. Wspominał także o zagadnieniach politycznych w obozie i ewakuacji w 1945 roku [4].

Po 25 latach od opuszczenia obozu byli jeńcy przystąpili do pracy nad obszerną monografią poświęconą Oflagowi II C Woldenberg, powołanemu w tym celu komitetowi redakcyjnemu przewodniczył Stefan Kotarski, a po jego śmierci Marian Wadecki. Wśród 24 autorów, którzy opracowali poszczególne części, byli: Jan Bilewski, Jan Ciechomski, Edmund Ginalski, Józef Herzog, Stanisław Hiszpański, Jan Koecher, Jerzy Kondracki, Stefan Kotarski, Marian Kowalski, Tadeusz Makowski, Stanisław Mastalski, Jerzy Młodziejowski, Wyszosław Modzelewski, Ignacy Możkowski, Kazimierz Nadobnik, Stefan Nalepa, Lucjan Piotrowski, Zygmunt Różyński, Czesław Rybicki, Marian Stępień, Witold Tyrakowski, Marian Wadecki, Jerzy Wojciechowski, Stefan Wróblewski. Prace redakcyjne trwały ponad dekadę. W tym czasie pierwotny tekst skrócono i po początkowych porażkach znaleziono wydawcę. Ośmiu autorów zmarło, zanim książka ukazała się drukiem. Praca została oparta na wspomnieniach oraz zgromadzonych przez autorów i inne osoby z środowiska byłych jeńców tego obozu. Niestety w monografii nie umieszczono przypisów, co utrudnia identyfikację źródeł poszczególnych informacji. Dopiero dogłębna analiza archiwaliów, m. in. z Centralnego Archiwum Wojskowego pozwala na częściowe ich wskazanie. We wstępie autorzy, choć

lakonicznie, ale zaznaczyli, że zdają sobie sprawę z niedoskonałości i niepełności tej pracy [64, s. 16]. Nie zmienia to faktu, że jest ważnym źródłem do poznania historii obozu 4.

W 1988 roku ukazała się kolejna monografia, której tematem był Oflag II C Woldenberg. Autorem tego opracowania był Jan Olesik. Było to pierwsze opracowanie przygotowane przez osobę spoza kręgu byłych jeńców. Autor do przygotowania opracowania wykorzystał dostępne ówczesnie materiały archiwalne udostępnione przez środowisko byłych jeńców woldenberskich, wywiady z nimi, ówczesną literaturę przedmiotu, materiały prasowe. Książka została zaopatrzona w przypisy, bibliografię, indeks nazwisk, ilustracje. Ponadto wątki związane z edukacją, nauką, życiem artystycznym, sportowym, politycznym oraz konspiracją. W zakończeniu opisał ewakuację jeńców w styczniu 1945 roku [65]. W opracowaniu autor zawarł znaczący zbiór informacji na temat omawianego obozu jenieckiego. Monografia przedstawia ówczesny stan badań w zakresie wiedzy o Oflagu II C Woldenberg. Podobnie jak opracowanie przygotowane przez byłych jeńców, nie jest wolne od wpływu epoki na tendencyjność niektórych treści, między innymi na temat kwestii politycznych. Z tego samego względu brakuje w niej także niektórych zagadnień, jak np. życie religijne.

Książka została opublikowana przez Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, co zapewniło jej duży nakład i kolportaż na dużą skalę w Polsce. Współcześnie jest także dostępna w antykwariatach oraz bibliotekach.

W 1989 roku ukazało się ostatnie opracowanie przygotowane przez byłych jeńców i opublikowane w uznanym wydawnictwie. Henryk Tomiczek i Miron Zarudzki przygotowali książkę poświęconą obozowej konspiracji. Podobnie jak wcześniejsze publikacje jenieckie, została ona opracowana w dużej mierze na podstawie wspomnień własnych, jak również innych członków tajnej organizacji. Jest to najobszerniejsze opracowanie dotyczące zagadnienia konspiracji w Oflagu II C Woldenberg. Stanowi ważny materiał związany z

tajną działalnością w obozie. Autorzy pokazali w nim takie zagadnienia jak organizacja ucieczek, nawiązanie i funkcjonowanie łączności radiowej, przygotowanie jeńców do ewentualnej walki, elementy konspiracji w zakresie edukacji, sztuki, służby zdrowia itp. Omówili także postępowanie władz obozowych względem jeńców w latach 1944–1945 oraz przedstawili wydarzenia związane z ewakuacją obozu przez władze niemieckie [95].

Podobnie jak wcześniej byli jeńcy, także ich potomkowie podtrzymują pamięć o jeńcach Oflagu II C oraz o miejscu, w którym spędzili prawie pięć lat. I podobnie jak ich dziadkowie, ojcowie, wujkowie, tworzą organizację Stowarzyszenie Woldenberczyków. Wśród licznych inicjatyw Stowarzyszenia są zadania związane z podtrzymywaniem pamięci, propagowaniem wiedzy, dbaniem o miejsca pamięci oraz działalność wydawnicza.

W 2011 roku ukazało się opracowanie książkowe przygotowane przez Zygmunta Pazdę pod tytułem *Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie*. Większość książki stanowi zaczerpnięta ze strony internetowej Lubuskiego Towarzystwa Genealogicznego lista jeńców licząca kilkadziesiąt stron, na pozostałych kilku znalazł się tekst z zarysem historii obozu oraz powojenną działalnością woldenberskiego środowiska jenieckiego w Dobiegniewie oraz niewielki fragment dotyczący powstania tytułowej placówki 5. Egzemplarz na potrzeby niniejszego opracowania pozyskano z Muzeum Woldenberczyków.

W 2017 roku z inicjatywy Stowarzyszenia Woldenberczyków ukazało się popularne opracowanie *Oflag II C Woldenberg to brzmi jak tajemnica*. Jest to praca zbiorowa przygotowana w głównej mierze przez krewnych jeńców tego oflagu pod redakcją Wiesława Dembka. W gronie autorów znaleźli się: Edward Cadler, Wiesław Dembek, Andrzej Grzybowski, Zdzisław Izydorcak, Dariusz Jałoszyński, Andrzej Kuczyński, Michał Listkiewicz, Anna Matuchniak-Krasuska, Witold Młodziejowski, Andrzej Pazda, Tomasz Rogoziński, Dariusz Stawicki, Piotr Szymczak, Leszek Waloch.

W tytule nawiązano do wiersza byłego jeńca omawianego oflagu Andrzeja Nowickiego pod tytułem *Kriegsgefangenenpost*, w którego refrenie zawarta jest fraza *Kriegsgefangenenpost... To brzmi jak tajemnica* 6. Tytuł wydaje się nie do końca trafiony, ponieważ książka nie stanowi źródła nowej wiedzy o oflagu. Nowymi elementami są wybrane informacje między innymi o powojennych karierach byłych jeńców oraz działalności Stowarzyszenia. Wydawnictwo składa się z dwóch części. Pierwsza, licząca 128 stron, zawiera szkice dotyczące historii oflagu i przebywających w nim jeńców w okresie II wojny światowej oraz Stowarzyszenia Woldenberczyków. Uzupełniono ją Statutem Stowarzyszenia Woldenberczyków oraz indeksem nazwisk. Druga część, mająca podobną objętość, to lista jeńców oflagu zaczerpnięta z internetowej strony Lubuskiego Towarzystwa Genealogicznego wraz z częściowym uzupełnieniem. Druk książki zlecono Agencji Wydawniczo-Poligraficznej GIMPO.

Kolejna monografia mająca charakter naukowy, związana z tematyką Oflagu II C Woldenberg, ukazała się dopiero po 31 latach. Tadeusz Batóg opracował monografię, która zawiera dokumenty docenta Wiktora Steffana, docenta Karola Górskiego oraz dokumenty studentów pochodzące ze zbiorów Wiktora Steffana – byłego jeńca Oflagu II C Woldenberg i wykładowcy na tamtejszych kursach uniwersyteckich lub – jak nazywał działalność jeniecką w tym zakresie autor monografii – Uniwersytetu Woldenberczyków [97, s. 19]. W opracowaniu na kilkunastu stronach przedstawiono zarys zagadnienia funkcjonowania edukacji akademickiej, a sedno stanowią skany wymienionych wyżej grup dokumentów opatrzone komentarzami. Wydawnictwo jest cennym zbiorem źródeł do dziejów woldenberskiego obozu. Książka została opublikowana 2019 roku przez Wydawnictwo Naukowe UAM. Tadeusz Batóg postulował w swym opracowaniu upamiętnienie tej działalności, np. poprzez powołanie w Dobiegniewie punktu konsultacyjnego jakiejś uczelni [97, s. 31]. Nie jest to możliwe

z wielu przyczyn, niemniej w oddalonym o 50 km Gorzowie Wielkopolskim w Akademii im Jakuba z Paradyża funkcjonuje Pracownia Badań nad Oflagiem II C Woldenberg, gdzie w ramach prowadzonych badań między innymi powstała najnowsza monografia poświęcona oficerom omawianego obozu.

Najnowsze opracowanie naukowe dotyczące omawianego obozu zostało opublikowane w 2021 roku. Monografia zatytułowana *W okowach niewoli. Polscy oficerowie w Oflagu II C Woldenberg podczas II wojny światowej* została przygotowana przez Przemysława Słowińskiego [100]. Celem pracy było ukazanie uaktualnionego i zweryfikowanego stanu badań, rozwój badań, zachowanie pamięci o jeńcach oraz popularyzacja wiedzy na temat Oflagu II C Woldenberg. Pracę oparto na zasobach archiwalnych. Podstawą realizacji celów obranych przez autora monografii było wykorzystanie w toku prac nad poszczególnymi zagadnieniami zasobów archiwalnych: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża, Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, oddziałów Bundesarchiv w Berlinie, Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych, Muzeum Woldenberczyków oraz znaczącym zasobie literatury naukowej oraz popularnej odnoszącej się do tematyki jenieckiej.

Monografia została opublikowana przez Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, znajduje się w zasobach polskich bibliotek z egzemplarzem obowiązkowym oraz wolnej sprzedaży.

Podsumowanie. Publikacje, w których Oflag II C Woldenberg stanowi główny temat, są bardzo liczne. Największą grupę zawierającą ponad czterysta tekstów stanowią materiały prasowe. W nich też najszybciej zaczęto prezentować zagadnienia na temat omawianego obozu. Współcześnie ich częstotliwość jest nieporównywalnie mniejsza od tej, z jaką ukazywały się w minionych dekadach.

Ważną grupę publikacji stanowią dzienniki i wspomnienia przygotowane przez byłych jeńców. W przypadku pierwszej z grup opublikowano dwa. Kolejny autorstwa Zdzisława Zagłoby-Zyglera, znajdujący się w depozycie Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych, jest dostępny właściwie dla badaczy 7. Jego wyjątkowa forma oraz zasób zawartych w nim informacji zasługuje na opracowanie i wydanie drukiem w celu szerszego udostępnienia. Wspomnienia były przygotowane przez byłych jeńców najczęściej po upływie wielu lat i okresie, kiedy publikacje musiały zyskać akceptację cenzury, stąd niektóre zawarte w nich zagadnienia wymagają weryfikacji. Dla badacza cennymi materiały do poznania dziejów obozu oraz jego jeńców jest przygotowana przez byłych jeńców w latach 90. XX wieku seria zeszytów, których jednak skromne nakłady sprawiły, że jest do nich ograniczony dostęp.

Badania naukowe nad zagadnieniami związanymi z Oflagiem II C Woldenberg zostały rozpoczęte stosunkowo późno. Monografia o tym charakterze ukazała się pod koniec lat 80. Wcześniejsze miały formę wspomnieniową lub popularną.

Notes

¹ Na podstawie: [17; 55].

² Archiwum Muzeum Woldenberczyków (AMW), Zbiór materiałów prasowych.

³ Członkowie Plutonu R składali przyjęli zobowiązanie, w myśl którego nie mogli ujawnić wcześniej informacji na temat działalności oddziału niż przed upływem 25 lat od zakończenia niewoli.

⁴ W monografii podjęto następujące wątki: opis obozu, stosunki pomiędzy samorządem jenieckim a niemiecką

załoga, charakterystyka jeńców, warunki bytowe, zdrowie, życie codzienne, obozowa waluta, poczta, przepływ informacji, konspiracja, ucieczki, działalność jeniecka na polu edukacji, nauki, sportu, kultury, sztuki, ewakuacja obozu.

⁵ Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie.

⁶ Archiwum Muzeum Woldenberczyków, Zbiór wierszy Konkursu Poezji Woldenberskiej, s. 34.

⁷ Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Zdzisław Zagłoba-Zygler, Oflag na wesoło i smutno 1939–1945.

Literatura

1. Ankieta w sprawie znaczków obozu jeńców wojennych w Dobiegniewie. *Pionier Filatelistyczny*. 1945. Nr 2.
2. Banach F. *Życie jeńców Polskich w obozie Woldenberg 1940–1945 / przedmowa W. Kotański*. Dobiegniew ; Warszawa, 1996.
3. Bednorz R. *Aby mogli przetrwać. Pomoc dla polskich jeńców w niewoli Wehrmachtu 1939–1945*. Opole ; Częstochowa, 1989.
4. Bohatkiewicz J. *Oflag II C Woldenberg*. Warszawa, 1971.
5. Bojar-Fijałkowski G. *Losy jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim i w Meklemburgii 1939–1945*. Warszawa, 1979.
6. Borkowski A. *Zerwane sieci*. Warszawa, 1984.
7. Brandys M. *Wyprawa do oflagu*. Dobiegniew, 2016.
8. Brandys M. *Wyprawa do oflagu*. Warszawa, 1955.
9. Brzezicki A. *Z mojego życia. W 100. rocznicę urodzin*. Warszawa, 2007.
10. Bukowski A. Literatura za drutami Oflagu II C – Woldenberg z Dziennika Obozowego. *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne*. Rok XXVI. Nr 30.
11. Bukowski A. *Za drutami oflagów. Dziennik oficera 1939–1945*. Warszawa, 1993.
12. Chmurowicz J. List do redakcji. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1963. Nr 1.
13. Christiansen Ch. *Seven years among Prisoners of War*. Athens (USA, Ohio), 1994.
14. Czabański A. Samobójstwa wśród polskich oficerów podczas II wojny światowej w Oflagu II C Woldenberg – wstępne sformułowanie zagadnienia. *Poznańskie Zeszyty Humanistyczne*. 2009. T XIII.
15. Czubasiewicz S. *Polska Wojna Obronna 1939 Wysadzenie tunelu w Ryduchowach 1.IX.1939 r. w 60-lecie wybuchu wojny w 1939 r.* / oprac. W. Kotański. Dobiegniew ; Warszawa, 1999.
16. Datner Sz. *Ucieczki z niewoli niemieckiej 1939–1945*. Warszawa, 1966.
17. Datner Sz. *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*. Warszawa, 1964.
18. Datner Sz. *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*. Warszawa, 1964.
19. Datner Sz. *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie światowej*. Warszawa, 1961.
20. Dembek W. *Wspomnienie o ppor. Wacławie Mikołaju Dembku (1907–1994)*. Warszawa, 2010.
21. *Drzeworyty* / oprac. W. Kotański, K. Walczewski. Dobiegniew ; Warszawa, 1993.
22. Drzyzga B. «Kazimierz». *Drogi do wolności Ucieczki z Oflagu II C Woldenberg do AK*. Warszawa, 1996.
23. *Dzienniki jenieckie polskich oficerów w niewoli / pod red. W. Lewickiego*. Warszawa, 2007.
24. Filipowicz J., Sobieszczański J. *Podole*. Woldenberg, 1944 ; [reprint] Dobiegniew ; Warszawa, 1994.
25. Fiszer E. S. *Wybór wierszy obozowych napisanych w oflagach XB Nienburg, XVIII C Spittal, II C Woldenberg* w oprac. W. Kotańskiego i K. Walczewskiego. Dobiegniew ; Warszawa, 1994.
26. Fularski J. *Według gwiazd na wschód. Moja ucieczka z oflagu i inne wojenne przeżycia / red. W. Wróblewski. Międzychód* [brak roku wydania].
27. Fulkowski S. *Mały teatr jeniecki. Odrodzenie*. 1945. Nr 45.
28. Fulkowski S. *Poezja w Oflagu II C. Twórczość*. 1948. Z. 4.
29. Gasztold T. *Życie kulturalne w obozach polskich jeńców wojennych na Pomorzu Zachodnim w latach 1939–1945*. Koszalin, 1977.
30. Ginalski E. *Pierwsze spotkanie z żołnierzami radzieckimi. Wolność*. 1948. Nr 39.
31. Górski K., Tomiczek H. *Życie religijne w Ofł. II C – Woldenberg 1940–1945 / oprac. W. Kotański*. Dobiegniew – Warszawa, 1992.
32. Honka N. *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*. Opole, 1998.
33. Jagiela P. *Prawie oficerowie – podchorążowie Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej (1939–1941). Wojna i emigracja studia i szkice*. T. 1. *Wojna, armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej w obronie niepodległości (1920–1945) / pod red. H. Walczaka, T. Sikorskiego, P. Słowińskiego*. Gorzów Wielkopolski, 2013.
34. Karbowski [brak imienia]. *Droga żołnierza polskiego ku oswobodzonej Ojczyźnie. Gazeta Robotnicza*. 1945. Nr 17.
35. Kisielewicz D. *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*. Opole, 1998.
36. Kisielewicz D. *Echa zbrodni katyńskiej w oflagach Trzeciej Rzeszy. Łambinowicki Rocznik Muzealny*. 1992. T. 15.
37. Kisielewicz D. *Generałowie polscy w niewoli niemieckiej. Łambinowicki Rocznik Muzealny*. 1997. T. 20.
38. Kisielewicz D. *Oficerowie polscy oficerowie w niemieckiej niewoli w czasie II wojny światowej*. Opole, 1998.
39. Kisielewicz D. *Oflag II C Woldenberg. Wspomnienia jeńców. Dzieje Najnowsze*. 1985. Nr 3/4.
40. Kisielewicz D. *Poglądy polityczne polskich oficerów w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej. Wojskowość – Bezpieczeństwo – Wychowanie. Księga Jubileuszowa Profesora Lecha Wyszczelskiego w 70. Rocznicę urodzin*. T. II / pod red. M. Wiśniewskiej. Siedlce, 2012.
41. Kisielewicz D. *Powrót oficerów polskich z niewoli niemieckiej do kraju w latach 1945–1947. Łambinowicki Rocznik Muzealny*. 2002. T. 25.

42. Kisielewicz D. Żołnierze Wojska Polskiego z mniejszości narodowych w obozach jenieckich 1939–1945. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 2005. Nr 2 (207).
43. Kisielewicz D. Żydzi polscy w obozach jenieckich Rzeszy Niemieckiej w czasie II wojny światowej. *Biuletyn Instytutu Żydowskiego*. 1999. Nr 3.
44. Kisielewicz D. Generałowie polscy w niewoli niemieckiej. *Łambinowicki Rocznik Muzealny*. 1997. T. 20.
45. Klasicka M. *Kobiety-powstańcy warszawscy w niemieckiej niewoli (1944–1945)*. Opole, 2008.
46. Kocher J., Skowroński T. Odrutowany znaczek. *Pionier Filatelistyczny*. 1945. Nr 1.
47. *Konspiracja w Oflagu II C Woldenberg. Łączność Oflagu II C z krajem i ze światem w relacji kpt. Bronisława Petrycha* / oprac. W. Kotański i H. Tomiczek. Dobiegniew ; Warszawa, 1993.
48. Kotański W. *Kronika Środowiska Woldenberczyków Pomorza Zachodniego w Szczecinie 1956–1981*. Dobiegniew ; Warszawa, 1996. Cz. I.
49. Kotański W. *Walka Woldenberczyków z III Rzeszą*. Dobiegniew ; Warszawa, 1993.
50. *Kronika środowiska Woldenberczyków Pomorza Zachodniego w Szczecinie 1986–1981. Cz. II: 1996–2000*. Dobiegniew ; Warszawa, 2001.
51. *Krzemieńc. Monografia Liceum w Krzemieńcu opracowana przez miłośników Ziemi Wołyńskiej w 1944 roku. [Reprint]* Dobiegniew ; Warszawa, 1995.
52. Kuropieska J. *Obozowe refleksje. Oflag II C*. Kraków, 1985.
53. Lietz Z. *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*. Warszawa, 1982.
54. Litwin J. Sprawa oficerów polskich – jeńców w obozach niemieckich («oflagach») na przełomie roku 1942 i 1943. *Przegląd Zachodni*. 1957. Nr 5.
55. Łuczak C. *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*. Poznań, 1993.
56. Matuchniak-Krasuska A. *Oflag II C Woldenberg – analiza socjologiczna enklawy wojennej. Opuscula Sociologica*. 2015. Nr 1.
57. Matuchniak-Krasuska A. *Za drutami oflagów. Jeniec wojenny 613/XA*. Opole, 2016.
58. Matuchniak-Krasuska A. *Za drutami oflagów. Studium socjologiczne*. Opole, 2014.
59. Michałowski K. *Wspomnienia*. Warszawa, 1986.
60. *Migawki z życia obozowego Oflag II C – Woldenberg N/m 1940–1945. Dodatek do woldenberskich zeszytów wydany z okazji XIV Krajowego Zjazdu Woldenberczyków*. Barlinek ; Dobiegniew ; Dziejzice, 1995.
61. *Muzy za drutami. Część III do Uniwersytetu za drutami / zebrał i zaopatrzył wstępem W. Kotański*. Dobiegniew ; Warszawa, 1995.
62. Ochman J. *Admirałskie losy. Przegląd Morski*. 1998. Nr 11.
63. *Od Stalagu II C do Oflagu II C Woldenberg «Polscy Żołnierze na polskiej ziemi witają polskich oficerów...» / pod red. W. Kotańskiego i H. Tomiczka. Dobiegniew ; Warszawa, 1994.*
64. *Oflag II C. Wspomnienia jeńców / pod red. E. Ginalskiego, S. Kotarskiego, M. Okołowicza, L. Piotrowskiego, Z. Piotrowskiego, Cz. Rybickiego, M. Wadeckiego, J. Wojciechowskiego*. Warszawa, 1984.
65. Olesik J. *Oflag II C Woldenberg*. Warszawa, 1988.
66. Pachoński J. *Przyczynki do ruchu oporu w obozie jenieckim w Dobiegniewie (Oflag II C Woldenberg). Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1978. Nr 4.
67. Paprocka J. *Teksty prof. dr inż. Antoniego Paprockiego 1906–1993 / oprac. W. Kotański, H. Tomiczek. Dobiegniew ; Warszawa, 1999.*
68. Piekarski S. *Polskie Teatry jenieckie w Niemczech 1939–1945*. Warszawa, 2001. T. I, II.
69. Pietrzak A. *Główny Zarząd Informacji wobec oflagowców 1949–1956*. Warszawa, 2011.
70. Piłat F. *Ludowcy w Oflagu II C. Zielony Sztandar*. 1945. Nr 29.
71. Piłat F. *Ludowcy w Oflagu II C. Wici*. 1945. Nr 5.
72. Pollack J. *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*. Warszawa, 1982.
73. *Polska grafika za drutami. Oflag II C Woldenberg 1940–1945 ze zbiorów Muzeum Woldenberczyków / oprac. K. Walczewski*. Warszawa ; Dobiegniew, 1993.
74. Póchlłopek W. *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*. Opole, 2002.
75. Rezler-Wasielewska V. *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*. Opole, 2001.
76. Sanojca A. *Łączność konspiracyjna Armii Krajowej z obozami jenieckimi. Dzieje Najnowsze*. 1970. Nr 1.
77. Senft S. *Materiały Statystyczne o stanie liczebnym jeńców w obozach. Jeńcy Wojenni w niewoli Wehrmachtu. Łambinowicki Rocznik Muzealny*. 1978. Nr 2.
78. Senft S. *Obozy jenieckie w II Okręgu Wojskowym Wehrmachtu w świetle materiałów z Archiwum Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie. Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945) / red. J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek*. Opole, 2011.
79. Słowiński P. *Jeńcy Oflagu II C w publikacjach prasowych. Dziedzictwo kulturowe regionu pogranicza. T. IV / pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej, J. Rutkowskiej*. Gorzów Wielkopolski, 2011. S. 167–189.
80. Słowiński P. *Das Museum Woldenberg in Dobiegniew. Der Zweite Weltkrieg in deutschen Und polnischen Museen. Erinnerung, Politikm, Tourismus / pod red. O. Kurilo, K. Wojciechowski, G. Pleuger*. Frankfurt ; Oder, 2014.
81. Słowiński P. *Obozy jenieckie na terenie województwa lubuskiego w okresie II wojny światowej w systemie jenieckim III Rzeszy. Artifi cem commendat opus. Region – Pamięć – Polityka. Studia i materiały ofiarowane prof. Danucie Kisielewicz*. Opole, 2018.

82. Słowiński P. Ocalić pamięć. Muzeum Woldenbergczyków w Dobiegniewie – organizacja, działalność, zbiory. *Język. Religia. Tożsamość. Wymiary tożsamości*. 2011. T. V.
83. Słowiński P. Oflag II C Woldenberg. Historia i współczesność. *Łambinowicki Rocznik Muzealny. Jeńcy wojenni w latach II wojny światowej*. Opole, 2011. T. 34.
84. Słowiński P. Polska elita w niemieckiej niewoli. O jeńcach i Oflagu II C Woldenberg w monografiach. *Język. Religia. Tożsamość. Ku tożsamości*. 2016. Nr 1 (13).
85. Słowiński P., Jeńcy Oflagu II C w publikacjach prasowych. *Dziedzictwo kulturowe regionu*. T. 4 / red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska. Gorzów Wielkopolski, 2011.
86. Stanek P. *Przystanek Lomsdorf. Powstańcy Warszawscy w obozie jenieckim Stalag 344*. Opole, 2015.
87. Steffen W. *Moja droga przez życie* / oprac. T. Batóg. Poznań, 2018.
88. Steffen W. *Moja droga przez życie*. Warszawa, 1987.
89. Stein W. Psychonerwice jeńców «choroba drutów kolczastych». *Lekarz Woskowy*. 1948. Nr 4.
90. Stein W. W sprawie opieki lekarskiej nad jeńcami i następstw pobytu w niewoli. *Lekarz Wojskowy*. 1958. Nr 9.
91. Szymczak P., Cadler E., Grochocki P. Działalność Koła Elektryków w obozie jenieckim w Oflagu II C w Woldenbergu. *Maszyny Elektryczne – Zeszyty Problemowe*. 2017. Nr 4 (116).
92. Toczewski A. Podziemie obozowe w Oflagu II C Woldenberg w Dobiegniewie. *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie. Materiały z sesji naukowych organizowanych przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną w Gorzowie Wlkp. wspólnie z Stiftung Brandenburg w Fürstenwalde od stycznia do maja 2006 r.* Gorzów Wielkopolski, 2006.
93. Tomczyk D. *Najmłodszy jeńcy w historii wojen. Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf*. Opole, 1993.
94. Tomczyk D. *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w hitlerowskim obozie jenieckim w Łambinowicach*. Opole, 1988.
95. Tomiczek H., Zarudzki M. *Jeniecka konspiracja wojskowa w Oflagu II C Woldenberg*. Poznań, 1989.
96. Tretiak A. Przyczynki do ruchu oporu w obozie jenieckim w Dobiegniewie (Oflag II C Woldenberg). *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1978. Nr 4.
97. *Uniwersytet Woldenbergczyków. Dokumenty oprac.* T. Batóg. Poznań, 2019.
98. *Uniwersytet za drutami. Cz. II / zebrał i zaopatrzył wstępem W. Kotański. Dobiegniew ; Warszawa, 1995.*
99. *Uniwersytet za drutami. Oświata i nauka oraz wf i sport w ofl. II c – Woldenberg 1940 1945 / zebrał i zaopatrzył wstępem W. Kotański. Dobiegniew ; Warszawa, 1994.*
100. *W okowach niewoli. Polscy oficerowie w Oflagu II C Woldenberg podczas II wojny światowej przygotowana*. Gorzów Wielkopolski, 2021.
101. Wallis M. Drzeworyt w obozie II C. *Życie Literackie*. 1946. Nr 10,;
102. Wielkopolski. *Powroty z niewoli... dokąd?* Dobiegniew ; Warszawa, 1993.
103. *Wizytacja Oflagu II C Woldenberg przez Wizytatorów Międzynarodowego Czerwonego Krzyża Genewa – Szwajcaria w latach II Wojny Światowej / zebrał W. Kotański. Szczecin, 1997.*
104. *Wołyń Monografia napisana w Oflagu II C Woldenberg staraniem Zarządu Regionalnego Ziemi Wołyńskiej w 1944 roku. [Reprint] Dobiegniew ; Warszawa, 1995.*
105. *Wspomnienia Woldenbergczyka Stefana Antoniego Nalepy*. Dobiegniew ; Warszawa, 1996.
106. *Wykaz stanu osobowego Oflagu II C Woldenberg / oprac. W. Kotański. Dobiegniew ; Warszawa, 1992.*
107. *XIV Krajowy Zjazd Woldenbergczyków*. Barlinek ; Dobiegniew ; Dziedzice, 1995.
108. *XVII Zjazd Krajowy Woldenbergczyków 01.I–30.IX 2000 r. / oprac. W. Kotański, H. Tomiczek, K. Walczewski*. Dobiegniew ; Warszawa 2000.
109. Zaćmiński A. *Życie polskie w Oflagu II C – Woldenberg / wstęp W. Kotański, współpraca H. Tomiczek*. Dobiegniew ; Warszawa, 1997.
110. Zarudzki M. Ruch oporu w obozie jenieckim w Dobiegniewie (Oflag II C Woldenberg) 1940–1945. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1978. Nr 2 (84).
111. *Zwykły żołnierski los. Jeńcy wojenni na Pomorzu Zachodnim (1939–1945) / pod red. J. Aniszewskiej, R. Kobylarz-Buły, P. Stanka*. Opole, 2011.

References

1. Questionnaire on the stamps of the prisoners of war camp in Dobiegniew. Philatelic pioneer. 1945. No. 2. [in Polish]
2. BANACH, F. The life of Polish prisoners of war in the Woldenberg camp 1940–1945 / preface by W. Kotański. Dobiegniew; Warsaw, 1996. [in Polish]
3. BEDNORZ, R. So that they could survive. Help for Polish prisoners of war in the Wehrmacht 1939–1945. Opole; Częstochowa, 1989. [in Polish]
4. BOHATKIEWICZ, J. Oflag II C Woldenberg. Warsaw, 1971. [in Polish]
5. BOJAR-FIJAŁKOWSKI, G. The fate of prisoners of war in Western Pomerania and Mecklenburg 1939–1945. Warsaw, 1979. [in Polish]
6. BORKOWSKI, A. Broken networks. Warsaw, 1984. [in Polish]
7. BRANDYS, M. Expedition to the oflag. Dobiegniew, 2016. [in Polish]

8. BRANDYS, M. Expedition to the oflag. Warsaw, 1955. [in Polish]
9. BRZEZICKI, A. From my life. On the 100th anniversary of the birth. Warsaw, 2007. [in Polish]
10. BUKOWSKI, A. Literature behind the wires of Oflag II C – Woldenberg from Camp Journal. Gdańsk Humanistic Notebooks. Year XXVI. No. 30. [in Polish]
11. BUKOWSKI, A. Behind the wires of the oflags. Officer's diary 1939-1945. Warsaw, 1993. [in Polish]
12. CHMUROWICZ, J. Letter to the editorial office. Military Historical Review. 1963. No. 1. [in Polish]
13. CHRISTIANSEN, Ch. Seven years among Prisoners of War. Athens (USA, Ohio), 1994. [in Polish]
14. CZABAŃSKI, A. Suicides among Polish officers during World War II in Oflag II C Woldenberg – initial formulation of the issue. Poznań Humanistic Notebooks. 2009. Vol. XIII. [in Polish]
15. CZUBASIEWICZ, S. Polish Defense War 1939 Blowing up the tunnel in Ryduchów on 1 September 1939 on the 60th anniversary of the outbreak of the war in 1939 / comp. W. Kotański. Dobiegniew; Warsaw, 1999. [in Polish]
16. DATNER, Sz. Escapes from German captivity 1939–1945. Warsaw, 1966. [in Polish]
17. DATNER, Sz. Wehrmacht crimes against regular army prisoners of war in World War II. Warsaw, 1964. [in Polish]
18. DATNER, Sz. Wehrmacht crimes against regular army prisoners of war in World War II. Warsaw, 1964. [in Polish]
19. DATNER, Sz. Wehrmacht crimes against prisoners of war in World War II. Warsaw, 1961. [in Polish]
20. DEMBEK, W. The memory of podporuchik Waclaw Mikołaj Dembek (1907–1994). Warsaw, 2010. [in Polish]
21. Woodcuts / ed. W. Kotański, K. Walczewski. Dobiegniew; Warsaw, 1993. [in Polish]
22. DRZYŻGA, B. «Kazimierz». Roads to freedom Escapes from Oflag II C Woldenberg to the Home Army. Warsaw, 1996. [in Polish]
23. Journals of Polish POWs in captivity / edited by W. Lewicki. Warsaw, 2007. [in Polish]
24. FILIPOWICZ, J., SOBIESZCZAŃSKI, J. Podole. Woldeneberg, 1944; [reprint] Dobiegniew; Warsaw, 1994. [in Polish]
25. FISZER, E. S. A collection of camp poems written in offlags XB Nienburg, XVIII C Spittal, II C Woldenberg edited by W. Kotański and K. Walczewski. Dobiegniew; Warsaw, 1994. [in Polish]
26. FULARSKI, J. Under the stars to the east. My escape from the oflag and other wartime experiences / edited by W. Wróblewski. Uniting [no year of publication]. [in Polish]
27. FULKOWSKI, S. Little prisoner of war theater. Revival. 1945. No. 45. [in Polish]
28. FULKOWSKI, S. Poetry in Oflag II C. Creativity. 1948. Z. 4. [in Polish]
29. GASZTOLD, T. Cultural life in the camps of Polish prisoners of war in Western Pomerania in 1939–1945. Koszalin, 1977. [in Polish]
30. GINALSKI, E. The first meeting with Soviet soldiers. Freedom. 1948. No. 39. [in Polish]
31. GÓRSKI, K., TOMICZEK, H. Religious life in Oflag II C – Woldenberg 1940–1945 / ed. W. Kotański. Dobiegniew – Warsaw, 1992. [in Polish]
32. HONKA, N. Religious life of Polish soldiers in German and Soviet captivity during World War II. Opole, 1998. [in Polish]
33. JAGIEŁA, P. Almost Officers – cadets of the Polish Army in German captivity (1939–1941). War and emigration, studies and sketches. T. 1. War, army and society in the defense of independence (1920–1945) / edited by H. Walczak, T. Sikorski, P. Słowiński. Gorzów Wielkopolski, 2013. [in Polish]
34. KARBOWIAK [no name]. The Polish soldier's path towards the liberated Homeland. Workers' newspaper. 1945. No. 17. [in Polish]
35. KISIELEWICZ, D. Polish officers in German captivity during World War II. Opole, 1998. [in Polish]
36. KISIELEWICZ, D. Echoes of the Katyn massacre in the oflags of the Third Reich. The Łambinowice Museum Yearbook. 1992. Vol. 15. [in Polish]
37. KISIELEWICZ, D. Polish generals in German captivity. The Łambinowice Museum Yearbook. 1997. Vol. 20. [in Polish]
38. KISIELEWICZ, D. Officers Polish officers in German captivity during World War II. Opole, 1998. [in Polish]
39. KISIELEWICZ, D. Oflag II C Woldenberg. Memories of prisoners of war. Recent History. 1985. No. 3/4. [in Polish]
40. KISIELEWICZ, D. Political views of Polish officers in German captivity during World War II. Military – Security – Education. The Jubilee Book of Professor Lech Wyszczelski on the 70th anniversary of his birth. T. II / edited by M. Wiśniewska. Siedlce, 2012. [in Polish]
41. KISIELEWICZ, D. Return of Polish officers from German captivity to the country in 1945–1947. The Łambinowice Museum Yearbook. 2002. Vol. 25. [in Polish]
42. KISIELEWICZ, D. Soldiers of the Polish Army from national minorities in POW camps 1939–1945. Historical and Military Review. 2005. No. 2 (207). [in Polish]
43. KISIELEWICZ, D. Polish Jews in POW camps in the German Reich during World War II. Bulletin of the Jewish Institute. 1999. No. 3. [in Polish]
44. KISIELEWICZ, D. Polish generals in German captivity. The Łambinowice Museum Yearbook. 1997. Vol. 20. [in Polish]
45. KLASICKA, M. Women-Warsaw insurgents in German captivity (1944–1945). Opole, 2008. [in Polish]
46. KOCHER, J., SKOWROŃSKI, T. A rewired stamp. Philatelic pioneer. 1945. No. 1. [in Polish]

47. Conspiracy in Oflag II C Woldenberg. Liaison of Oflag II C with the country and the world in the relationship of Capt. Bronisław Petrych / ed. W. Kotański and H. Tomiczek. Dobiegniew; Warsaw, 1993. [in Polish]
48. KOTAŃSKI, W. Chronicle of the Woldenberg Society of Western Pomerania in Szczecin 1956–1981. Dobiegniew; Warsaw, 1996. Prt. AND. [in Polish]
49. KOTAŃSKI, W. The fight of the Woldenbergers against the Third Reich. Dobiegniew; Warsaw, 1993. [in Polish]
50. Chronicle of the Woldenberg community of Western Pomerania in Szczecin 1986–1981. Vol. II: 1996–2000. Dobiegniew; Warsaw, 2001. [in Polish]
51. Kremenets. A monograph of the Lyceum in Krzemieniec, compiled by lovers of the Volyn Region in 1944. [Reprint] Dobiegniew; Warsaw, 1995. [in Polish]
52. KUROIPIESKA, J. Camp reflections. Oflag II C. Krakow, 1985. [in Polish]
53. LIETZ, Z. POW camps in East Prussia 1939–1945. Warsaw, 1982. [in Polish]
54. LITWIN, J. The case of Polish officers – prisoners of war in German camps (“oflags”) at the turn of 1942 and 1943. Western Review. 1957. No 5. [in Polish]
55. ŁUCZAK, C. Poland and Poles in the Second World War. Poznań, 1993. [in Polish]
56. MATUCHNIAK-KRASUSKA, A. Oflag II C Woldenberg – sociological analysis of the war enclave. *Opuscula Sociologica*. 2015. No. 1. [in Polish]
57. MATUCHNIAK-KRASUSKA, A. Behind the wires of the oflags. A prisoner of war 613 / XA. Opole, 2016. [in Polish]
58. MATUCHNIAK-KRASUSKA, A. Behind the wires of the oflags. A sociological study. Opole, 2014. [in Polish]
59. MICHAŁOWSKI, K. Memoirs. Warsaw, 1986. [in Polish]
60. Snapshots from the camp life Oflag II C – Woldenberg N / m 1940–1945. Supplement to the Woldenberg notebooks issued on the occasion of the 14th National Congress of Woldenbergers. Barlinek; Dobiegniew; Dziedzice, 1995. [in Polish]
61. Muses behind wires. Part III of the University behind the wires / collected and provided with an introduction by W. Kotański. Dobiegniew; Warsaw, 1995. [in Polish]
62. OCHMAN, J. Admiral’s fate. *Maritime Review*. 1998. No. 11. [in Polish]
63. From Stalag II C to Oflag II C Woldenberg «Polish Soldiers on Polish soil welcome Polish officers ...» / edited by W. Kotański and H. Tomiczka. Dobiegniew; Warsaw, 1994. [in Polish]
64. Oflag II C. Memories of prisoners of war / edited by E. Ginalski, S. Kotarski, M. Okołowicz, L. Piotrowski, Z. Piotrowski, Cz. Rybicki, M. Wadecki, J. Wojciechowski. Warsaw, 1984. [in Polish]
65. OLESIK, J. Oflag II C Woldenberg. Warsaw, 1988. [in Polish]
66. PACHOŃSKI, J. Contribution to the resistance movement in the POW camp in Dobiegniew (Oflag II C Woldenberg). *Military Historical Review*. 1978. No. 4. [in Polish]
67. PAPROCKA, J. Texts by prof. dr. in engineering Antoni Paprocki 1906–1993 / ed. W. Kotański, H. Tomiczek. Dobiegniew; Warsaw, 1999. [in Polish]
68. PIEKARSKI, S. Polish POW’ Theaters in Germany 1939–1945. Warsaw, 2001. T. I, II. [in Polish]
69. PIETRZAK, A. The Main Information Board towards oflagers 1949–1956. Warsaw, 2011. [in Polish]
70. PILATE, F. Activists in Oflag II C. The Green Banner. 1945. No. 29. [in Polish]
71. PILATE, F. Activists in Oflag II C. *Flagella*. 1945. No. 5. [in Polish]
72. POLLACK, J. Polish prisoners of war in Nazi captivity. Warsaw, 1982. [in Polish]
73. Polish graphics behind the wires. Oflag II C Woldenberg 1940–1945 from the collection of the Woldenbergczyk Museum / ed. K. Walczewski. Warsaw ; Dobiegniew, 1993. [in Polish]
74. PÓŁCHŁOPEK, W. Physical education and sport of Polish soldiers in the Wehrmacht’s and NKVD’s POW camps (1939–1945). Opole, 2002. [in Polish]
75. REZLER-WASIELEWSKA, V. Scientific and educational activity of Polish prisoners of war in German and Soviet camps during World War II. Opole, 2001. [in Polish]
76. SANOJCA, A. Underground liaison of the Home Army with POW camps. *Recent History*. 1970. No. 1. [in Polish]
77. SENFT, S. Statistical materials on the number of prisoners of war in camps. *Prisoners of War in Wehrmacht captivity. The Łambinowice Museum Yearbook*. 1978. No. 2. [in Polish]
78. SENFT, S. POW camps in the Second Military District of the Wehrmacht in the light of materials from the Archives of the International Committee of the Red Cross in Geneva. A common soldier’s fate. *Prisoners of War in Western Pomerania (1939–1945)* / edited by J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buła, P. Stanek. Opole, 2011. [in Polish]
79. SŁOWIŃSKI, P. POWs of Oflag II C in press publications. *Cultural heritage of the border region. Vol. IV* / edited by E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska. Gorzów Wielkopolski, 2011. pp. 167–189. [in Polish]
80. SŁOWIŃSKI, P. The Woldenberg Museum in Dobiegniew. *The Second World War in German and Polish museums. Memory, Politics, Tourism* / edited by O. Kurilo, K. Wojciechowski, G. Pleuger. Frankfurt; Oder, 2014 [in German].
81. SŁOWIŃSKI, P. POW camps in the Lubuskie Province during World War II in the POW system of the Third Reich. *Artificem commendat opus. Region - Memory - Politics. Studies and materials donated to prof. Danuta Kisielewicz*. Opole, 2018. [in Polish]

82. SŁOWIŃSKI, P. Save the memory. The Woldenberg Museum in Dobiegniew – organization, activities, collections. *Tongue. Religion. Identity. Identity dimensions*. 2011. Vol. V. [in Polish]
83. SŁOWIŃSKI, P. Oflag II C Woldenberg. History and the present. *The Łambinowice Museum Yearbook. Prisoners of war during World War II*. Opole, 2011. Vol. 34. [in Polish]
84. SŁOWIŃSKI, P. The Polish elite in German captivity. About prisoners and Oflag II C Woldenberg in monographs. *Tongue. Religion. Identity. Towards identity*. 2016. No. 1 (13). [in Polish]
85. SŁOWIŃSKI, P., Prisoners of Oflag II C in press publications. *Cultural heritage of the region*. Vol. 4 / ed. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska. Gorzów Wielkopolski, 2011. [in Polish]
86. STANEK, P. Lomsdorf stop. Warsaw insurgents in the Stalag 344 POW camp. Opole, 2015. [in Polish]
87. STEFFEN, W. My way through life / ed. T. Batóg. Poznań, 2018. [in Polish]
88. STEFFEN, W. My way through life. Warsaw, 1987. [in Polish]
89. STEIN, W. Psychoneurosis of prisoners – “barbed wire disease”. *Wax Doctor*. 1948. No. 4. [in Polish]
90. STEIN, W. On medical care for prisoners of war and the consequences of being in captivity. *Military doctor*. 1958. No 9. [in Polish]
91. SZYMCZAK, P., CADLER, E., GROCHOCKI, P. Activity of the Electricians’ Circle in the POW camp at Oflag II C in Woldenberg. *Electric Machines – Problem Notebooks*. 2017. No. 4 (116). [in Polish]
92. TOCZEWSKI, A. Camp underground in Oflag II C Woldenberg in Dobiegniew. *New Marchia – a forgotten province – common roots*. Materials from scientific sessions organized by the Provincial and Municipal Public Library in Gorzów Wlkp. Together with Stiftung Brandenburg in Fürstenwalde from January to May 2006. Gorzów Wielkopolski, 2006. [in Polish]
93. TOMCZYK, D. The youngest prisoners in the history of wars. *Warsaw insurgents in Stalag 344 Lamsdorf*. Opole, 1993. [in Polish]
94. TOMCZYK, D. Child soldiers of the Warsaw Uprising in the Nazi POW camp in Łambinowice. Opole, 1988. [in Polish]
95. TOMICZEK, H., ZARUDZKI, M. POW’s conspiracy in Oflag II C Woldenberg. Poznań, 1989. [in Polish]
96. TRETIAK, A. Contribution to the resistance movement in the POW camp in Dobiegniew (Oflag II C Woldenberg). *Military Historical Review*. 1978. No. 4. [in Polish]
97. Woldenberg University. Documents by T. Batóg. Poznań, 2019. [in Polish]
98. University behind the wires. Vol. II / collected and introduced by W. Kotański. Dobiegniew; Warsaw, 1995. [in Polish]
99. University behind the wires. Education and science as well as PE and sport in Oflag II C – Woldenberg 1940 1945 / collected and introduced by W. Kotański. Dobiegniew; Warsaw, 1994. [in Polish]
100. In shackles of slavery. Polish officers in Oflag II C Woldenberg during World War II prepared. Gorzów Wielkopolski, 2021. [in Polish]
101. WALLIS, M. Woodcuts in camp II C. *Literary Life*. 1946. No. 10 ;. [in Polish]
102. Greater Poland. Returns from captivity ... to where? Dobiegniew; Warsaw, 1993. [in Polish]
103. Visit of Oflag II C Woldenberg by the Visitors of the International Red Cross Geneva – Switzerland during World War II / collected by W. Kotański. Szczecin, 1997. [in Polish]
104. Wołyń The monograph written in Oflag II C Woldenberg by the efforts of the Regional Board of the Volyn Region in 1944. [Reprint] Dobiegniew; Warsaw, 1995. [in Polish]
105. *Memòirs of the Woldenberger Stefan Antoni Nalepa*. Dobiegniew; Warsaw, 1996. [in Polish]
106. List of the personal status of Oflag II C Woldenberg / ed. W. Kotański. Dobiegniew; Warsaw, 1992. [in Polish]
107. XIV National Congress of the Woldenbergians. Barlinek; Dobiegniew; Dziedzice, 1995. [in Polish]
108. XVII National Congress of the Woldenbergians 01.I – 30.IX 2000 / comp. W. Kotański, H. Tomiczek, K. Walczewski. Dobiegniew; Warsaw 2000. [in Polish]
109. ZAĆMIŃSKI A. Polish life in Oflag II C – Woldenberg / introduction by W. Kotański, collaboration with H. Tomiczek. Dobiegniew; Warsaw, 1997. [in Polish]
110. ZARUDZKI M. The resistance movement in the POW camp in Dobiegniew (Oflag II C Woldenberg) 1940–1945. *Military Historical Review*. 1978. No. 2 (84). [in Polish]
111. A common soldier’s fate. Prisoners of War in West Pomerania (1939–1945) / edited by J. Aniszewska, R. Kobylarz-Buły, P. Stanek. Opole, 2011. [in Polish]

УДК 801.81:314.15-045.36(=161.2)

КОВАЛЬ-ФУЧИЛО ІРИНА

кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: 0000-0003-4048-914

KOVAL-FUCHYLO IRYNA

a Ph.D. in Philology, senior research fellow at Ukrainian and Foreign Folklore Studies Department of the Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine. ORCID: 0000-0003-4048-914

Бібліографічний опис:

Коваль-Фучило, І. (2021) Основні цінності в оповідях про переселення із зон затоплення. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 51–63.

Koval-Fuchylo, I. (2021) The Main Values in the Narratives about Resettlement from the Flooded Areas. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 51–63.

ОСНОВНІ ЦІННОСТІ В ОПОВІДЯХ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОН ЗАТОПЛЕННЯ

Анотація / Abstract

У статті здійснено реконструкцію ієрархії цінностей у світогляді людей, які мають досвід переселення. Основним матеріалом студії є інтерв'ю авторки, записані в 2012–2014, 2019 роках у Полтавській, Кіровоградській, Черкаській, Хмельницькій, Київській областях. Проаналізовані тексти дають підстави вибудувати таку ієрархію цінностей: земля, оселя, громада, кладовище.

Ситуація примусового переселення завдала нищівного удару непорушності, стійкості світу, яка є основною цінністю у традиційному суспільстві. Водночас ця ситуація з погляду часової дистанції дає змогу простежити, що для людей становило більшу чи меншу цінність, що і як вони намагалися зберегти в екстремальних умовах переселення, як сьогодні презентують цей досвід. В аналізованих спогадах можна виділити мовні одиниці на різних рівнях (морфемному, лексичному, синтаксичному, текстовому, жанровому), які мають аксіологічну семантику, так звані *аксіологічні маркери*.

На лексичному рівні діє закономірність: чим гущіша номінативна сітка покриття тої чи тої території, тим більш освоєним, рідним, своїм є цей локус. У досліджуваних текстах упадає в око різна щільність просторової номінації цих двох контекстуально опозиційних локусів. Зокрема, промовистою ознакою є наявність численних мікротопонімів у розповідях про втрачену територію і майже цілковита відсутність таких номінацій в описі нового місця поселення.

Значна увага оповідачів зосереджена на процесі руйнування своєї хати. Про високу цінність цього просторового об'єкта, крім іншого, свідчить номінація руйнування: *розбий, розрівняй, розвали, зрівняй із долівкою*. Лексичні і морфемні повтори посилюють вплив на слухача, передають семантику втрати.

Типовим місцем спогадів є позитивна оцінка громади переселеного села і до переселення, і в процесі адаптації, і будівництва на новому місці. Крім позитивної характеристики, про високе поцінування переселенської громади

із затопленого села свідчить прагнення зберегти назву свого села на місці поселення, про що згадують у спогадах. Про цінність громади свідчать також автономізації людей, наявні у спогадах: *переселенці, біженці, бакотські люди, підсіняни*.

У народному світогляді затоплення могил було особливо небезпечним, оскільки провокувало прокляття померлих предків. Перенесення кладовищ селяни сприймали дуже болячо. Це було неприродно, суперечило базовим світоглядним уявленням про світобудову, тривожило й лякало людей через можливий гнів їхніх покійників.

Крім зазначених втрачених цінностей, оповідачі також згадують про втрату чистої дніпровської води, про втрачене здоров'я, час, оскільки на новому місці впорядкування свого господарства постійно потребувало багато часу й зусиль.

Ключові слова: цінності, спогади, переселення, аксіологічні маркери, номінація.

The reconstruction of the hierarchy of values in the world-view of people who have experienced the resettlement, is fulfilled in the article. The main material of the study includes the authoress's interviews, recorded in 2012–2014, 2019 in Poltava, Kirovograd, Cherkasy, Khmelnytskyi, Kyiv Oblasts. The analysed texts give grounds to build the following hierarchy of values: land, house, community, cemetery.

The situation of forced resettlement has dealt a devastating blow to the inviolability, stability of the world, which is a fundamental value in traditional society. At the same time, this situation from the time distance makes it possible to trace what is of greater or less value for people, what and how they have tried to preserve in extreme conditions of resettlement, how they present their experience today. It is possible to distinguish language units at different levels in the analysed memoirs (morpheme, lexical, syntactic, textual, genre), which have axiological semantics, the so-called *axiological markers*.

There is a regularity at the lexical level: the denser nominative coverage of a particular territory is the more mastered, native is this locus. In the studied texts the different density of the spatial nomination of these two contextually oppositional loci is striking. Thus, an eloquent sign is the presence of numerous microtoponyms in stories about the lost territory and the almost complete absence of such nominations in the description of the new settlement place.

Considerable attention of the narrators is focused on the process of their house destruction. The high value of this spatial object is evidenced, among other things, by the nomination of destruction: *to break, to smooth, to destroy, to raze to the ground*. Lexical and morpheme repetitions increase an influence on the listener, convey the semantics of loss.

A positive assessment of the rural community of the resettled village before the resettlement and in the process of adaptation, building at a new site is a typical place of memories. In addition to the positive characteristics, the high appreciation of the resettlement community from the flooded village is evidenced by the desire to preserve the name of their village on the site of the settlement, which is mentioned in the memoirs. The value of the community is also evidenced by the autonyminations of the people, present in the memoirs: *resettlers, refugees, Bakota people, pidsiniyani*.

The flooding of graves is especially dangerous in the traditional world-view, because it provokes the curse of dead ancestors. The transfer of cemeteries is perceived by the peasants very painfully. This phenomenon is unnatural, contradicts the basic world-view concepts of the universe, alarms and frightens people because of the possible anger of their deceased.

In addition to these lost values the narrators also mention the loss of clean Dnipro water, lost health, time, because the ordering of their household takes constantly a lot of time and efforts on a new place.

Keywords: values, memories, resettlement, axiological markers, nomination.

Дослідження цінностей у сучасних гуманітарних науках сьогодні набуває особливого значення, оскільки саме цінності характеризують особу, спільноту, націю. Цінності становлять ядро кожної культури. Їхнє пізнання і ставлення до них з боку індивідуума і всього суспільства визначає його ідентичність [11, с. 7]. Саме тому аналіз цінностей, визначення ціннісних ієрархій неодноразово ставало предметом інтересу вчених-гуманітаріїв. Важливою спробою описати основні цінності сучасної європейської спільноти став проєкт «Лексикон аксіологічний слов'ян і їхніх сусідів» («Leksykon

aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów») (т. 1–5, Люблін, 2015–2019) [16], реалізований ученими із різних країн під головуванням видатного польського мовознавця, фольклориста професора Єжи Бартмінського. Результатом роботи став випуск п'яти томів:

Том 1. ДІМ (ред. Єжи Бартмінський, Івона Белінська-Гардзель, Беата Живічка, Люблін, 2015);

Том 2. ЄВРОПА (ред. Войцех Хлебда, Люблін; Ополе, 2018);

Том 3. РОБОТА (ред. Єжи Бартмінський, Малгожата Бжозовська, Станіслава Небжеговська-Бартмінська, Люблін, 2016);

Том 4. СВОБОДА (ред. Мацей Абрамович, Єжи Бартмінський, Люблін ; Варшава, 2019);

Том 5. ЧЕСТЬ (ред. Петр Сотіров, Деян Айдачич, Люблін, 2017).

Вибір гасел здійснено на підставі їхньої важливості й актуальності, пізнавального, наукового, соціального, культурного значень, які формують ідентичність користувачів мови та визначають їхню приналежність до національної спільноти.

Виданню передувала тривала праця дослідників у цій галузі. Зокрема, 2010 року в Люблінському університеті ім. М. Кюрі-Склодовської відбулася міжнародна конференція з етнолінгвістики «Цінності в лінгвокультурній картині світу слов'ян та їхніх сусідів». Доповіді учасників ґрунтувалися на матеріалі слов'янських мов і на порівнянні слов'янського і неслов'янського матеріалу [7]. Таких конференцій було більше. Результати студій були оприлюднені у виданнях щорічника «Етнолінгвістика. Проблеми мови і культури» («Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury») (Люблін, 2009–2020) [13; 15; 17–20]. Зрештою, ідеї проєкту були артикульовані ще на початку 1990-х років [10]. Праця вчених триває. Певним підсумком став недавній міжнародний мовознавчий семінар «Цінності в мовному образі світу литовців та поляків», який відбувся 2019 року у Вільнюському університеті [14]. Сьогодні дослідники працюють над гаслами СІМ'Я, ЗДОРОВ'Я, ДУША, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, БАТЬКІВЩИНА, ДЕМОКРАТІЯ, ПАТРІОТИЗМ, СОЛІДАРНІСТЬ, ТОЛЕРАНТНІСТЬ, НАРОД. У проєкті беруть участь більше ста вчених із дев'ятнадцяти країн [12].

Вагомим міжнародним підсумком студій над системою цінностей став збірник праць «Категорія оцінки і система цінностей у мові й культурі» («Категория оценки и система ценностей в языке и культуре», Москва, 2015), у серії, присвяченій ключовим семантичним категоріям мови і культури [3]. У виданні порушені теоретичні питання аксіології в мові й культурі, пред-

ставлено результати досліджень певних мовних елементів, фольклорних жанрів, обрядових форм.

Мета пропонованої роботи – визначити основні цінності, їхню ієрархію у мовній картині світу, репрезентованій в автобіографічних наративах про досвід примусового переселення із зони затоплення. Матеріал статті – усні спогади про переселення, зібрані за допомогою інтерв'ю упродовж 2012–2019 років у населених пунктах Полтавської, Кіровоградської, Хмельницької, Черкаської, Київської областей, а також матеріали опублікованих меморатів і мемуарів [2; 6].

У дослідженні використано порівняльний, типологічний методи аналізу лексичної семантики; методику текстового аналізу різних рівнів мови. Для збору матеріалу застосовано методику інтерв'ювання.

Цінність – це об'єкт, поняття, явище, які високо оцінені у певному суспільстві. У традиційному суспільстві «сама стабільність світу, продовження життя і непорушність традиційного укладу становить основну цінність і основну турботу людини, на це спрямовані й цьому підпорядковані усі магічні зусилля соціуму (обряди, заборони, приписи)» [9, с. 16]. Ситуація примусового переселення, у якій опинилися люди, всупереч своєму бажанню, очікуванню, завдавала нищівного удару цій непорушності, поставила під загрозу можливість збереження усього традиційного перебігу життя громади. Водночас ця ситуація з погляду часової дистанції дає змогу простежити, що для людей становило більшу чи меншу цінність, що і як вони намагалися зберегти в екстремальних умовах переселення, як сьогодні презентують цей досвід.

В аналізованих спогадах про переселення можна виділити мовні одиниці на різних рівнях мови (морфемному, лексичному, синтаксичному, текстовому, жанровому), які мають аксіологічну семантику. Назвемо їх *аксіологічні маркери*. Отже, аксіологічні маркери – це морфеми, слова, ідіоми і фразеологічні звороти, речення, сюжети, фольклорні тек-

сти у спогадах, які містять семантику оцінки певного об'єкта чи явища. За допомогою цих мовних одиниць можна визначити, наскільки важлива для переселенської спільноти певна цінність.

Досліджуючи переселення як історичний факт, учені-гуманітарії потрапляють у ситуацію парадоксу: з одного боку, зрозуміло, що людина найбільше цінує те, що вона втрачає внаслідок переселення, а з іншого боку, тогочасна державна пропаганда трактувала затоплення територій і будівництво ГЕС як велику перемогу Дніпра, вихід із болота, світло в кожен дім, тому про втрати не прийнято було говорити. І все ж переживання і почуття більшої шкоди, аніж здобутку, було усвідомлене й вербалізоване і в той час, і звучить із новою силою сьогодні. Отже, досліджений матеріал дає підстави сформулювати такий перелік втрачених цінностей: **земля, оселя, громада, кладовища.**

Земля

Закономірно, що найбільшою втратою внаслідок затоплення стала втрата землі (детально про концепт земля див.: [4]). Тут можна виділити два основні різновиди втраченої території, куди вже ніколи не можна буде повернутися: місце, на якому колись було розташоване село; поля, де вирощували продукти харчування і випасали худобу. *Там воно просто було, поміняє, ну як вам сказати, – луг там. І наче мені й воздух не такий. Там були кучугури, ми називали, – пісок такий. Оце підемо отак заріємся у піску. Отакі в'юни ловили, і природа, і вопше там лучше було жити. Я всегда казала: там на тому куті мені лучше було жити, як отуто (ЮНС); Такі землі затопить! Дуже шкода. Хай те Васюганья, що казали, там вічна мерзлота, хай би оте затопляли, а такі землі – поспішили. Поспішили, бо було на ура: «Дайош електрику, п'ятирічки!» І на Дніпрі, Придніпров'я – шість електростанцій потужних! Це ж багато дуже. Дуже багаті землі (ЧМЛ); Там, де зараз Кременчуцьке водосховище, були найбагатші землі <...> багаті*

землі були, які красиві ті села споконвічні, бо, я ж говорю, людина селилася біля води (ЮОЯ); Весь час сниться, що я там. Мені і ще сниться, що я там. Там же ж золота земля. Боже! Там таке життя було, що я не можу сказати! Ліпше, щоб я там була кінчилась (КГІ); Там була «золота долина», там добре було жити, дуже добре (ЯКІ); Найгірше те, що одірвали од рідної землі, от того, де ти народився (РВМ); Села знищували, переселяли, ліси вирубали, от. Але це стосувалося не тільки сіл лівобережних, а і села Зарубинці – правобережного, які були взагалі знищені з лиця землі, їх немає, вони під водою повністю (ММК); Вони кажуть, що це ж стратегічний... стратегічне море. Для оборони чи для чого... Вони щитають так, а ми щитаєм, що вони затопили багатий... скільки землі! Такої землі! У нас випасалося стільки скоту! Даже з Криму привозили нам скот, і випасали люди табуни скоту! (ГПА); Раньше собирались, до двухтысячных років, первого травня, поки був транспорт – їздили туди, на свою землю (ССФ).

У наведених фрагментах, для констатації факту, що затоплене місце було кращим, ніж місце, куди люди були переселені, маємо численні лексеми із аксіологічною семантикою для означення втраченої території: *лучше, добре (жити); своя, такі багаті, дуже багаті, найбагатші, рідні, золота (землі, земля); красиві, споконвічні (села).* У цих же контекстах часто вжиті лексеми на позначення способу переселення, яке фактично означало руйнування сіл, території яких планувалося затопити: *знищували, переселяли (села), вирубали, (ліси).* Таких лексем у спогадах чимало: *попереселяли, виселяли, нагнали, перегнали, порозвалювали (села, хати); повирубували, повипиляли, повигачували (ліси, сади).* Уся ця лексика на позначення способу переселення актуалізує семантику знищення, руйнування. Для передачі почуття втрати і посилення впливу на слухача застосовано повтори на лексичному рівні, а також мультипрефіксацію у дієсловах і лексичні повтори.

На синтаксичному рівні для порівняння втраченого й нового місця простежується

використання протиставних конструкцій, у яких найчастіше яскраво описано перший локус, а про нове місце сказано мало. Схожа ситуація і на сюжетному рівні: про затоплене село оповідачі розказують охоче й багато, навіть у снах вони бачать лише його: *Мені часто сниться то, де я жила. Мені отуто – ніколи це не сниться* (ЮНС); *І оце Микола Григорович мені казав, він живе час у Києві, переселився в [19]57-му році сюди <...> Потім переселився в Київ і там весь час жив. То каже: «Мені оце нове місце не сниться, а те сниться. Те сниться»* (ЗВФ).

На рівні номінації локусів високе цінування втраченого місця видно особливо рельєфно, оскільки найпоширенішими номінаціями місцевості є називання відповідних просторових об'єктів на затопленому місці. Тут діє така закономірність: чим гущіша номінативна сітка покриття тої чи тої території, тим більш освоєним, рідним, своїм є цей локус. У досліджуваних текстах упадає в око різна щільність просторової номінації двох контекстуально опозиційних локусів. Так, промовистою ознакою є наявність численних мікротопонімів у розповідях про втрачену територію і майже цілковита відсутність таких номінацій в описі нового місця поселення. Ось перелік мікротопонімів із інтерв'ю однієї людини із села Скородистик, яке було частково переселене: *Стовпова дорога, Сусликів хутір, Лободин Пляж, Бурдимів хутір, Бурдими, Бобухівщина, Ланоринківщина, Хамська, Коробки, Солонці* (ЗВФ). Переселенці без особливих зусиль описують географію свого затопленого села, наголошують, що добре пам'ятають, де що було розташоване: *І ми зара ідем над гору, там села ж то нема, лиш ярочки там. Ми знаєм кожен той ярочок, де це ті хати наші: Прокотів ярок, Жидівський ярок, Рипа, там місток був, і то згониво – там худобу зганяли. Панський ярок – тутво близько в селі <...> В нас там одна дорога була – Крива дорога. А сюда, як йти до Дністра, то казали Скавки, бо скали були. Тут Штефанів ліс, ліси людські були* (ЛФЛ). На прохання інтерв'юера опові-

дачі, особливо чоловіки, легко погоджуються зобразити карту свого колишнього села.

Оселя

Наступною в ієрархії втрачених цінностей унаслідок переселення є хата. Переселенці отримували грошову компенсацію за свої оселі для будівництва нового дому, проте ці гроші і не покривали потрібних видатків, і мало допомагали втамувати біль від необхідності зруйнувати свій дім. Переконаливим аргументом цього є зафіксовані оказіональні голосіння за хатою: /– А ви чули, щоб, може, хтось тужив за хатою?/ – *Та таких текстів було! Воппе! Обнімали всі вугли і цілували. І казали, шо... Та воппе там такий крик був:*

*Хатка моя рідненька!
Я ж тебе мазала,
Я ж тебе стріла після війни,
А тепер я тебе кидаю!
Я не можу!..*

/– То було, можна сказати, як похорон: люди прощалися зі своєю територією?/ – *Та... Ой! Ви не представляєте, яка це біль! Тягло яке було, шо ми не могли успокоїтись! Воппе! Страшне дело – пересилка* (МАФ) ¹. Голосіння за хатою в наративах про переселення свідчать, що хата – це не просто місце проживання, – це місце початку й кінця життя, місце захисту від небезпеки, сакральний центр для людини і сім'ї, один із центральних концептів у традиційній картині світу, тому її ламання переживали особливо болісно, тим паче, що руйнувати треба було самотужки.

Типовим місцем спогадів є опис своєї хати, яку люди були змушені зрівняти із землею: *Люди, канешно, душевно переживали: хата стоїть, усе гарне – розбий, розрівняй, розвали і зрівняй із долівкою. Тоді прийде комісія – прийме. Нашу хату оцінили в 12 тисяч. Ну, якби оце січас 12 тисяч. Тоді такі гроші були, як січас* (КАФ); *Такі двори построїли, така хата здоровенна! Під плиточкою, а та лиш цементом. Такі хати построїли, кухні!* (ВГП); *Жалко було ламать хату. Дуже, дуже*

жалко було ламать хату (ЧМА); Так люди не хтіли вибратися, так плакали, в кого дуже хороше хазяйство, хата новенька, кухня новенька, сарай здоровий, всьо, за хатою садок – таке дерево роде! (ВГП). Особливо болісним процес руйнування хати був для людей старшого віку, які часто й будували ці оселі у важких повоєнних умовах: «Бабуся просиділа на вузлах цілий день. І на її очах розбирали хату, у якій пройшло все життя. Що вона тоді передумала і як це їй боліло, можна судити з того, що в першу ж ніч на новому місці її ударив параліч, якого вона так і не змогла збороти <...> Вона лежачою прожила ще з рік. Ось таку ціну бабуся заплатила за це переселення» [2, с. 291]. У цих фрагментах, як і в наведених вище описах втрачених територій, наявна аксіологічна емоційно забарвлена лексика на позначення руйнування: *розбий, розрівняй, розвали, зрівняй із долівкою*. Лексичні і морфемні повтори посилюють вплив на слухача, передають семантику втрати. Особливо вражає наведена сюжетна розповідь про літню жінку із опублікованих мемуарів про затоплене село, яка так і не змогла пережити нищення хати і переселення на нове місце. Твердження про те, що старі люди на новому місці довго не жили і швидко померли, типове у спогадах: *Затосковала людина так. Багато було случаїв тоски такої. Помер – і всьо. Шо жити в своїм селі...* (НОГ).

Громада

Типовим місцем спогадів є позитивна оцінка сільської громади переселеного села і до переселення, і в процесі адаптації, будівництва на новому місці: *Ну, тоді робили все на толоку. Тоді люди одне одному помагали (ЗВФ); І люди такі, так історично, так сказати, люди такі здружені. А тоді вже оце так сучасні більші, то почали – хтось приїжджать, хтось переїжджать <...> Парк, будинки колгоспні – і почали з'їжджатись. І армяни приїжджали, і росіяни, бо бачили, що гарне село. Колесо оглядове – наче у го'роді, будинки чотирирохповерхові були. Вони і зараз є, що живуть*

у квартирах. Тоді вже трошки люди недружні стали. А іменно у [19]50-х роках. Як ще не було переселення, то люди дружні були, одне одному помагали (ЗВФ); Тепер люди не такі (ЮНС); І були люди, так сказати, якісь такі добріші, шановніші між собою (ЧМА); Нам то добре було на низу жити. Село маленьке, дуже дружні люди, ніяких, ніякого нічого в нас там не було (ЛІК); В нас село було таке дуже компактне, люди дуже хороші. Ну і шо? Заставили нас переселитися, тай... (НФО); Там якось інакше, там жили одною родиною. Тут вже не так. А там не мало значення: дитина в першому класі, дівчинка чи хлопець, і хлопець прийшов з армії, якщо хокея грають – значить, всі разом, якщо хустинки граються – значить, всі разом біля школи (РНА); То такі були любезні люди, шо, якщо строїти хату – то всі, якщо весілля робят – то всі. Сьогодні в вас весілля, то вся, чисто вся Бакота у вас. Чисто – до йдної хати, всі! (ЛПО).

Крім позитивної характеристики, про високе поцінування переселенської громади із затопленого села свідчить прагнення зберегти назву свого села на місці поселення, про що згадують у спогадах: *Поряд були села: Бузьке, Мички, Нарізні, Старе, Мутихе, Червонохижинці. Це вони всі переселилися. Вони переселилися нагору сюди. Од пониззя Дніпра – нагору. І почали називаться Ленінське, Першотравневе – такі радянські <...> Назви старі вже не переносили (ЗВФ); То це навколо тієї Поштової дороги – оце Іркліїв, оці всі села, шо я назвала: Жовнино, Жовтневе. Такі радянські, шо їх хочуть перейменувати. Ленінське, Жовтневе, Першотравневе – хочуть на старі назви. Люди там... (ЮНС); Поряд були села Більки, Самовиця, такі назви. Це, причом, це козацькі поселення були! Мутишин. Да. Так от, люди дуже хотіли, щоб в пам'яті залишалися ті назви. Система... приміром, Мутихи, Більки, Самовиця – варіанти були, щоб залишить назви початкові цих сіл. Там: Самбіут, там Самбиль. Не! Сказали – з тих трьох сіл буде Ленінське. І так появилася Ленінське в нас в степу. /– А люди хотіли зберегти. / – А люди хотіли зберегти. Хто*

слухав?! Так от було Бузьки таке село затоплене. Зараз – Жовтневе, приміром. Але було, що й позалишалось. От Васютинці, велике село, я там працював в [19]80-х роках, починав працювати вчителем історії. То там три села було: Старе, Налісні, Васютинці. Власне залишилися одні Васютинці (ЮОЯ); На сьогоднішній час такої назви, як Стара Ушиця не повинно було би бути, тому що воно попало в зону затоплення, як і інші села. Але в зв'язку з тим, що це колишній районний центр, центр повіту, то зберегли його назву, але воно поглинуло іншу назву – села Кривчани. Тобто села Кривчани не стало, але це велике селище міського типу поглинуло інше (ГТВ).

Оскільки перенести назву села часто було неможливо, то люди знаходили інші варіанти її збереження, як-от номінувати відповідним словом новозбудовану вулицю: Я вніс пропозицію: давайте назвем Бакотська. Шоб була пам'ять. Конилівську вулицю назвем. Наддністрянську вулицю назвем, Садову, назвали. І так всі знають: де – на Садовій, де – на Бакотській, де – на Садовій (НОГ).

Про цінність громади свідчать автономізації людей, наявні у спогадах: переселенці, біженці, бакотські люди, підсіняни: Тут настає такий момент: ти приходиш в чуже село, в чужу сім'ю, в чужий колектив, а як ці люди тебе сприймуть? Ви знаєте, як їх називали? Біженці. Знаєте, як це важко пережити, коли ж ти знаєш, що ти не такий, що тебе це заставили зробити, ти сам це не зробив, ти не втік від того, ти просто змушений був шукати собі місце (ГТВ). Ці назви актуалізують семантику спільної долі (переселенці, біженці), приналежність до громади неіснуючого села (бакотські люди, підсіняни, андрушани, зарубинчани) навіть після тривалого проживання в іншому населеному пункті.

На сюжетному рівні про цінність сільської спільноти свідчить увага до локасів переселення, виділених для різних сіл. Оповідачі зазначають, що більше пощастило селам, для яких виділили спеціальне місце для нового поселення. У цьому випадку можна було зберегти і назву свого села, і хоча

б частково його громаду. Але так пощастило не всім, бо більшості сіл доводилося або підселятися до вже існуючих населених пунктів, або кілька сіл зселяли в одне: Стосовно переселенців Трахтемирова, то їм сказали: «Переселяйтесь або в Нові Андруші, або вибчайте за компенсацію село, де ви хочете, або їзжайте в Крим». Хто пристраювався як міг. Село Зарубинці, яке переселилося, – їм запропонували однозначно Циблі. То зарубинчани живуть в основному в Циблях, от. <...> Якщо Зарубинці переселились в Циблі – громада збереглася. Підсінська громада збереглася, бо їх переселили в Дівички. Андрушівська громада збереглася, бо їх кучно переселили сюди. А Трахтемирову як такої території не дали, Монастирку теж не дали. «Переселяйтесь хто куди, там по частям». І вони, так скажуть, точково десь там стали жити. Багато виїхали зовсім, як такої громади не збереглося (ММК).

Ще одним свідченням високої цінності сільської громади є щорічні зустрічі переселенців із затоплених сіл: Ми ото 16-ий рік будем зустрічатись. Зустрічаємся ми на вокзалі. З'їжджаються односельці. Хто приїхав – тут на вокзалі зустріли, закажуємо автобус і їдем на берег моря. Там у нас є місце, де ми зустрічаємося. Там накриваєм столи, варим юшку і все остальне (ГСІ); Ми перший год зачали зустрічатись в 2004 році. Ми зустрілися у кахве. У Переяславі, там було кахве. Ну, нам не понравилося кахве, і ми рішили: оце перву суботу серпня давай зустрічатись коло Дніпра (ППЄ); Ми собіраємося кажний рік. Раньше собіралися, до двохтисячних років, первого травня, поки був транспорт – їздили туди, на свою землю, а тепер ми збираємося тільки в Зарубинцях, ой... Циблях. В Циблях – в останню суботу червня (ССФ). Розповіді про такі зустрічі колишніх односельців – типове місце досліджуваних спогадів.

Ці процеси в Україні відбуваються від початку 2000-х років. Вони спрямовані на привернення уваги суспільства до фактів ліквідації сіл, втрати родючих земель, історичної пам'яті про давні поселення, їхню

культуру і самобутність. Такі соціальні практики є складовими частинами меморіальної культури в Україні; вони набули таких форм побутування:

коmemоративні практики (щорічні або періодичні зустрічі колишніх мешканців затоплених сіл; запливи «Дніпро ревучий» на Переяславщині; виставки фотографій і друкованих видань про затоплені села);

архівування і консервація даних про затоплені населені пункти (видання книг, присвячених цим селам; встановлення меморіальних знаків (дошок, хрестів, капличок) про колишні населені пункти; спроба організувати музеї затоплених сіл та інше);

популяризація інформації і діяльності у засобах масової інформації (детальніше про це див.: [5]).

Ці процеси є явищами меморіалізації; вони проговорені у спогадах про примусові переселення і є переконливим свідченням прагнення переселенців зберегти свою ідентичність як вихідців із затопленого села, високої цінності громади в картині світу учасників переселення і їхніх нащадків.

Кладовища

Чимало уваги у наративах про переселення приділено перенесенню кладовищ:

Тепер друга сторона. Описали нас. Десь в [19]56–[19]57-ім році, ми жили отак під гору сюди ж, приїхали хлопці, ми їх називали гробоконателі, вони викопували кладбища. Значить, що получалося. Ми ж туди вниз, а то було кладбище. Розцитували як ті спеціалісти: оті кладбища надо убирать потому, шо вода буде мить берег і буде вимивать. Якщо б ті кладбища були в зоні затоплення нанизу, – да їх вода затопе, шо їх не буде мить, а тут буде підмивать. І оті хлопці приїжджали і ті кладбища викопували. Даже були люди, в котрих поховання два–три роки, то викопали з труною. В мене дядько Петро, тоже покойний, в нього жінка померла в [19]53-ім році, то він її забрав у Павлівку, перевіз. Хто мог – забирали, якщо воно в труні було забито, забирали. А ті всі кісточки, которі старі кладбища, – в

них спеціальні ящички були, вони складали. Но люди знали, шо там, припустім, дід Муцій похований, там дід Степан, викопують. І тоді на новім кладбищі на Подорожньому виділили участки, там спеціально зробили траншеї і в ті траншеї начали їх отак хоронить. Отаке було дело (БВІ); / А було таке, шо люди плакали?/ – А шо ж не будеш плакати? Та й переселяли всіх наших покойників відти. <...> Покойників, дитино, так: відкопували ті ями... <...> як мою маму викопували, я бачила дубовину ту їх. Так як треба. Їдного я бачила, як відкрили, то ламали, бо не йшло воно в ящик той. А так, як моя мама, то ше дубовина була добра, то разом з дубовиною погрузили на прицеп – і на Ушицю. І в Ушиці поховали (ВТІ).

В українському фольклорі, зафіксованому у ХХ ст., особливо у воєнні і міжвоєнні періоди, а також у фольклорних текстах ХХІ ст. про лихоліття воєнних часів могила є одним із основних концептів [6; с. 552–270]. У багатьох селах України, де в радянську епоху церкви були зруйновані, саме кладовище стало основним сакральним місцем села, тому під час підготовки до затоплення до цього локусу було прикуто чимало уваги. Потенційне перенесення і можливе затоплення кладовищ у світогляді людей було особливо трагічним, небезпечним, оскільки в такій ситуації вступали у протиріччя дві важливі заборони: з одного боку, не можна після смерті й поховання турбувати померлих, а з іншого – не можна, щоб покійники лежали у воді. І хоча перед затопленням кладовища переносили, все ж «забрати» усіх було неможливо. Сюжети про труни, які з'являються на розмитих водою місцях, неодноразово трапляються у спогадах: *Я кажу, шо Дніпро зимою впадає, у фарватер уходить, а тут остаються, там де села були, – пісок. І оце я находив, шо кладовище... Людей перенесли... В одном місці найшов, шо труни прямо лежать. Воно замулене. Ну а шо – кажен рік змиває пісок, і труни пооставалися. І так видно, шо їх ніхто не колочив, і так вони стоять. / – Шо їх ніхто не займав?/ – Да, ну ми ж їх тоже не займаєм, бо можна напороться*

на всяту ту... Ті кладовища видно, так труни лежать. <...> Ото на рибалку ідеши, воно в канавках пооставалась вода. То кладовища. Даже там кусок обеліска лежить (ПІМ); Було такі випадки, що спливали дошки і плавали, і труни. Людей – так уже ні. Риба уже, рибозплідник робили, рибколгосп, то там поїли людей. То таке. А так було. Це погано, канешна. Саме найважче (ЗВФ).

Саме через такі ситуації виникли голо-сіння за могилами, які переконливо свідчать про високу цінність кладовищ як сакральних місць: *Моя мамка, царство її душі, їхня мати тоже вмерла перед тим, а заховали, то вони, було, плачуть та плачуть:*

Поринаєте, потопаєте,
А нас проклинаєте, що не забрали.
Каже:
Ти лежиш, моя ненько,
Поринаєш, ненько...

/ А вона не змогла взяти? / – Не могли. Там і вивозили, но небагато брали з нашого села. В нас село бідне було (ЯГП).

Трагізм ситуації внаслідок знищених могил зберігають і письмові спогади переселенців: «На превеликий жаль, зарубинчанам не вдалось зберегти могилу і пам'ятник [мова йде про могилу воїнів, які загинули поблизу с. Зарубинці під час Другої світової війни в боях за Букринський плацдарм. – І. К-Ф.], хоча селяни і намагалися.

Яничари з серцями ядучими
Кладовище знесли жартома»² [8, с. 68].

У народному світогляді затоплення могил було особливо небезпечним, оскільки провокувало прокляття померлих предків. Цікаво, що саме у зв'язку із темою перенесення кладовищ у спогадах виникають апокаліптичні мотиви: «Недарма старі віруючі люди говорили: “Прийде час, коли на землі не буде місця ні живим, ні мертвим...”» [8, с. 68]. Щоб хоч якось виправити цю ситуацію, люди намагалися встановлювати хрести на перенесених групових, так званих «братських», і символічних могилах: «У 2010 р.

небайдужі зарубинчани окультурили могилу, встановили пам'ятний хрест, а в 2012 р. на зарубинському кладовищі поставили пам'ятник загиблим на Букринському плацдармі» [8, с. 68]. Переселенець із затопленого села Конилівка Олександр Никуля розповів історію про те, скільки зусиль він доклав, щоб поставити надмогильний пам'ятник на груповій могилі поляків: *Зібрали ми щось 200 карбованців, рублів тих, гривнів, як кажуть. І в Старій Ушиці поручили там хлопцям, там сусіди мої були. Кажуть: «Дядя Саша, добре». Тоже зібрали вони щось 200 рублів. Ну, набралось в нас 400 рублів. А пам'ятник стої 500. Вот. Ну я собі думаю: ладно, як так буде, то я виложу своїх 100 рублів. Всього равно ми зробим! <...> Це пам'ятник нашим пра-пра-пра-прадідам. Це наше село. Це хата була, а в кінці города текла річка, бурна була <...> Треба поминальний обід тут зробити. Не так, що там когось ми маєм просити, – хто буде (НОГ).*

Наведені фрагменти свідчать, що перенесення кладовищ селяни сприймали дуже болісно. Це було неприродно, суперечило базовим світоглядним уявленням про світобудову, тривожило й лякало людей через можливий гнів їхніх покійників.

Висновки

Усні спогади про переселення, які становлять основну джерельну базу дослідження, свідчать, що у своїх наративах оповідачі чимало уваги присвячують тим цінностям, які вони втратили внаслідок примусового переселення. Найчастіше основною втраченою вважають «багаті землі», які безповоротно опинилися під водою. Люди згадують, що дуже важко було зважитися на руйнування своєї хати, особливо в умовах, коли на призначеному місці переселення ще не було де жити. Трагізм втрати посилюють умови того часу: селяни якраз почали відбудову своїх домів у важких повоєнних умовах дефіциту робочих рук і будівельного матеріалу, а вже у 1950–1960-х роках їх примушували ці хати зруйнувати. Жаль людей викликає

також той факт, що після переселення їхнє село разом із його назвою зникало назавжди, оскільки практикували зселення кількох сіл в одне, тому залишалася лише одна назва, а подекуди новоутвореним населеним пунктам давали радянські назви, а давні – зникали зовсім.

Особливий трагізм характерний для фрагментів про «перенесення» кладовищ. Людей бентежила необхідність тривожити своїх покійників, лякала потенційна загроза гніву померлих за здійснені маніпуляції із їхніми могилами.

Крім зазначених втрачених цінностей, оповідачі також згадують про втрату чистої дніпровської води, яку раніше пили прямо з річки, про втрачене здоров'я, втрачений час, оскільки на новому місці впорядкування

свого господарства постійно потребувало багато часу й зусиль.

У спогадах на різних рівнях мови можна виділити такі аксіологічні маркери: морфеми (мультипрефіксація у дієсловах на позначення руйнування *повирубували, порозбивали*), слова (*родючі, багаті, такі землі; хароше хазяйство, хата новенька*), ідіоми і фразеологічні звороти (*ламати хату*), речення (*Люди такі здружені; Ой! Ви не представляєте, яка це біль!*), сюжети (про те, що старі люди на місці переселення швидко померли; про смерть через тугу за затопленим селом), тексти фольклорних жанрів (голосіння за хатою, за затопленими могилами), які містять оцінку певного об'єкта чи явища і свідчать про його високу цінність в умовах переселення внаслідок затоплення територій.

Примітки

¹ Важливо зазначити, що це не єдиний випадок в українській голосильній традиції. Див. також голосіння за хатою переселенців із Вінниччини на Зелений Клин [16, с. 676–677].

² Уривок поезії Ольги Дяченко. Цит. за [19, с. 68].

Список затоплених сіл

Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Жовніно Градизького р-ну Полтавської обл.

Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Калаборок Новогорівського р-ну Кіровоградської обл.

Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Конилівка, Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Кривчани Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Морозівка Глобинського р-ну Полтавської обл.

Наддністрянка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Пеньківка Новогеоргіївського р-ну Кіровоградської обл.

Підсінне Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл.

Скородистик, частково затоплене, колишній Іркліївський р-н, Полтавської обл. (нині – Черкаської обл.)

Теремці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Ялинці Градизького р-ну Полтавської обл. (нині – Кременчуцького р-ну Полтавської обл.). Переселене зі збереженням назви

Респонденти

БВІ – Бугаєнко Василь Іванович, 1941 р. н., нар. у с. Пеньківка. Записано в с. Підгірне Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 20.05.2012 р.

ВТІ – Василишина Таїсія Іванівна, 1933 р. н., нар. у с. Бакота, колгоспниця. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21.07.2014 р.

ГПА – Гич Петро Архипович, 1941 р. н., нар. у с. Підсінне. Записано в м. Переяславі Київської обл. 21.06.2019 р.

ГСІ – Гич Софія Ігорівна, 1943 р. н., нар. у с. Підсінне. Записано в м. Переяславі Київської обл. 21.06.2019 р.

ЗВФ – Загреба Валентина Федорівна, 1950 р. н., нар. у с. Скородистик, колгоспниця. Записано в с. Скородистик 19.08.2014 р.

КГІ – Кособуцька Галина Іванівна, 1939 р. н., нар. у с. Теремці, колгоспниця. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19.07.2014 р.

ЛПК – Литвинюк Іван Костянтинович, 1933 р. н., нар. у с. Наддністрянка. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18.07.2014 р.

ЛПО – Левченко Параска Олексіївна, 1940 р. н., нар. у с. Кривчани, у с. Бакота була невісткою. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19.07.2014 р.

МАФ – Мотайло Антоніна Федорівна, 1937 р. н., нар. у с. Калаборок. Записано в с. Глинськ Світловодської р-ну Кіровоградської обл. 19.05.2012 р.

НОГ – Никуляк Олександр Григорович, 1926 р. н., нар. у с. Конілівка, бухгалтер. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18.07.2014 р.

НФО – Никуляк Федір Олександрович, 1949 р. н., нар. в с. Конілівка. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 20.07.2014 р.

РВМ – Ревега Василь Микитович, 1945 р. н., нар. в с. Комарівка. Записано в м. Переяславі Київської обл. 20.06.2019 р.

РНА – Рибак Надія Андріївна, 1962 р. н., нар. у с. Бакота. Записано в с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 26.07.2014 р.

ССФ – Сорокова Софія Федорівна 1937 р. н., нар. у с. Зарубинці. Записано в с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019 р.

ЧМА – Чепинога Михайло Логвинович, 1929 р. н., нар. у с. Скородистик, колишній голова сільради, учитель, директор школи. Записано в с. Скородистик 19.08.2014 р.

ЮНС – Юхно Ніна Семенівна, 1952 р. н., переселенка, нар. у с. Скородистик. Записано в с. Скородистик, 01.08.2014 р.

ЮОЯ – Юхно Олександр Якович, 1963 р. н., нар. у м. Ірклієві, освіта вища. Записано в с. Скородистик 02.08.2014 р.

ЯГП – Якуба Ганна Павлівна, 1926 р. н., нар. у с. Ялинці. Запис Марини Курінної у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. 20.05.2012 р.

ЯКІ – Ярошевська Катерина Іванівна, 1956 р. н., нар. у с. Бакота. Запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21.07.2014 р.

Джерела та література

1. Голосіння / упоряд. І. Коваль-Фучило. Київ, 2012. 792 с.

2. Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / упоряд. М. К. Михняк. Київ, 2018. 400 с.

3. Категория оценки и система ценностей в языке и культуре / под ред. С. М. Толстой. Москва : Индрик, 2015. 432 с.

4. Коваль-Фучило І. Концепт «земля» в оповідях про примусове переселення. *Lemkovia, Bojkovia, Rusini – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*. Tomus VII. Časť 2. Banská Bystrica, 2018. с. 25–40.

5. Коваль-Фучило І. Меморіальна культура й оповіді про переселення із зон затоплення. *Народознавчі зошити*. 2021. № 2 (158). с. 456–471.

6. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів, 2018. 728 с.

7. Кульпина В., Фролова О. Конференція «Ценности в лингвокультурной картине мира славян и их соседей». URL : <http://www.rastko.rs/projekti/etnoling/delo/14124>. Дата звернення: 01.06.2021.

8. Сорокова С. Не летят ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис / ред.-упоряд. : Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. Переяслав-Хмельницький, 2015. 368 с.

9. Толстая С. М. Категория оценки в языке и тексте. *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре* / под ред. С. М. Толстой. Москва : Индрик, 2015. с. 11–32.

10. Bartmiński J. Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego. *Język a kultura*. 1991. T. 2 / red. J. Puzynina, J. Bartmiński. Wrocław, s. 197–209.

11. Bartmiński Jerzy. The Axiological Lexicon of Slaves and their Neighbors. What does it contain, what principles is it based on, who is it intended for? *The Axiological Lexicon of Slaves and their Neighbors. Vol. 1. The Concept of HOME*. Lublin, 2018, p. 7–15.

12. Bartmiński J., Pazio-Wlazłowska D, Żywicka B. Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – stan obecny i perspektywy kontynuacji. *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny Etnolingwistyka – bilans dyscypliny: stan badań, metody i postulaty badawcze* (Lublin, 20.VI – 24.VI.2021). Tezy referatyw. URL : <http://kongresetnolingwistyczny.pl/materialy/>. s. 19–21.

13. Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska. Lublin, 2019.

14. Kaliszuk P. Wartości w językowym obrazie świata – międzynarodowe seminarium lingwistyki kulturowej w Wilnie – relacja. URL : <https://www.umcs.pl/pl/>

aktualności,6942,wartosci-w-jezykowym-obrazie-swiata-miedzynarodowe-seminarium-lingwistyki-kulturowej-w-wilnie-relacja,82055.chtm#page-1.

15. *Koncepty i ich profilowanie*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, D. Pazio-Wlazłowska. Lublin, 2019.

16. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów / red. Jerzego Bartmińskiego*. T. 1. DOM, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka. Lublin, 2015; T. 2. EUROPA, red. W. Chlebda. Lublin-Opole, 2018; T. 3. PRACA, red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin, 2016; T. 4. WOLNOŚĆ, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński. Lublin-Warszawa, 2019; T. 5. HONOR, red. P. Sotirov, D. Ajdačić. Lublin, 2017.

17. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura. Lublin, 2014.

18. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka. Lublin, 2018.

19. *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów: [Analizy semantyczne domu, pracy, ojczyzny, wolności i in.]* red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel. Lublin, 2012.

20. *Wokół europejskiej aksjosphery*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska. Lublin, 2014.

References

1. KOVAL-FUCHYLO, Iryna, compiler. *Keenings*. Kyiv: M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the NAS of Ukraine, 2012, 792 pp. [in Ukrainian].

2. MYKHNIAK, Mykola, compiler. *Flooded Paradise: Andrushy in the Memories and Documents*. Kyiv: Ukrainian priority, 2018, 400 pp. [in Ukrainian].

3. TOLSTAYA, Svetlana, ed.-in-chief. *Assessment Category and Values System in the Language and Culture*. Moscow: Indrik, 2015, 432 pp. [in Russian].

4. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. *Concept Land in the Narratives about the Forced Resettlement*. In: Michal Šmigéľ, ed. *Lemkovia, Bojkovia, Rusíni – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*. Banská Bystrica, 2018, vol. 7, part 2, pp. 25–40 [in Ukrainian].

5. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. *Memorial Culture and Stories about Resettlement from the Flooded Zones*. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief. *The Ethnology Notebooks*. 2021, no. 2 (158), pp. 456–471 [in Ukrainian].

6. KUZMENKO, Oksana. *Dramatic Existence of the Person in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the Period of the First and Second World Wars): A Monograph*. Lviv: Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, 2018, 728 pp. [in Ukrainian].

7. KULPINA Valentina, Olga FROLOVA. *Conference "Values in the Linguo-Cultural Picture of the World of the Slavs and Their Neighbours"* [online]. Available from: <http://www.rastko.rs/projekti/etnoling/delo/14124>. (accessed June 1, 2021) [in Russian].

8. SOROKOVA, Sofiya. *Swallows do not Fly to Zarubyntsi: Historical and Local History Essay*. Edited and compiled by Taras NAHAJKO, Oleksandr HORBOVYI. Pereyaslav-Khmelnyskyi, 2015, 368 pp. [in Ukrainian].

9. TOLSTAYA, Svetlana. *Assessment Category in the Language and Text*. In: Svetlana TOLSTAYA, ed.-in-chief. *Assessment Category and Values System in the Language and Culture*. Moscow: Indrik, 2015, pp. 11–32 [in Russian].

10. BARTMINSKI, Jerzy. *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego [Unity in Diversity. Around the Slavic Axiosphere]*. *Język a kultura [Language and Culture]*. 1991, vol. 2. Edited by J. PUZYNNINA, Jerzy BARTMINSKI. Wrocław, pp. 197–209 [in Polish].

11. BARTMINSKI, Jerzy. *The Axiological Lexicon of Slaves and Their Neighbours. What does It Contain, What Principles is It Based on, Who is It Intended for? The Axiological Lexicon of Slaves and their Neighbours. Vol. 1. The Concept of HOME*. Lublin, 2018, pp. 7–15 [in English].

12. BARTMINSKI, Jerzy, Dorota PAZIO-WLAZŁOWSKA, Bożena ŻYWICKA. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – stan obecny i perspektywy kontynuacji [Axiological Lexicon of the Slavs and Their Neighbours – Present State and Prospects for Continuation]*. *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny Etnolingwistyka – bilans dyscypliny: stan badań, metody i postulatory badawcze [The First International Ethnolinguistic Congress. Ethnolinguistics – Balance of the Discipline: State of Research, Research Methods and Postulates]* (Lublin, 20.06. – 24.06.2021). Theses of the papers [online]. Available from: <http://kongresetnolingwistyczny.pl/materialy/>, pp. 19–21 [in Polish].

13. NIEBZEGOWSKA-BARTMINSKA, Stanisława, Dorota PAZIO-WLAZŁOWSKA, eds. *Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjosphery [Unity in Diversity. Around the Slavic Axiosphere]*. Lublin, 2019 [in Polish].

14. KALISZUK, P. *Wartości w językowym obrazie świata – międzynarodowe seminarium lingwistyki kulturowej w Wilnie – relacja [Values in the Linguistic Image of the World – International Seminar on Cultural Linguistics in Vilnius – Report]* [online]. Available from: <https://www.umcs.pl/pl/aktualności,6942,wartosci-w-jezykowym-obrazie-swiata-miedzynarodowe-seminarium-lingwistyki-kulturowej-w-wilnie-relacja,82055.chtm#page-1> [in Polish].

15. NIEBZEGOWSKA-BARTMINSKA, Stanisława, Dorota PAZIO-WLAZLOWSKA, eds. *Koncepty i ich profilowanie [Concepts and Their Profiling]*. Lublin, 2019 [in Polish].

16. BARTMINSKI, Jezy, ed. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów [Axiological Lexicon of the Slavs and Their Neighbours]*. Vol. 1. HOUSE. Edited by Jezy BARTMIŃSKI, Iwona BIELIŃSKA-GARDZIEL, Bożena Żywicka. Lublin, 2015; Vol. 2. EUROPE. Edited by Wojciech CHLEBDA. Lublin-Opole, 2018; Vol. 3. WORK. Edited by Jezy BARTMINSKI, M. BRZOZOWSKA, Stanisława NIEBRZEGOWSKA-BARTMINSKA, Lublin, 2016; Vol. 4. FREEDOM. Edited by M. ABRAMOWICZ, Jezy BARTMINSKI. Lublin-Warsaw, 2019; Vol. 5. HONOUR. Edited by P. SOTIROV, Dejan AJDAČIĆ. Lublin, 2017 [in Polish].

17. BIELINSKA-GARDZIEL, Iwona, Stanisława NIEBZEGOWSKA-BARTMINSKA, Joanna SZADURA, eds. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć [Problems*

of Explicating and Profiling Concepts]. Lublin, 2014 [in Polish].

18. NIEBZEGOWSKA-BARTMINSKA, Stanisława, Joanna SZADURA, Bożena ZYWICKA, eds. *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych [Language Dictionary – Lexicon – Encyclopedia in the Comparative Research Program]*. Lublin, 2018 [in Polish].

19. ABRAMOWICZ, M., Jezy BARTMINSKI, Iwona BIELINSKA-GARDZIEL, eds. *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów: (Analizy semantyczne domu, pracy, ojczyzny, wolności i in.) [Values in the Linguistic and Cultural Image of the World of the Slavs and Their Neighbours: (Semantic Analyses of Home, Work, Homeland, Freedom, etc.)]*. Lublin, 2012 [in Polish].

20. BARTMINSKI, Jezy, Iwona BIELINSKA-GARDZIEL, Stanisława NIEBZEGOWSKA-BARTMINSKA, eds. *Wokół europejskiej aksjofery [Around the European Axiosphere]*. Lublin, 2014 [in Polish].

UNMEEB

УДК 39:572.9(477.54/.62)

СУШКО ВАЛЕНТИНА

кандидатка історичних наук, доцентка, в. о. завідувача кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв

SUSHKO VALENTYNA

a Ph.D. in History, an Associate Professor, an acting chair of Theory and History of Arts Department of the Kharkiv State Academy of Design and Arts

Бібліографічний опис:

Сушко, В. (2021) Прикладні аспекти сучасних етнокультурних студій. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 64–71.

Sushko, V. (2021) Applied Aspects of Modern Ethno-Cultural Studies. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 64–71.

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТУДІЙ

Анотація / Abstract

Прикордонне розташування, за давнини зросійщення українців північного сходу України спричинюються до того, що народознавчі студії на Слобожанщині не могли й не можуть бути виключно цариною наукового дискурсу.

З 1930-х років дослідження народної культури Слобожанщини майже не велося аж до кінця ХХ ст. Відновлення народознавчих студій розпочалося з етномузикознавчих досліджень. У 1993 році була створена громадська організація «Спілка етнологів та фольклористів міста Харкова», яка відтоді веде активну польову етнографічну роботу, видавничу та популяризаторську. Головою Спілки Н. Олійник був організований обласний дитячий фестиваль традиційної народної культури «Крокове коло», у рамках якого проходять народознавчі учнівські конференції, фестивалі ремесел та народного виконавства.

З кінця ХХ ст. етнологічні дослідження ведуться фахівцями провідних наукових інституцій України, музеїв і позашкільних навчальних закладів Харківщини, Сумщини, Донеччини та Луганщини, адже народна культура є вагомим чинником консолідації української нації. Тому такою важливою є підтримка держави та неухильне впровадження державними органами націєтворчих принципів.

Ключові слова: Слобожанщина, народознавство, етнографія, музей, скансен, етномузикологія, фольклористика.

The border location, many years of the Russification of the Ukrainians of northern east of Ukraine cause the fact that ethnographic studies in Slobozhanshchyna could not and cannot be exclusively the realm of scientific discourse.

From the 1930s investigation of folk culture of Slobozhanshchyna hasn't been conducted almost until the end of the twentieth century. Renewal of ethnographic research has started with ethnomusicological studies. The public organization *Union of Ethnologists and Folklorists of the City of Kharkiv* has been established in 1993. It has been conducting active field ethnographic, publishing and popularization work since that time. N. Oliynyk, the head of the Union, has organized the

regional children's festival of traditional folk culture *Krokoveye Kolo*, which includes ethnographic pupil conferences, a festival of crafts and folk performance.

Since the end of the twentieth century ethnological research is conducted by specialists of leading scientific establishments of Ukraine, museums and out-of-school educational institutions of Kharkivshchyna, Sumshchyna, Donechchyna and Luhanshchyna, because folk culture is an important factor in the consolidation of the Ukrainian nation. That is why the support of the state and the strict implementation of nation-building principles by state bodies are so important.

Keywords: Slobozhanshchyna, ethnology, ethnography, museum, open-air museum (skansen), ethnomusicology, folkloristics.

Дослідження етнічної культури Слобожанщини як історико-етнографічного регіону, що виник у XVII ст. внаслідок війни під проводом Богдана Хмельницького, ведуться вже впродовж понад трьох століть. Першою розвідкою, з якої розпочинається історія сучасної української етнографії, було «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, сочиненное Григорієм Калиновским, армейских пѣхотных полков, состоящих в украинской дивизии, прапорщиком», що вийшло друком 1776 року.

Відтоді в процесі наукових студій ставалися періоди як значного піднесення, так і майже цілковитого занепаду, що було пов'язане з ідеологічною політикою державних утворень, у складі яких перебувала Україна:

– XVIII ст. – друга половина XIX ст. – накопичення наукових знань і речових пам'яток, утворення гуртка «харківських романтиків», музейних колекцій та випрацювання науковцями основних напрямів і методик досліджень;

– друга половина XIX – перша половина XX ст. – діяльність місцевої наукової школи, у якій вагомою складовою стало етнографічне музейництво;

– 1930-ті роки – репресивне припинення етнографічних наукових студій;

– друга половина XX ст. і донині – відновлення народознавчих студій (фольклористичних та етнографічних) [1; 4; 13].

Кредо української інтелігенції було – «Живи і працюй для народу». Під цим міг би підписатися і всесвітньо відомий учений О. Потебня [17], і сільський учитель, такий

як Василь Олексійович Бабенко (1877–1955), який усе життя займався краєзнавством та етнографією, відкрив та розпочав вивчення Салтівського катакомбного могильника VIII–X ст., започаткував Вовчанський історико-краєзнавчий музей (1911).

Однак від 1930-х до 1980-х років звернення до етнографічних досліджень були лише епізодичними. Тому такою цінною є наукова спадщина кандидата історичних наук Миколи Тимофійовича Дяченка. Його книга «Вулиці та площі Харкова» й нині є бестселером краєзнавців. М. Дяченко тривалий час працював у Харківському історичному музеї, намагаючись повернути йому славу етнографічного осередку. Однак часи не були сприятливі для того, і як би не намагалися в різний час Микола Тимофійович, завідувачка відділу дорадянського періоду Зоя Іванівна Брязкун, її наступниця Людмила Петрівна Велика довести тодішньому керівництву необхідність звернення до народної культури, це не знаходило розуміння, і народна культура трактувалася як «дрібнобуржуазна» та «міщанська».

Так був створений стереотип, озвучений колись членкинею журі одного з конкурсів народного виконавства: «Який колектив з Харкова?! На Сході етнографії немає». Це закріплювалося у свідомості українців. Тому народознавчі студії на Слобожанщині не могли й не можуть бути виключно цариною наукового дискурсу.

Відновлення народознавчих студій розпочалося з етномузикознавчих досліджень. У Харкові організовувалися етномузикознавчі та фольклорні дослідження на базі Харківського національного університету мистецтв І.П.Котляревського, Харківської

державної академії культури (професор, кандидат мистецтвознавства, засновниця кафедри народного співу Віра Миколаївна Осадча), згодом – Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Доцент Харківського інституту мистецтв ім. І. П. Котляревського (нині – Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського) Лариса Іванівна Новікова підготувала два випуски серії «Пісні Слобідської України»: 1 – «Пісні Харківщини» [15] та 2 – Перевидання пісень Лебединщини О. Стеблянка [16]. У збірках, збагачених аналітичними статтями упорядників, подано зразки обрядового (календарного та сімейного) й ліричного фольклору, а також зразки «жорстоких романсів». У 2006 році перша збірка була перевидана разом із диском, що дає змогу почути виконання фольклорних зразків. Чимало сучасних виконавських гуртів користаються цим доробком для відтворення музичного фольклору краю.

У 1983 році в Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна був створений ансамбль «Слобожани», який з 1992 року має назву «Муравський шлях» (нині працює на базі Харківського обласного організаційно-методичного центру культури і мистецтва під керівництвом етномузикознавиці, заслуженої артистки України, завідувачки лабораторії досліджень нематеріальної культурної спадщини обласного організаційно-методичного центру культури і мистецтва Галини Василівни Лук'янець). Дослідницько-виконавський фольклористичний гурт «Муравський шлях» активно проводить музикознавчі польові й теоретичні дослідження та культурно-просвітницьку діяльність. Це – «живий музей» традиційного співу, що популяризує автентичну манеру виконавства Слобожанщини та Полтавщини.

Від 1990-х років у Харкові діє Харківський кобзарський цех (голова – кандидат мисте-

цтвознавства, лікар-анестезіолог К. Черемський), братчики якого не тільки відтворюють автентичні народні інструменти та манеру співу, а й займаються науковою діяльністю. За сприяння родини Черемських перевидана спадщина Гната Мартиновича Хоткевича, організовано фестиваль традиційного народного виконавства. Для шкільної молоді організовувалося таборування, лекції та кобзарські школи. З кола братчиків вийшов видавець і дослідник культури України О. Савчук [21].

Із здобуттям Україною незалежності значною мірою пожвавилось й етнографічне музейництво: з 1993 року були створені відділи етнографії в Харківському історичному (перша завідувачка відділу – Л. Ровчак), Донецькому (завідувачка відділу – Л. Лиганова) та Луганському (завідувачка відділу – Т. Віхрова) [3; 6] обласних краєзнавчих музеях, відновлена робота університетського Музею археології та етнографії (директор – к. і. н. В. Скирда), створено харківський музей «Народне мистецтво Слобожанщини» (завідувачка – О. Євсєєва). Унікальним для всієї України слід визнати досвід створення скансена зі шкільного музею: учитель малювання та праці із с. Прелесне Слов'янського району Донецької області Олександр Іванович Шевченко самотужки перевіз на пришкільну територію хату, вітряк із с. Бригадирівка Ізюмського району Харківської області, кузню та майстерню столяра. Так постав єдиний на Лівобережній Україні музейний заклад просто неба – Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості с. Прелесне Слов'янського району Донецької області, який, попри віддаленість і від Донецька, і від Харкова та навіть Ізюма, до російсько-української війни користався заслуженою цікавістю серед відвідувачів, головно шкільної молоді.

У 1993 році було засновано громадську організацію «Спілка етнологів та фольклористів м. Харкова» (голова – Н. Олійник), основними напрямками роботи якої були визначені збирацький, дослідницький та

популяризаторський. У 1995 році Спілка провела комплексну фольклорно-етнографічну експедицію «Муравським шляхом», у ході якої були зібрані матеріали по чотирьох західних районах Харківської області. Опрацьовані харківськими етнографами (кандидатом філологічних наук М. Красицим, головним спеціалістом Харківського міського управління культури Н. Олійник, кандидатом мистецтвознавства В. Осадчою, кандидатом педагогічних наук М. Семеновою, заступником голови управління Харківського обласного відділення Українського фонду культури, заслуженим працівником культури України В. Бойком та художницею В. Тітінюк) результати експедиції вийшли друком 1998 року [14], започаткувавши серію тематичних видань під такою самою назвою [8]. Великим здобутком регіональної етнографії є започатковане 2003 року дослідження етнічних українських територій. Завдяки голові Спілки Н. Олійник стали можливі кількаразові експедиції до Белгородської області Російської Федерації.

З 1997 року в Харкові навесні проходить організований Спілкою дитячий фестиваль традиційної народної культури «Кроковее коло». Захід продовжує низку фестивалів, організованих різними харківськими закладами та інституціями від 1990-х років: «Слобожанський Великдень», «Золоте яечко», «Святовид» та ін. Серед цих організаторів були Харківська обласна станція юних туристів та Українська гімназія № 6 – школа, яка в 1970–1980-х роках була єдиним українським середнім загальноосвітнім навчальним закладом. Нині дитячий фестиваль традиційної народної культури «Кроковее коло» – це цілий комплекс заходів, що неодмінно включає учнівську конференцію юних дослідників регіонального фольклору та етнографії [5; 12], конкурси традиційних народних ремесел та соло- й гуртоспіву, виконуваних в автентичній манері, показ обрядових дійств. Фестиваль традиційної народної культури «Кроковее

коло» є справжнім святом відродження народних традицій, яке прилучає молодь до живого джерела народної спадщини.

Нерідко теми, що спочатку були представлені на конференції, стають основою дослідницьких робіт Малої академії наук України, а їхні автори виростають у справжніх науковців-етнологів. Уже понад десять років юні харківські фольклористи та етологи займають призові місця у всеукраїнському конкурсі-захисті дослідницьких робіт МАН. Роботи юних майстрів гідно прикрашають зали харківських музеїв, а гала-концерт фестивалю стає справжнім мистецьким святом Харкова.

Важливою особливістю відродження дослідницького руху є активна участь у ньому вчителів, і цілком природним стало залучення до цієї роботи учнівської та студентської молоді. З кінця 1990-х років Харківською обласною станцією юних туристів (директор – кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений працівник народної освіти України В. Редіна) проводилися фольклорні табори «Слобожани», Спілкою фольклористів та етнологів м. Харкова – «Цвіт папороті», які завжди пов'язуються з народними святами календарного циклу. У таборах діти готують проведення такого свята: вивчають обрядові пісні, ознайомлюються з ритуальним дійством та семантикою, виготовляють атрибути. У святкуванні беруть участь усі – дорослі і діти, «старі» та «новопосвячені»; воно стає справді незабутнім особистим досвідом кожного.

Розвиток етнологічних студій Слобідської України нині тісно пов'язаний із провідним науковим закладом України – Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ), у якому від початку ХХІ ст. було підготоване не одне комплексне та монографічне дослідження з різних галузей народної культури Слобожанщини: проблема україно-російського пограниччя стала однією з провідних тем Інституту; науковці закладу досліджували соціолінгвістичні та світоглядні проблеми

(В. Скляр та О. Пісун), антропологічні особливості населення (С. Сегеда), тему дитинства та гри (Н. Аксьонова), питання сімейної обрядовості (весільної – С. Маховська, поховальної – В. Сушко), громадських трудових відносин (В. Маліков), народної медицини (С. Швидкий), ідентичності (О. Пісун), етнокультурні особливості значних північно-східної частини краю (М. Воропай). Для пошуків та координації дослідницького руху в Харкові був створений Центр (директор – М. М. Красиков) – відділення ІМФЕ.

Сучасний етап наукових досліджень етнокультури Слобожанщини позначений формуванням кола науковців-мистецтвознавців, що спеціалізуються на вивченні місцевої традиції іконопису та церковної старовини. Так, важливим стало створення 1988 року в Харківській державній академії дизайну і мистецтв кафедри реставрації та експертизи творів мистецтва (завідувач – кандидат технічних наук, доцент А. Долуда), фахівці якої поєднують утілення науково-обґрунтованих практичних реставраційних проектів та теоретичних фахових студій, як, скажімо, кандидат мистецтвознавства, доцент, художник-реставратор В. Шуліка – автор монографічних досліджень із церковного малярства Слобожанщини. Теми з християнського мистецтва Слобожанщини обирають вихованці кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

Дослідження цікавить також краєзнавців. Наприклад, церковній архітектурі та старожитностям Балаклійщини свою розвідку «Втрачені храми Балаклійщини» присвятив місцевий учитель Ігор Миколайович Пурдя. У книзі зібрано та систематизовано значний обсяг інформації про храми населених пунктів сучасного Балаклійського району, що існували протягом другої половини XVII – початку XX ст. Автор досліджує минуле церковної старовини на підставі архівних матеріалів і друкованих джерел, розглядає долю церков, визначає причини й час їх руйнації, висвітлює тему репресій

священнослужителів у 20–30-х роках XX ст. на Балаклійщині [18].

На особливе відзначення заслуговують розвідки та багатоілюстровані монографічні видання, що вийшли останнім часом. Важлива праця заслуженої артистки України Г. Лук'янець (керівника фольклористичної лабораторії нематеріальної культурної спадщини Харківського обласного організаційно-методичного центру культури і мистецтва) закумулювала варіанти всіх категорій вбрання слобожан [23]. Доробок О. Коваль та Т. Коваль (керівників народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького Будинку дитячої та юнацької творчості Нововодолазької селищної ради) репрезентує вбрання слобожан, як зібране в колекції колективу та продемонстроване вихованцями, так і на автентичних фотографіях [10].

Важливість цієї роботи доводить необхідність правильного оновлення сценічних костюмів, навіть звернення до практики новотворів у шкільних музеях. Прикладом такого вдалого відтворення може слугувати музейна кімната КЗ «Харківська обласна станція юних туристів» (директор – кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений працівник народної освіти України В. Редіна).

Конференції, фестивалі, конкурси й інші наукові та мистецькі заходи доводять, що інтерес до народної культури не маліє, що духовна спадщина нашого краю – багата, розмаїта й заслуговує на подальше вивчення та впровадження в сучасному світі. Виростають вихованці Мирослави Олександрівни Семенової з фольклористичного гурту «Мережка» Шостої гімназії, і самі стають вчителями. Виросли вже цілі покоління учасників народного фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького Будинку дитячої та юнацької творчості, виплекані Ольгою Володимирівною та Тетяною Павлівною Коваль, і стають вчителями, артистами, людьми, свідомими свого корін-

ня. Стали знаними майстрами народної творчості учні писанкарок Ірини Вікторівни Чекмарьової, Яни Вікторівни Яцун та Лариси Володимирівни Волкової, гончарів Олександра Миколайовича Ковальова та Віктора Івановича Пузанка та ін. Тисячі дітей навчилися плести з лози від харківських майстрів Олександри Іллівни та Євгена Васильовича Пилєнкових, а із соломки – від ізюмської мисткині Галини Іванівни Воловик.

Відновлення обрядових практик стає цікавим аспектом роботи «Пласту» й навіть використовується для розвитку зеленого туризму на Харківщині.

З 2017 року в Харкові проводиться всеукраїнський фестиваль «Вертеп-фест», завданням якого його організатори вбача-

ють не тільки знайомити харків'ян з українськими традиціями, а знову й знову боротися з облудними уявленнями загалу, виводячи українські традиції зі сфери зацікавлення ними тільки фахівців.

Отже, народознавчі студії є вагомим підґрунтям дидактичної практики загальноосвітньої та позашкільної сфери, важливим елементом сучасного життя та чинником консолідації української нації. Українські вчителі вищої та середньої школи, вихователі позашкільля звертаються до надбань нашого народу, акцентуючись на регіональних та локальних варіаціях з метою випрацювання безперервності культурної традиції. Тому такою важливою є підтримка держави та неухильне впровадження державними органами націєтворчих принципів.

Джерела та література

1. Артюшенко М. М. Історія Боромлі. З найдавніших часів до наших днів. Тростянець, 1999. 672 с.

2. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини: альбом. 2-е вид., доп. Харків : Колорит, 2008. 143 с.: іл. (Серія «Українська колекція»).

3. Башкина В. Я. Народный женский костюм к. XIX – н. XX ст. (из этнографической коллекции Луганского областного краеведческого музея). Луганск, 1993. 10 с.

4. Бердута М. З., Солошенко О. М. Особливості обрядів та звичаїв Слобожанщини (XVIII–XIX ст.). *Сборник научных трудов Харьковского института социального прогресса*. Харьков : ХИСП, 2001. Вып. 6. С. 92–99.

5. Бойко О., Семенова М. О. Селянські сни. *Крокове коло. Матеріали VII обласної учнівської науково-практичної народознавчої конференції* (4 березня 2000 р.) / за ред. М. Красикова та М. Семенової. Харків : Фоліо, 2001. С. 21–22.

6. Віхрова Т. В. Український рушник в колекції Луганського обласного краєзнавчого музею. Луганськ : Світлиця, 1998. 24 с.

7. Воропай М. В. Етнокультура українців Північно-Східної Слобожанщини в другій половині XX – на початку XXI століть : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.05 – етнологія. Київ, 2009. 27 с.

8. Дитинство і народна культура Слобожанщини: Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 років / упоряд. В. М. Осадча; Харківський

обласний центр народної творчості. Харків : Регіон-інформ, 2000. 152 с.

9. Дяченко М. Т. Етнографічна збірка Харківського державного історичного музею. *Народна творчість та етнологія*. 1958. № 3. С. 154–156.

10. Коваль О. В., Коваль Т. П. Вбрання українців Слобожанщини XX століття: за матеріалами народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості / за заг. ред. В. А. Сушко. Харків : Тім Пабліш Груп, 2017. 100 с., іл.

11. Коваль О. В., Коваль Т. П. Нововодолазькі голосники: Фольклорні, етнографічні, краєзнавчі розвідки зразкового художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька». Переднє слово Валентини Сушко. Харків : ПП Якубенко, 2007. 224 с.

12. Коваль О. В., Часник О. Доля і прикмети, що її віщують. *Народна демонологія* (за матеріалами фольклорно-етнографічних експедицій по Харківщині). *Крокове коло: Матеріали обласних учнівських науково-практичних народознавчих конференцій* (2000–2002 рр.) / за ред. М. Красикова та М. Семенової. Харків : ТО «Ексклюзив», 2003. С. 60–65.

13. Коршак Т. Свята та обряди Охтирського району. Суми, 1993. 30 с.

14. Муравський шлях–97: матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. Харків : ХДІК, 1998. 360 с.

15. Пісні Слобідської України. Фонографічна збірка: Пісні Харківщини. В. 1. Збирацька робота, розшифровка нотних текстів та упорядкування Л. Новикової. Харків : Майдан, 1996. 188 с.

16. Пісні Слобідської України. Фольклорна збірка: Записи з Лебединщини. В. 2. Збирацька робота, нотація О. Стеблянка / упоряд. Л. Новикової. Харків : Майдан, 1998. 200 с.

17. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре [сост., подгот. текстов, ст. и коммент. А. Л. Топоркова]. Москва : Лабиринт, 2000. 479 с.

18. Пурдя І. М. Втрачені храми Балаклійщини Харків : ФОП Бровін О. В., 2016. 192 с.

19. Скляр В. М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. : монографія / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Харків, 2009. 544 с. Бібліогр.: с. 365–392. укр.

20. Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення: [монографія]. Київ : Просвіта, 2008. 391 с.

21. Соколюк Л. Д. Школа Раєвської-Іванової: Мистецько-промислова освіта у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.) Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. 248 с., 311 іл.

22. Сушко В. А. Етнографічна колекція Харківського історичного музею (історія формування, стан та перспективи). *Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 33 / гол. ред. М. Ю. Костриця. Житомир : Косенко, 2005. С. 161–167.

23. Традиційне народне вбрання Харківщини: альбом / [авт. передм. та упоряд. Г. В. Лук'янець ; фот.: І. Білоусова]. Харків : Точка, 2018. 138, [1] с. : кольор. іл.

24. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області: матеріали фольклорно-етнографічних експедицій селами Дворічанського району Харківської області 1992–1993 рр. / сост. М. О. Семенова ; Харківський обласний центр народної творчості. Харків : Регіон-інформ, 2001. 159 с.: ноти, іл. (Серія «Муравський шлях-2001»). 25. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борjak ; вступ. ст. А. П. Пономарьова. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1991. 640 с.: іл.

25. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим., біогр. нариси: А. П. Пономарьов, Т. В. Косміна, О. О. Борjak ; вступ. ст. А. П. Пономарьов]. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. 637, [1] с. : іл. (Пам'ятки історичної думки України).

References

1. ARTIUSHENKO, Mykola. *History of Boromlia. From the Most Ancient Times to the Present Days*. Trostianets, 1999, 672 pp. [in Ukrainian].

2. ASTAKHOVA, Olena, Tetiana KRUPA and Valentyna SUSHKO. *Holidays and Life of Slobozhanshchyna: Album*. 2nd ed., supplemented. Kharkiv: Koloryt, 2008, 143 pp: ill. (Ukrainian Collection Series) [in Ukrainian].

3. BASHKINA, Vira. *Folk Women's Costume of the Late 19th – Early 20th Century (From the Ethnographic Collection of Luhansk Regional Museum of Local History)*. Luhansk, 1993, 10 pp. [in Russian].

4. BERDUTA, Mykhailo, Olena SOLOSHENKO. Peculiarities of Rituals and Customs of Slobozhanshchyna (18th – 19th Centuries). *Collection of Scientific Papers of Kharkov Institute of Social Progress*. Kharkov: KhISP, 2001, iss. 6, pp. 92–99 [in Ukrainian].

5. BOIKO, O., Myroslava SEMENOVA. Peasant Dreams. In: Mykhailo KRASYKOV, Myroslava SEMENOVA, eds. *Krokoveye Kolo. Materials of the 7th Regional Pupil Theoretical and Practical Ethnological Conference* (March 4, 2000). Kharkiv: Folio, 2001, pp. 21–22 [in Ukrainian].

6. VIKHROVA, T. *Ukrainian Rushnyk in the Collection of the Luhansk Regional Museum of Local History*. Luhansk: Svitlytsia, 1998, 24 pp. [in Ukrainian].

7. VOROPAI, Maryna. *Ethnic Culture of Ukrainians of North-Eastern Slobozhanshchyna in the Second Half of the*

20th – Early 21st Centuries: Extended Abstract of a Ph.D. in History Thesis. Speciality 07.00.05 – Ethnology. Kyiv, 2009, 27 pp. [in Ukrainian].

8. OSADCHA, Vira. *Childhood and Folk Culture of Slobozhanshchyna: Materials of Folklore and Ethnographic Expeditions of 1992–2000*. Kharkiv Regional Centre of FolkWorks. Kharkiv: Rehon-inform, 2000, 152 pp. [in Ukrainian].

9. DIACHENKO, M. Ethnographic Collection of the Kharkiv State Historical Museum. In: Maksym RYLSKYI, ed.-in-chief. *Folk Art and Ethnography*, 1958, no. 3, pp. 154–156 [in Ukrainian].

10. KOVAL, Olha, Tetiana KOVAL. *Attire of Ukrainians of Slobozhanshchyna of the 20th Century: After the Materials of Folk Artistic Folklore and Ethnographic Collective "Verbychenka" of the Nova Vodolaha House of Children's and Youthful Creations*. Valentyna SUSHKO, ed. Kharkiv: Tim Publish Hrup, 2017, 100 pp., ill. [in Ukrainian].

11. KOVAL, Olha, Tetiana KOVAL. *Resonators of Nova Vodolaha: Folklore, Ethnographic, Local History Studies of the Exemplary Artistic Folklore and Ethnographic Collective "Verbychenka"*. Prefaced by Valentyna SUSHKO. Kharkiv: PP Yakubenko, 2007, 224 pp. [in Ukrainian].

12. KOVAL, Olha, O. CHASNYK. Fate and Signs, which Foretell It. *Folk Demonology (After the Materials*

of Folklore and Ethnographic Expeditions through Kharkivshchyna). In: Mykhailo KRASYKOV, Myroslava SEMENOVA, eds. *Krokoveye Kolo. Materials of the Regional Pupil Theoretical and Practical Ethnological Conferences (2000-2002)*. Kharkiv: TO "Ekskliuzyv", 2003, pp. 60–65 [in Ukrainian].

13. KORSHAK, T. *Holidays and Rites of Okhtyrka District*. Sumy, 1993, 30 pp. [in Ukrainian].

14. KRASYKOV, Mykhailo, N. OLIYNYK, Vira OSADCHA, Myroslava SEMENOVA, compilers. *Muravsky Trail – 97: Materials of a Complex Folklore and Ethnographic Expedition*. Kharkiv: Kharkiv State Institute of Culture, 1998, 360 pp. [in Ukrainian].

15. NOVYKOVA, Larysa, compiler. *Songs of Slobidska Ukraine. Phonographic Collection: Songs of Kharkivshchyna*. Kharkiv: Maidan, 1996, 188 pp. [in Ukrainian].

16. NOVYKOVA, Larysa, compiler. *Songs of Slobidska Ukraine. Folklore Collection: Records from Lebedynshchyna*. Kharkiv: Maidan, 1998, 200 pp. [in Ukrainian].

17. POTEBNIA, Aleksandr. *Symbol and Myth in Folk Culture*. Compiled, prepared and commented by Andrei TOPORKOV. Moscow: Labirint, 2000, 479 pp. [in Russian].

18. PURDIA, Ihor. *Lost Temples of Balakliyshchyna*. Kharkiv: FOP Brovin O. V., 2016, 192 pp. [in Ukrainian].

19. SKLIAR, Volodymyr. *Ethnolinguistic Processes in the Ukrainian Space: 1989–2001: A Monograph*. T. Shevchenko Kyiv National University. Kharkiv, 2009, 544 pp. Bibliography: pp. 365–392 [in Ukrainian].

20. SKLIAR, Volodymyr. *Ethnic Structure of the Population of Ukraine in 1959–1989: Ethnolinguistic Re-*

sults of Russification: A Monograph. Kyiv: Prosvita, 2008, 391 pp. [in Ukrainian].

21. SOKOLIUK, Liudmyla. *School of Rayevska-Ivanova: Artistic and Industrial Education in Kharkiv (Mid to Late 19th – Early 20th Century)*. Kharkiv: Publisher Oleksandr Savchuk, 2020, 248 pp., 311 ill. [in Ukrainian].

22. SUSHKO, Valentyna. Ethnographic Collection of the Kharkiv Historical Museum (History of Formation, State and Prospects). In: Mykola KOSTRYTSIA, ed.-in-chief. *Museum Cause in Zhytomyrshchyna: History, Experience, Problems: Scientific Collection "Great Volhynia": Works of Zhytomyr Scientific and Local History Society of the Investigators of Volhynia*. Zhytomyr: Kosenko, 2005, vol. 33, pp. 161–167 [in Ukrainian].

23. LUKIANETS, Halyna, compiler, preface author-ess. *Traditional Folk Costume of Kharkivshchyna: An Album*. Photos by I. BILOUSOV. Kharkiv: Tochka, 2018, 138, [1] pp.: col. ill. [in Ukrainian].

24. SEMENOVA, Myroslava, compiler. *Traditional Folk Culture of Dvorichna District in Kharkiv Oblast: Materials of the Folklore-Ethnographic Expeditions through the Villages of Dvorichna Raion in Kharkiv Oblast of 1992–1993*. Kharkiv Regional Centre of Folk Works. Kharkiv: Rehion-inform, 2001, 159 pp.: music, ill. (*Muravsky Trail – 2001 Series*) [in Ukrainian].

25. PONOMARIOV, Anatolii, Tamara KOSMINA and Olena BORIAK, compilers. *Ukrainians: Folk Beliefs, Superstitions, Demonology*. Prefaced by Anatolii PONOMARIOV. 2nd ed. Kyiv: Lybid, 1992, 637, [1] pp.: ill. (Monuments of Historical Thought of Ukraine) [in Ukrainian].

УДК 76.071.1“200/210”Бру

ЛАМОНОВА ОКСАНА

кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтв Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

LAMONOVA OKSANA

a Ph.D. in Art Studies, a research fellow at the Department of Visual and Applied Arts of the NAS of Ukraine M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Ламонова, О. (2021) Графіка Людмили Бруєвич 2000–2010-х років. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 72–87.

Lamonova, O. (2021) Liudmyla Bruyevych Graphic Arts of the 2000s – 2010s. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 72–87.

ГРАФІКА ЛЮДМИЛИ БРУЄВИЧ 2000–2010-х РОКІВ

Анотація / Abstract

Графік Людмила Бруєвич належить до вітчизняних митців, які повністю сформувалися вже після 1991 року, більше того, вона – одна з найвідоміших та найпопулярніших художниць цього покоління, яка до того ж плідно працює та активно експонується як в Україні, так і за кордоном. Але наукове вивчення її доробку фактично лише розпочинається. У 2000 році Людмила Бруєвич уже була авторкою таких помітних творів, як «Ніч» (1991), серії «Спокій» («Коти», «Русалка», «Три риби», «Риба», «Ваза», усі – 1994 р.), «Танок вужів, або Нескінченність», «Доісторична тварина, або Дракон» (об. – 1997 р.). Протягом наступних двох десятиліть вона й далі зберігає вірність обраній техніці – офорт, ілюмінований аквареллю, причому з використанням лише чотирьох (максимально) кольорів: червоний краплак, смарагдовий зелений, вохра та золотий. Але у 2000–2010 роках в її графіці, порівняно з офортами 1990-х років, відбулися помітні та важливі зміни. Відтепер головний образ – риба («Резервуар часу, або Риба, що поглинає час» (2000)), піраміда («Плин часу, або Українські піраміди. Психоелевація душі» (2004), «Українська піраміда» (2005)), сонце («Сонечко» (2006)), сукня («Сукня» (2010)) – фактично стає лише «прозорою оболонкою» для численних сюжетних «клейм», або, як називає їх сама художниця, «ніш», у яких і закладено основну символіку твору. Поступово, але невпинно посилюються геометризація та умовність образів, причому їхня змістова насиченість одночасно збільшується та концентрується: «Зірка» (2006), «Геометрія кохання» (2012), «Мова землі» (2014). Водночас диптих «Мальва й Виноград» (2016) свідчить про бажання мисткині об'єднати та синтезувати різні манери, притаманні її графіці. Не можна не зазначити також появу в цьому диптиху окремих актуальних, майже політичних натяків. Усе це може означати початок нового, надзвичайно цікавого, етапу у творчості Людмили Бруєвич.

Ключові слова: Людмила Бруєвич, українська графіка 2000–2010 років, офорт.

The graphic artist Liudmyla Bruyevych belongs to Ukrainian masters, who have been formed completely after the 1991, and what is more – she is one in the most well-known and popular painters of this generation. Besides, she works fruitfully and is exhibited actively both in Ukraine and abroad. However, scientific study of her heritage is started only in fact. In the 2000 Liudmyla Bruyevych has been already the authoress of such prominent works, as *Night* (1991), the series *Calmness (Cats, Mermaid, Three Fish, Fish, Vase, all of the 1994)*, *The Dance of Grass-Snakes, or Infinity, Prehistoric Animal, or Dragon* (both of the 1997). During the next two decades she keeps further the adherence to chosen technique – etching, illuminated with water-colour with the use of only four (to the limit) colours: rose madder enamel, emerald green, ochre and golden. However, at the same time noticeable and important changes have taken place in her graphic arts in the 2000s – 2010s in comparison with the etchings of the 1990s. Henceforth the main image – a fish (*The Reservoir of Time, or Fish Engulfs Time* (2000)), a pyramid (*Course of Time, or Ukrainian Pyramids. Psychoelevation of the Soul* (2004), *Ukrainian Pyramid* (2005)), a sun (*Small Sun* (2006)), a dress (*Dress* (2010)) – becomes in fact only “the transparent covering” for numerous plot “stamps”, or, as the artist herself calls them, “niches”, where the main symbolism of the work is put properly. The geometrization and conditional character of the images are strengthened by degrees, but unceasingly. At the same time their content depth is increased and concentrated: *A Star* (2006), *Geometry of Love* (2012), *Language of Land* (2014). Simultaneously the diptych *Mallow and Grape* (2016) affirms the desire of the artist to unite and synthesize different styles, inherent for her graphic arts. It is impossible not to mention also the appearance of separate topical, almost political hints, in this diptych. All these facts can denote the beginning of new, unusually interesting, period in the creative work of Liudmyla Bruyevych.

Keywords: Liudmyla Bruyevych, Ukrainian graphic arts of the 2000s – 2010s, etching.

Постановка проблеми. Графік Людмила Бруевич належить до вітчизняних митців, які повністю сформувалися вже після 1991 року, більше того, вона – одна з найвідоміших та найпопулярніших художниць цього покоління, яка плідно працює та активно експонується як в Україні, так і за кордоном. Але наукове вивчення її доробку фактично лише розпочинається. Авторці належить стаття про офорти та акварелі Людмили Бруевич, створені в 1990 роках. У цьому дослідженні докладний аналіз творчості цікавої сучасної вітчизняної художниці-графіка продовжено.

Зв'язок з науковими чи практичними завданнями. Дослідження є частиною індивідуальної планової теми авторки «Особливості інтерпретації національної традиції в українській графіці 90-х років ХХ ст. – 10-х років ХХІ ст.» і загальної планової теми відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України «Українське мистецтво від Середньовіччя до Новітнього часу: пошук і формування національної своєрідності в контексті світового культурного простору».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважна більшість публікацій про

творчість Людмили Бруевич мають популярний характер і написані радше в жанрах есе чи інтерв'ю [7; 8; 15; 16; 17; 18; 19; 20] або є відгуками на персональні виставки мисткині [9; 10; 12]. Серед них є і тексти високої літературної якості [1; 2; 13; 14], але назвати їх науковими дослідженнями навряд чи можливо. Власне Людмилі Бруевич належать кілька дуже цікавих текстів про її графіку [3; 4; 5; 6].

Мета статті. Проаналізувати твори Людмили Бруевич, виконані протягом 2000–2010 років: «Резервуар часу, або Риба, що поглинає час» (2000), «Дерево життя» (2002), «Плин часу, або Українські піраміди. Психоелевація душі» (2004), «Українська піраміда» (2005), «Сонечко», «Зірка» (об. – 2006), «Сукня» (2010), «Мова землі», диптихи «Геометрія кохання» (об. – 2012) та «Мальва й Виноград» (2016), усі – офорт, акварель.

Виклад основного матеріалу. У 2000 році Людмила Бруевич уже була визнана вітчизняна художниця-графік, авторка таких помітних творів, як «Ніч» (1991), серія «Спокій» («Коти», «Русалка», «Три риби», «Риба», «Ваза», усі – 1994 р.), «Танок вужів, або Нескінченність», «Доісторична тварина, або Дракон» (об. – 1997 р.), володарка гран-

прі Всеукраїнського трієнале «Графіка-97» та ін. нагород. Але саме в цей час мейнстрім її творчості почав неспинно та все помітніше змінюватися. Якщо можна так висловитися, її нові офорти все більше... геометризувалися. Йдеться насамперед про «Плин часу, або Українські піраміди» (2004), диптих «Геометрія кохання» («Літо», «Дача», 2012), «Мова землі» (2014), «Мальва й Виноград» (2016).

Звичайно, насправді все зовсім не так просто й очевидно. Якщо поставити поряд такі твори мисткині, як «Ніч» і, наприклад, «Геометрія кохання» – кардинальна зміна стилістики буде просто впадати в очі! Але між ними було створено не лише роботи, які безпосередньо можна віднести до, умовно кажучи, «негеометричних», «догеометричних», «передгеометричних» і будь-яких інших, але й такі, що цілком природно та досить гармонійно об'єднали риси, у всякому разі, двох, так би мовити, «манер» чи «періодів» художниці (хоча, треба зазначити, час «Ночі» все ж минув остаточно і безповоротно!). Як приклад назвемо офорти «Резервуар часу, або Риба, що поглинає час» (2000), «Дерево життя» (2002), диптих «Сонечко» і «Зірка» (об. – 2006), певною мірою – «Сукня» (2010).

Дійсно, якщо порівняти «Рибу, що поглинає час» із «Рибою» та «Трьома рибами» із серії «Спокій» (між якими, нагадаємо, проміжок тривалістю лише в три роки!), то ніякого «розриву» нібито й взагалі немає і не буде. Тим більше, що серед її орнаментальних елементів – знов-таки небесні світила, очі, руки (і ноги), виноградні грона, риби (меншого розміру) та змії, закручені в щільну спіраль, а в серії з окремих фрагментів «Риби»¹ на глядачів і взагалі чекають «давні знайомі» – «Змії Вічності», «Самозакохана Русалка»...

Сама художниця пише: «Услід за “Танком Вужів”, через два з половиною роки, була створена “Риба, що поглинає час, або Резервуар часу” (2000) – це узагальнений символ мовчання та жертвності, такий собі

контейнер марень і сновидінь. Тут розрізані й розвіяні уламки зібрані в єдине ціле й утворюють істоту, що поглинає Час. Та насправді Риба не поглинає, а віддає Час, уповільнюючи життєві потоки. Щедро розсипані символи і деталі концентрують увагу глядача і призупиняють реальність. Тут усе скріплено, зживлено кров'яними судинами деталей. Кожний фрагмент може бути частиною цілого і навпаки. Самодостатній, магічно окреслений шрифтовою каймою, простір покликаний зберегти первісні смисли й чистоту Початку творення світу. В образах, у фрагментарній сітці тла вічні незмінні істини» [6, с. 187–188]. Зазначимо, що дослідники, які писали про творчість Людмили Бруєвич, «Рибу, що поглинає час» (так само, як й інші твори «геометричного» спрямування) обережно, але досить показово... оминають.

Отже, офорт (можливо – етапний і вже без сумніву – межовий) присвячено двом головним для художниці темам – Часу-Вічності та Жертвності.

Одразу зазначимо, що Час (і Вічність!) для Людмили Бруєвич – не лише суто «фізичні» характеристики, «четвертий вимір». Не випадково дослідники творчості мисткині пишуть також про «вічні теми» [18], «архаїчну неспішність» [2] (тобто рух часу – у просторі її творів – з іншою швидкістю (!)), а також про своєрідну магію її графіки, ретельне (тому що інше неможливе!) споглядання якої змінює швидкість руху часу не лише для місцевих котів, вужів та риб, але й для глядача [7]! Що ж до слів «уповільнюючи життєві потоки...», то це вже починає нагадувати не зовсім зрозумілі, але заворожливі і дещо моторошні «свідомі експерименти» із «розтягуванням» часу, які практикував для власної розваги загадковий англійський письменник Алан Гарнер².

Тема жертвності, як може здатися, присутня в «Рибі» досить... опосередковано (так би мовити, зашифровано): по-перше, як авторський коментар, а по-друге – як наявність у «фрагментах» (особливо коли

йдеться не про цілісний офорт, а про серію «Pars pro toto» – «Частина замість цілого») відповідних образів (виноградне гроно, рука з рибою, змії під п'ятою тощо) і навіть назв («Ти звав мене сином, я тебе – Ісусом»), що викликають чіткі євангельські алузії. І ще. Хоч сама художниця рішуче заперечує будь-яку подібність своїх риб (тобто двох – чи, краще сказати, чотирьох – із серії «Спокій» – та власне «Резервуару часу») ³, усе ж таки згадаємо, що «Три риби», за її власними словами, були «як три кити, що колись тримали Землю, а тепер прикрашають її поверхню своїми декоративними жертвними тілами» [6, с. 186–187]. Але й «Риба, що поглинає час» так само «розтинається» в розмаї орнаментальних і символічних деталей: тільки тепер, треба розуміти, результатом її жертвності стають не земля (простір), а події (час), які, утім, чи то перебувають у «резервуарі» – Вічності (оскільки є головними, найголовнішими в історії людства – і Всесвіту! ⁴), чи то, згідно з одним із найулюбленіших образів (чи радше світотворчих понять) мисткині, «закільцьовані». Адже Час у Людмили Бруєвич майже завжди – саме «циклічний» і навіть «замкнений у коло», а не «лінійний» (згадаємо «Танок вужів»!).

Утім, хоч робота нібито має назву (у всякому разі, першу частину цієї назви) «Риба, що поглинає час», сама художниця звертає увагу та навіть наполягає: «Не поглинає, а віддає». Добре – нехай так, але потім? Усе ж таки «знов поглинає», щоб «знов віддати»? Чи, можливо, Риба не просто «не поглинає, а віддає Час», а ще й створює та оновлює його? Тобто «Резервуар часу» – такий собі подібний до кровообігу в людському організмі часообіг у величезному організмі Всесвіту-Вічності, який відбувається (виключно?), дякуючи існуванню (і жертвності!) велетенської містичної Риби ⁵.

Так чи інакше, починаючи із «Риби, що поглинає час», твори Людмили Бруєвич перестають бути «простими», хоч іноді («Сонечко», «Зірка», «Сукня») нібито й

намагаються (дещо демонстративно) повернутися до цієї колишньої «простоти» – у всякому разі, суто зовні. Але відтепер вони потребують уже не так трактування, як розгадування та розв'язування, а іноді – навіть розшифрування. Але одночасно приховується ця непроста, «авторська» філософія в образах, майже геометричних за ясністю, стриманих, суворих, дещо навіть сухуватих. Різниця між ранніми й теперешніми творами художниці приблизно така ж, як між містикою та схоластиком (причому нічого негативного в цьому терміні у даному разі немає). Тобто відтепер символи стають однозначнішими, а їхнє тлумачення можливим лише в тому напрямку (або напрямках!), який запрограмувала сама художниця.

«Дерево життя» виникло на два роки пізніше від «Риби, що поглинає час», але, незважаючи на це, сприймається радше як природне й логічне продовження серії «Спокій». Офорт став центральним, змістоутворюючим, «стрижневим» твором четвертої персональної виставки Людмили Бруєвич (2002 р., галерея «Триптих», Київ), яка також мала назву «Дерево життя».

Сама художниця коментує цей свій твір так: «Рівновагу внутрішнього і зовнішнього світу зашифровано на розлогих гілках “Дерева життя” (2002). Тут відбулося плідне взаємозапилення деталей із центральним, лаконічним до схематизму, Деревом Життя, що впорядковує хаос світу» [6, с. 188]; далі вона цитує спостереження Л. Таран: «Твір має три рівні зображення: буквальне, метафоричне та символічне – це цілісність вищого порядку, в основі якої лежить космічна гармонія і благодать, що можливі лише при несутньому способі життя та відсутності марнославства» [6, с. 188]. Офорт викликав жваву (найжвавішу, порівняно з іншими роботами мисткині, «нульового» десятиліття!) реакцію дослідників. «Дерево життя» – “центральне” полотно [насправді, звичайно, офорт. – О. Л.] експозиції – найбільше не тільки за розміром, а й за універсальною насиченістю деталями, зашифрованістю фантастичних

візерунків і несподіваних переходів. Робота складається з численних сюжетів, які по суті своїй є самодостатніми, але, накладаючись один на одного, утворюють щось абсолютно нове, відкривають свіжі ракурси й наповнюють картину несподіваними смислами. <...> Усе залежить від механічних варіацій перетину площин, їх плідного взаємозапилення. Так само казкове дерево життя оточене “квадратним колом” неподільної різноманітності: квіти, руки, фрукти, звірі, ненароджені, птахи, арабески, сонце, губи, черепахи і неомінно риби. Лець впорядкований хаос світу, мов старезний трухлявий будинок, тримає від остаточного розвалу тільки хистке кільце тексту з Книги Буття. Такий спосіб оформлення-подачі творів можна назвати фірмовим стилем від Бруєвич: центральний елемент(и), калейдоскопічна сюжетна “рамка” та рятівне коло біблійних текстів» [12]. «Взороватися на традиційний мотив – це одне. А втілити його через власне бачення, власне вирішення – зовсім інше. Коли стоїш біля цього “Дерева життя”, вочевидь відчуваєш: воно втягує, вбирає тебе, насичує спокоєм і гармонією, думкою про незнищенність і вічність. Як завжди в аркушах Людмили Бруєвич – ідеальний баланс між деталями та цілим, статикою і рухом. І тут – її улюблені “життя” як рамка основного зображення. Це – своєрідні “віконця” такої неймовірної деталізації зображення, що годинами можна роздивлятися їх. А ще ж одна “рамка” – євангельські тексти. Це “фірмовий” скоропис Людмили Бруєвич, який несе й декоративне, й змістове навантаження» [19].

Незважаючи на визнаний самою авторкою «лаконізм до схематизму», «Дерево життя» сповнене внутрішньої енергії та животворних соків, нагадуючи навіть не готові до розкриття весняні бруньки наших широт, а радше якісь екзотичні пустельні рослини в недовгий і тому особливо важливий сезон дощів, такий собі велетенський товстолист (той, що називають ще «грошове дерево»), у якого кожна гілочка, кожен вусик, кожен листочок здатен, лише торкнувшись землі, пустити корінці – й утворити нову рослину. До того ж кожна з

шести основних гілок художника завершує фантастичним плодом, причому плодоносять «яруси» по-різному – величезною малиною, ще більшою суницею або несподівано скромних (а можливо, просто звичайних?) розмірів ананасом. Вершину ж «дерева» прикрашає м'ясиста червона квітка, дещо схожа, треба визнати, на завершення новорічної ялинки. А ще, якщо придивитися, ця «квітка» ховає в собі маленького та щільно скрученого смугастого вужа – символ Нескінченності...

Але найбільша стилістична новація «Дерева життя» полягає в іншому. Адже якщо в офортах серії «Спокій» щедре орнаментальне тло було лише, так би мовити, «декоративним розчином», який у «Танку вужів» і «Рибі, що поглинає час» «кристалізувався», утворивши клаптикове, «печворкове» тло, то тепер аналогічні «орнаментальні кристали» будують уже власну структуру, яка розташовується (іноді навіть у два ряди!) між центральним зображенням і традиційним, характерним уже для найперших офортів Людмили Бруєвич, «текстовим обрамленням». Тобто тепер це вже не просто декоративні деталі чи «частини замість цілого». Це маленькі, але цілком самодостатні «кадрики» чи, краще сказати, «клейма», подібні до клейм іконопису, які акомпанують головному образу та певним чином коментують його. Правда, якщо придивитися уважніше, частина з них поки що є все ж суто декоративними, хоч елементи цього декору не позбавлені символізму (спіраль-змія-равлик, око, риба, рослина тощо). Але інші «клейма» – персонажі вже більш значущі, а деякі – навіть цілі сюжети чи, у всякому разі, сценки. Таке «контрастне» зіставлення «головного» та «неголовного», «великого» та «малого» може викликати навіть певне нерозуміння: адже те, що неважко роздивитися, виявляється досить, навіть дещо демонстративно простим, а те, у що й так треба старанно «вдивлятися», заповнене великою кількістю дрібних деталей, символами та значеннями... До речі, розміри «Дерева життя» – 68,5×97 см, а кількість «клейм» з кожного боку – 9 по вертикалі та 18 по гори-

зонталі. Звичайно, «клейма» ці мають дуже різні розміри, але «в середньому» виходить від 5 до 7 см. Отже, не випадково сама художниця говорить про «мікромініатюри»!

Через чотири роки після «Дерева життя» художниця створює диптих «Сонечко» та «Зірка»⁶. Форма диптиху в графіці художниці – новина, яка заслуговує на особливу увагу. Адже досі мисткиня створювала лише серії – той самий «Спокій» або, наприклад, присвячений столичним старожитностям «Київ» (1997, 2004). Нагадаємо також про науку Людмили Бруєвич – серію з фрагментів мега-офорта («Pars pro toto» з фрагментів «Резервуару часу, або Риби, що поглинає час»). А от надалі диптихи будуть з'являтися в її графіці чи не частіше за окремі аркуші.

Цікаво, що традиційні метафори Вічності («Поки сяє сонце», «Поки сяють зірки») у Людмили Бруєвич стають символом... швидкоплинності! Отже, цитуємо: «“Сонечко” й “Зірка” (2006) – два вічних символи, два світила небесні, розважливі в своїй статичності та стриманості, вони нагадують про ту саму швидкоплинність. Авторитарне Сонце, що підпорядковує собі усе суще і нагадує людству про хід речей на земній тверді, та Різдвяна зірка – символ надії» [6, с. 188].

Композиція диптиха характеризується простотою та ясністю, дещо... несподіваною для творчості художниці. «Джерела натхнення» здаються такими, що впізнавані одразу, хоч насправді однозначно визначити їх не так вже й легко, це та ж сама, дещо умовна, «казкова» старовина, про яку пише Т. Борисова [2]: тут і алегоричні гравюри українського бароко, і декоративні розписи, і «народні картинки», зокрема й лубки. Причому, якщо в «Сонечку» усі ці «першоджерела» нібито майже процитовано (хоч насправді ключове слово тут – саме «нібито»), то «Зірка», навпаки, – суто декоративна, замало не абстрактна і максимально близька до «геометричних» творів художниці, як от «Геометрія кохання» чи «Мова землі». Утім, якщо вдуматися, вона також має своє цілком природне «першоджерело» – різдвяну зірку колядників. До того ж

у дрібних декоративних візерунках «Зірки» при уважного розгляданні (до речі, розміри цього офорта чималі – 69×97 см) можна побачити зображення рибок і квіточок (до того ж уже безсумнівні риби та квіточки прикрашають «раму», знов-таки пом'якшуючи, хоча й не нівелюючи сувору абстрактність усієї композиції).

Звичайно, впадають в очі численний «почет» «Сонечка» та самотність «Зірки». Адже перше світило супроводжує ціле намисто з круглих «клейм» – чотирьох великих (пори року), дванадцяти менших (знаки зодіаку), не кажучи вже про Місяць. Утім, на відміну від «клейм» в інших офортах, структура яких була суто авторська, а символіка – складна, багатшарова та несподівана до парадоксальності, круглі «клейма» «Сонечка» мають заздалегідь визначену «програму», що передбачає не лише сюжети, але й порядок їхнього розташування (адже «переплутати» порядок знаків зодіаку – це вже занадто... зухвало!). Зрозуміло, усі ці «дисциплінарні» межі визначила сама Людмила Бруєвич, досягаючи власної мети та вирішуючи певні художні завдання, але гра за правилами, які ти сама собі сформулювала, залишається все ж таки грою за правилами, і це відчувається, причому не лише в «Сонечку», але й у «Зірці».

Однак насправді всі «сюжети» клейм грають приблизно таку ж роль, як і в «Рибі, що поглинає час» – вони заповнюють саме Час, але не здатні заповнити Вічність. «Вічність» – це прерогатива «Зірки», яку Людмила Бруєвич трактує як різдвяну, але яка, здається, має викликати в пам'яті не лише Різдво, але й увесь ланцюжок наступних подій – аж до Другого пришествя та Царства Божого, Нового неба та Нової землі, коли категорія часу зникне як непотрібна. Тобто «Сонечко» – матеріальне, «плотське» (надалі, у диптиху «Геометрія кохання», ця асоціація буде продовжена аж до «земного», «рослинного»), «Зірка» ж – нематеріальне, духовне. А ось інші аспекти «зіркового» трактування (наприклад, різдвяна зірка як

символ спасіння) в даному разі, звичайно, можливі, але сприймаються як помітне... силування. Ну а безпосередньо в доробку Людмили Бруєвич диптих «Сонечко» та «Зірка» став (можливо, навіть незалежно від бажань і міркувань самої художниці) виразною ілюстрацією зміни стилів у її графіці – від, умовно кажучи, «народно-наївно-барокового» до «суворо-геометричного».

Утім, існує твір, виконаний ще пізніше, але стилістично ближчий усе ж до «Спокою», а не до «синхронніших» йому (хоч, зазначимо, створених усе ж таки пізніше!) «Геометрії кохання» та «Мови землі». Це аркуш «Сукня» (2010).

Жоден з офортів Людмили Бруєвич періоду «нульових» не викликав таких детальних авторських коментарів і пояснень. У деяких з них йшлося лише про суто технічні, з наведенням цифр, моменти роботи над твором: «Дошку для “Сукні” робила рік. Ще чотири місяці розфарбовувала. Вона є в трьох екземплярах. В одному офорт нема сенсу робити – дуже складна техніка» [8]; «Біля 70 літрів азотної кислоти пішло на цю картину. Травимо разом із чоловіком. У захисному одязі, високих гумових рукавицях. Треба намагатися не дихати. В Академії мистецтв є спеціальні скляні шафи із потужними витяжками, де можна травити. Ми ж просто відкриваємо вікна. Якщо тепла погода – робимо це надворі. “Сукню” травили позаминулого [2010 р. – О. Л.] літа за спеки плюс 40, тому швидко робота йшла. Висока температура прискорює процес» [8]. Інші коментарі мали пояснити процес задуму твору: «Справжній митець – це своєрідна антена, що приймає енергію і зчитує інформацію з ефіру. <...> Частина такої концентрованої енергії представлена у двох нових творах – це “Сукня” та диптих “Геометрія Кохання”» [4]. Ще тричі мисткиня пояснювала безпосередньо символіку офорта: «Ця сукня не має обличчя, висить на манекені. Кожна жінка може приміряти її на себе. У ній чути жіночі голоси, літають птахи» [8]; «“Сукня” – це оболонка людської душі – не лише тіла, з відбитками

переживань і мріань, сумнівів і надій, спогадів і ілюзій. Це одяг скроєний і зітканий з марень і сновидінь. Тут поруч рослинний спокій й полохливі пташки, стрімкі потоки повітря й тихі водні джерела, наповнені життям. Десь з глибини підсвідомого виринає тихий дівочий спів, переплетений з вібруючими звуками лісових хащів. Тут спалахує сонячне світло поряд з нічними світилами, а жіноча чуттєва легковажність не суперечить догматичним релігійно-міфологічним символам. Все зживлено й зіткано між собою, й вирує і пульсує життям» [4]; «Це образ ізольованості від мегаполісу з його надмірними швидкостями й неймовірними катастрофами особистостей, розчавлених в символічному поземі метро. Та в небесній тверді все йде своїм порядком: ранок змінює день, день змінює ніч і так далі. Життя продовжується» [6, с. 188].

Звичайно, «Сукня» Людмили Бруєвич зіткана не лише з марень і сновидінь, а ще й зі спогадів – іноді цілком конкретних, іноді – більш-менш завуальованих, але все ж таки таких, що їх можна вгадати та впізнати. І спогад перший тут – звичайно ж, «Ніч» («В її казкових шатах цілий примхливий і примарний світ: тут тихий гомін саду та легкий шепіт рослин, спів птахів та дивні звуки світлої літньої ночі» [6, с. 185–186], «Її поділ – застиглий сад таємничих рослин, птахів і геометричних фігур» [17] тощо). Майже таке ж саме неймовірно-прекрасне вбрання носила Богородиця у «Святому Сімействі». А ще дуже цікава сукня (і капелюшок!) була у «Примхливої пані». Утім, маємо зазначити, що на примхливо гаптований одяг у графіці Людмили Бруєвич повне право мають не лише особи жіночої статі – козак у «Тузі» вбраний не менш пишно. Але це і все. Адже ані русалки, ані тварини, ані птахи, ані риби, ані рослини ніякої потреби в сукнях, звичайно ж, не мають (хіба що якісь там додаткові прикраси – корони, вінки...). Тобто «персонажі без сукні» в цьому просторі-Всесвіті – у більшості! Але ж «сукня без персонажа» – це дещо інше, і, незважаючи на пояснення

авторки, що сукня ця – «для кожної жінки», є в цій «порожній оболонці» щось... мото-рошне. Не випадково ж одяг, який рухається сам по собі – одна з найкошмарніших людських... вигадок, страшніша навіть за «людиноподібних» привидів⁷. Правда, ця «Сукня» нібито не рухається – висить собі тихесенько на манекені, але хто там її знає... Може, це вона ПОКИ ЩО не рухається, а у свій час як РУХНЕТЬСЯ!

Утім, згідно із задумом авторки, власне сукня – це лише можлива (хоч і цікава, навіть креативна!) «форма (в цьому випадку – у буквальному значенні слова!) подання матеріалу». Важливішим є все ж таки сам «матеріал», тобто «сюжети» безпосередньо на сукні, а також предмети, що ширяють навколо неї. Ось пояснення самої Людмили Бруевич: «Ножиці проткнули сердечко – це душевний біль, розбиті мрії. Не обов'язково любовні, просто переживання. Таке життя зараз, що сукні жінки вдягають усе рідше. Зверху зобразила перетікання часів – сутінки, день, ніч, ранок. Поєдную християнські та язичницькі символи. Кожен із них треба окремо сприймати. Всевидяче око – образ Христа. Риба – мовчазна самопожертва. Равлики – нескінченність, спіраль. Поряд із сукнею стоять туфлі. Вони теж грають роль у жіночому щасті. Намалювала їх непропорційно малими. Це – прийом із єгипетських фресок, коли розмір предметів залежить від значимості» [8]; «Поза простором Сукні вільно плавають хмаринки-човники, літають рибки, й щедро розкидані кимось троянди наповнюють повітря п'янкими ароматами. Два Ноєві Ковчеги ризикують зіткнутися з гелікоптером, замріяна красуня спочиває у місячному човні. У поземі розчавлена гілка метро, а в небесній тверді – Зміна Часів. «Сукня» – своєрідна жіноча оповідь про марність сьогодення і велич Вічності» [4]. Полегшити ж нелегке завдання «вивчення та розшифрування» мають глядачеві досить солідні розміри офорту – 125×80 см. Інакше кажучи, «Сукня» належить до найбільших за розміром творів художниці⁸.

Утім, хоч уважно «прочитування» численних образів-символів на самій сукні та навколо неї, звичайно ж, поглибить наше розуміння офорта, головна ідея виявляється вже знайома і досить близькою до головних ідей твору «Резервуар часу, або Риба, що поглинає час» та диптиха «Сонечко» і «Зірка»: марність, швидкоплинність, категорія Часу – важливе, величне, категорія Вічності, але при тому – їхнє співіснування, взаємоперетікання, віддзеркалення... Заслуговує на увагу й дещо демонстративний «жіночий вимір» (майже «жіночий розмір») «Сукні», адже, незважаючи на «Примхливу пані», «Ніч», «Вазу» та численних героїнь-русалок, зазвичай Людмила Бруевич «жіночу тематику» у своїй графіці зумисно не акцентувала. Саме тому офорт створює (дещо несподівано) враження найвідвертішого з творів художниці, такої собі «сповіді жіночої душі», або, краще, «сповіді жіночого серця» (майже за Вакенродером) – але, звичайно ж, символічної та зашифрованої, «закодованої».

Утім, слово «кодування» ще краще характеризує саме «геометричні» твори Людмили Бруевич. Звичайно, таке (і взагалі – яке завгодно) «межування» її графіки є досить умовним, але те, що певні зміни з часом відбулися, залишається безсумнівним.

Отже, 2004 року виник офорт, який на персональному сайті художниці має фактично аж три назви: «Плин часу, або Українські піраміди», «Психоелевація душі». Наступним роком мисткиня датує ще один офорт – «Українська піраміда», який, однак, повністю повторює одну (ліву) частину «Плину часу». Питання, чи можна вважати більш ранню роботу диптихом (як от «Геометрія кохання»), залишається, здається, відкритим.

Сама Людмила Бруевич коментує офорт 2004 року так: «Французький письменник Франсуа Шатобріан стверджував, що "людині не потрібні мандрівки для зростання, бо вона несе в собі Безмежність". Отже, жодні чужі піраміди не замінять своїх, українських, так ретельно збудованих, цеглинка за цеглинкою,

і насичених та збагачених образами та враженнями з власного життя. Подорожуючи лабіринтами цих двох великих трикутників, що символізують мою Україну, можна мати справжнє задоволення від неквапливого споглядання деталей і відчутти тепло від простих речей. Бо ж «яка користь людині, що здобуде весь світ, та загубить душу». Бо все є «марнота та ловлення вітру», окрім богоспівтворчості» [6, с. 188]. Нагадаємо, що аналогічні думки мисткиня висловлювала та повторювала неодноразово («Віднайшовши своє внутрішнє та зовнішнє покликання, відсторонившись від планетарного галасу, я заглибилася у внутрішній світ...» тощо [6, с. 184–185]).

Щодо назви обох офортів, то у «центрі глядацької уваги» насамперед опиняється, звичайно ж, слово «піраміда». Адже, якщо можна так сказати, містичне навантаження цього терміна є колосальним, причому стосується воно як легендарної архітектурної споруди (не обов'язково саме в Гізі), так і просто геометричної фігури! Не треба забувати й про буквально значення грецького слова «піраміда» – «вогонь (світло), що палає всередині», «прихований (схований) вогонь (світло)». Тобто – простір для піднесених тлумачень... неосяжний! Хоч, можливо, у Людмили Бруєвич йдеться всього лише про якусь не-подорож до Єгипту... Утім, інші складники назви також варті уваги, хоч і менш... багатозначні. Отже, «елевація», нагадаємо, «політ», а ще точніше – «стрибок і політ, що триває (певний час)», термін класичного танцю. Назва ж «Плин часу» нагадує і про «Резервуар часу, або Рибу, що поглинає час», і про «Річку»... одночасно⁹! Але при цьому саме бажання «замкнути» сюжети-клейма в нехай досконалу, але суворо геометричну форму міцно зв'язує обидві (тобто насправді, звичайно, три – пам'ятаєте, щось схоже вже було з «Рибками»?) «Піраміди» зі створеними через кілька років (відповідно сім і десять, що, до речі, зовсім не мало!) «Геометрією кохання» та «Мовою землі».

Отже, численні «мікромініатюри» – цілий світ сповнених деталями та подроби-

цями мікромініатюр – щільно заповнюють дві трикутні «форми». До речі, ця «подвійність», «диптиховість» – чи не найгостріша таємниця «Пірамід». Отже, це два боки однієї... геометричної фігури (але тоді – де ж третя?). Чи це два життя-простори-Всесвіти, герметично замкнені в собі та на собі? Чи такі ж... часово-просторові утворення, пов'язані все ж таки якоюсь... пуповиною через білу «атмосферу» чи «ауру» (щось там таке пригадується про «Всесвіт як гроно з грон» та паралельні світи), що їх оточує? Утім, нагадаємо, що у створеній через рік після першого офорта «Українській піраміді» «грань» лише одна... Що, до речі, знов-таки провокує наступне запитання: чому саме *та* грань і *де* інша? Адже ми пам'ятаємо, що спочатку їх було дві¹⁰... Трохи... моторшно, якщо вдуматися по-справжньому, чи не так? Тому краще повернемося до «Плину часу» та «Психоелевації душі», тобто до офорта, де піраміди *ще* (хоч, можливо, не *ще*, а *вже*?) дві.

Головне в офортах Людмили Бруєвич зазвичай розташовується (або відбувається) на першому плані та в центрі – це природно. Але тло в її роботах також... повноцінне: пригадаємо, наприклад, яскраві «килимки» у «Спокої» або «печворкове» тло «Танка вужів», з якого так чи інакше «вийшли» чи не всі її наступні твори. «Українські піраміди» – не виняток. Але тло тут – інше. Не заповнене деталями та сюжетами, а навпаки – «сповнене світла й повітря», прозоре та *майже* порожнє. Ключове слово тут, утім, саме це «майже» – адже достатньо просто придивитися... Тому що насправді це – протопростір, «космічний океан», «розчин» чи, як кажуть фахівці з біології космічних об'єктів, – «бульйон», у якому мешкають незліченні крихітні різнокольорові рибки та пульсують, звиваючись у щільні спіралі, величезні змієподібні істоти. А ще – тут також є піраміди! Побудовані з окремих трикутних «цеглин», але спрямовані вершиною донизу, напівпрозорі «астральні відображення» тих, різнокольорових, реальних, «україн-

ських». Протопіраміди? Антипіраміди? Те, що утворилося, тому що частину часо-простору заповнили сюжети-події? Чи навпаки – те, що неможливо заповнити ніякими сюжетами-подіями? Так чи інакше, тексти-пояснення тут (імовірно, одного-єдиного разу) не оточують зображення рамою, як завжди, а рухаються «в ритмі пірамід»: догори-догори-догори – і вниз, і знов – догори-догори-догори...

Але, якщо піраміда ще провокує на якусь особливу, потаємну, містичну сутність, то геометрична форма двох наступних творів Людмили Бруєвич, «Геометрія кохання» та «Мова землі»¹¹, є надзвичайно, навіть демонстративно проста: окремі сюжетиклейма «зібрані» тепер не у велетенську рибу чи примхливу сукню, а просто в ряди, горизонтальні та вертикальні (якщо завгодно – «сувої» чи «стовпи»). У «Мові землі» таких «клеім» 64 (чотири «сувої» по 16 сюжетів). «Геометрія кохання» є диптихом з двох «сувоїв», в кожному з яких по сім сюжетів (і ще одне, нижнє, «вічко» для авторської печатки). Фрагменти «Геометрії кохання» існують також як серія без назви з 13 досить великих за розміром офортів¹².

Сама Людмила Бруєвич так пояснює свій твір: «“Мова землі” (2014) – це підтвердження математичної сутності природи з її безконечним коловоротом циклів. Тут кожна ніша містить зерна надії, що колись проростуть у невмируще Дерево Життя. Вертикальна спрямованість вгору постає як символ жертвності та емоційного піднесення, возвеличення та прославлення Всевишнього» [6, с. 188]. Цікаво, що другий, нібито простіший за формою, твір став приводом для набагато розлогішого авторського коментаря, більше того – для окремого есе з відповідною назвою: «Диптих “Геометрія Кохання” – такий собі еротично-символічно-геометричний твір, ідея якого виникла під впливом спекотного літа й замського життя, де Любов і Радість відокремлені від марнот міста, де лише Сонце скеровує усі думки і рухи до найменшо-

го у кожній клітині тіла: від фотосинтезу у рослині до усвідомленого органічного симбіозу людини й природи. Лише Сонце – авторитарне й безкомпромісне світило, чия влада над усіма процесами абсолютна й беззаперечна, може сповільнити чи прискорити неспішний Плин Часу. Тут за сприятливих умов Сонце перетворює:

Насіння в пагін
Пагін в рослину
Рослина дарує квітку
Квітка народжує плід
Плід виокремлює насінину.
І все починається знову з року в рік.

Цей повторюваний, незмінний і водночас мінливий коловорот подій і є певною схемою Життєвої Мудрості. Він підтверджує доцільність існування людської душі, дає надію на відродження, показує безкінечність світобудови через досконалу геометрію квітки, яка є ніщо інше, як ключ до пізнання законів всесвіту» [4]. Тобто чи не найближчим (звичайно ж, не лише сюжетно, але й тематично) до нового твору є, на думку мисткині, офорт «Сонечко» – одне «Сонечко», як «півдиптих», без «Зірки», яка – про Вічність, тобто (у цьому конкретному випадку) – про інше. Тут варто (не без певного подиву) зазначити, що суто стилістично якраз «Зірка» до «Геометрії кохання» набагато ближча, аніж «Сонечко», більше того – ці роботи найближчі одна до одної в усьому доробку Людмили Бруєвич. А от «клейма» «Мови землі» є, здається, таким собі «перехідним варіантом». Адже частина з них нагадує про сповнені подій-сюжетів «клейма» «Риби, що поглинає час» або «Українських пірамід» (хоч усе ж таки є лаконічнішими), тоді як інша веде безпосередньо до «Геометрії кохання» (хоч усе ж таки є «бароковішою»!).

Що ж до фрагментів «Геометрії кохання», то, дякуючи перетворенню на окрему серію, ми можемо роздивитися їх досить докладно. Будемо чесні й цілком відверті: враження складне і суперечливе. Адже «фрагменти» – парадоксальні. З одного боку – надзвичай-

на, демонстративна, не те щоб «простота» (для «простоти» тут все занадто складно!), радше – геометрична, математична ясність. Це вже щось не біблійне, а піфагорійське, щось, що нагадує про всесилля чисел та геометричних фігур, на які (на думку деяких містиків) можна «розкласти» Всесвіт¹³. За формою окремі з фрагментів диптиха схожі до багатопелюсткових квіток («Долинна лілея», «Саронська троянда» (1)) чи зірок («Показалися квітки на землі», «Саронська троянда» (2)), інші нагадують радше про візерунки писанок чи вишиванок («Чотири вітри», «Мандрагора», «Сад гранатових яблук»). Утім, якщо здивитися, стає зрозумілим, що чіткий геометричний візерунок – лише основа, «сітка», заповнена численними, а ще краще сказати – незліченними дрібними деталями, іноді знов-таки умовними, іноді – так би мовити, «напівзнайомими» (як от око або улюблені для художниці крихітні рибки). Результат починає нагадувати чи то ювелірну прикрасу з емаллю, чи то кругле вітражне вікно-троянду, головну окрасу готичних соборів. Крім того, порядок, у якому розташовані фрагменти у «сувоях» диптиха, звичайно ж, не є випадковим, причому про бездоганну, майже музичну, точність і, одночасно, певну примхливість їхнього «ритму» краще за все свідчать саме відмінності! Адже якщо перші, четверті, шості та сьомі зверху «клейма» обох «сувоїв» безумовно «римуються», а другі «перегукуються», «асонансують», то треті та п'яті «фрагменти» побудовані абсолютно по-різному, але п'яте «клеймо» першого «сувою» та третє – другого є абсолютно однаковими (саме тому в серії з фрагментів «Геометрії кохання» не 14, а лише 13 офортів!)! А ще кожен із фрагментів «Геометрії кохання» має назву – надзвичайно романтичний образ, позичений не просто з Книги над книгами, але безпосередньо з Пісні над піснями.

Крім того, «Мова землі» та «Геометрія кохання» утворюють свого роду «змістову», «сенсову» трилогію із наступним твором Людмили Бруєвич – диптихом «Мальва й Виноград» (2016)¹⁴. Наскрізна тема усіх

цих офортів – своєрідне «грунтівництво»*, причому в досить широкому «спектрі», аж до іронічного (одна з частин «Геометрії кохання», нагадаємо, має назву «Дача»). Але головне тут, звичайно ж, – не літні радощі улюбленої «фазенди», а повага до землі як основи, початку та завершення усього, а також до рослини як найгармонійнішого (а, можливо, і найповнішого!) втілення можливостей, землею запропонованих. Тому що інші – тварини, русалки, люди – все так ускладнюють!

Звичайно, рослини та квіти були в офортах Людмили Бруєвич завжди (ну, майже завжди!). Достатньо згадати «Червону Руту», «Квітку життя» (об. – 1992), ще одну «Червону Руту» (1993), «Вазу» з серії «Спокій», «Дерево життя», не кажучи вже про тропічні хащі «Мисливця», едеми «Раювання», незабутню розумну пальму «Трапези» та усі ці окремі деталі, фрагменти та орнаменти, якими стільки разів щедро гаптувалося тло її графіки! Крім того, у «Мальві й Винограді» (і в «Мові землі») усі ті, хто, не те щоб пішов далі та вище (адже це всього лише свого роду... расизм «вінця творення»), але обрав інший, «нефлористичний» шлях, нікуди не ділися – їх досить у клеймах (хоч, можливо, поки що досить, тому що, наприклад, у «Геометрії кохання» вже немає нікого, крім рослин). Але тепер (і це впадає в око) не вони – головні. Або ще конкретніше: головні – не вони.

Сама художниця присвятила «Мальві й Винограду» окреме есе, найважливіші та найвиразніші цитати з якого варто навести: «Цей диптих народжувався чотири довгих роки. Крок за кроком, навпомацки, але вивіряючи кожен рух, фокусуючись на деталях й отримуючи неабияке задоволення, радіючи кожній розквітлій квітці і найдрібнішій істоті на поверхні офорту, з хаосу світу я створила свою Гармонію, свій Світопорядок» [5]; «<...> я намагалася вибудувати світ, в якому

* Від рос. «почвенничество» – назви літературної течії і напряму в суспільній і філософській думці 1860-х років у Росії.

можна розглядіти Велике в Малому і навпаки, в якому циклічність природи і безкінечність Всесвіту народжують надію на вічне життя» [5]. Далі – про довершеність та глибоку символічність рослини: «Неквапливе спостереження за Рослиною приносить усвідомлення циклічності всього сущого» [5]; «Через досконалу будову квітки приходиться усвідомлення безмежності Всесвіту, центром якого є Дерево Життя, штучно висаджене і дбайливо виплекане в маленькому вазоні» [5]; «“Мальва й Виноград” – це моє поновлення фундаментального відчуття абсолютної краси, структуроване через зображення Рослини» [5]; «“Мальва й Виноград” – це своєрідна закоріненість у себе, метаморфоза світобудови, розповідь про координати і місце людини, про досконалість природи. Це поклоніння, оспівування і возвеличення Творця через образ рослини. Дерево Життя височіє центральною віссю офорту, довкола якої вирують у кільцеподібному русі калейдоскопічні сегменти, що свідчать про невичерпність Всесвіту. Мальва – квітка для Матері, Виноград – символ віри Христової й повноти життя. <...> символи невпинного, впертого проростання з маленького зернятка, дбайливо посаженого чиймись руками. Вони – своєрідні антени, що приймають Вість згори і розповідають про повторюваність і циклічність всього сущого. Вертикаль квітки – символ жертвовного руху вгору» [5]. І – як висновок: «Це Дерево “родить свій плід своєчасно і листя не в’яне його”. Дерево Життя – це моя Україна, ірраціональна і хаотична, перенасичена і аскетична водночас, але улюблена і уквітчана ряснотою садів й населена дивовижними істотами, птахами, рибами, що звеселяють око і душу» [5].

Хоча центральними образами-символами диптиха є власне Мальва та Виноград, художниця приділяє увагу й іншим складовим частинам своїх нових офортів: «У великих фрагментах-нішах обабіч рослин існують безліч створінь та образів: примарних і реальних, міфологічних і звичайних. Ці ніші населені символами мовчання і мовчазни-

ми свідками різноманітних подій. Блукаючи лабіринтами зображень, можна натрапити на архаїчно неквапливих русалок, що мріють про кохання і бачать сни про гармонію, та медитативно мудрих котів, зосереджених на здобичі. Тут закарбовані образи любові, ніжності, тепла від простих речей» [5]; «Шрифтова кайма, що окреслює простір, створює надреальну об’ємність, зачіпаючи генетичну пам’ять поколінь, запобігаючи розпорошенню національного коду» [5]. І навіть «дивним чином деякі зображення у фрагментах справдилися в реальному житті, хоча були створені задовго до невеселих подій сьогодення. Наприклад, десь українська жіночка зустріла ведмедя, що заблукав, і разом з улюбленими цуциками відчайдушно боронить свою оселю; десь “маленький Наполеон” вигадує свої імперські плани, намагаючись підкорити собі хід історії, і все ж він не в змозі зіпсувати оптимістичне враження від буйно розквітлого хаосу життєствердного проростання Дерева, що дарує надію на вічне цвітіння» [5]. Утім, зізнаємося, останнє твердження породжує деякі сумніви. Адже, якщо продовжувати трактувати диптих таким чином, може постати забагато запитань. Наприклад, якщо твір «Мальви й Виноград» символізує Україну, то чому він складається з двох цілком самодостатніх, більше того – «герметичних», замкнених у собі та на собі частин? Тільки тому, що це диптих? Але в Людмили Бруевич були й інші варіанти диптихів, як «Геометрія кохання», і навіть такі собі «диптихи-близнята», як «Українські піраміди»... І чому одна з цих автономних «половин» лише квітне, у той час, як інша – лише приносить плід?..

Здається, краще (і розумніше) зосередитися на тому, що ми безпосередньо бачимо. Отже, «Мальва й Виноград» – це твір, певною мірою, підсумковий та навіть «звіттовий». Людмила Бруевич (свідомо чи ні – не важливо) збрала тут майже все, що... створила (у всіх значеннях цього прекрасного для художника-митця слова) протягом трьох із половиною десятиліть. Тому тут є

ВСЕ! Офорт, акварель, три обрані кольори, диптихова форма, декоративно (майже геометрично!) трактована центральна частина, заповнені незліченними деталями-подробностями-сюжетами-подіями «клейма» або, як називає їх сама художниця, «ніші», а в «нішах» – давно їй добре знайомі, майже рідні, персонажі, аж до котів і закоханих русалок зокрема, а також – зовсім нові, ще ніким не бачені мешканці цього (того ж) графічного Всесвіту, і все це – в традиційному «оберезі» каліграфічно виписаної шрифтової кайми... Справді, хіба це не цікавіше за будь-які «актуальні» збіги?

Над «Мальвою й Виноградом» Людмила Бруєвич, за її власним зізнанням, працювала чотири роки. Диптих датовано (тобто завершено) 2016 роком. Відтоді минуло вже... стільки ж і ще рік. Хоч, можливо, початок абсолютно нового етапу потребує значно більше часу...

Висновки. Таким чином, у графіці Людмили Бруєвич 2000–2010 років, порів-

няно з офортами попереднього десятиліття, відбулися помітні та важливі зміни. Відтепер головний образ – риба («Резервуар часу, або Риба, що поглинає час», 2000), піраміда («Плин часу, або Українські піраміди. Психоелевація душі», 2004; «Українська піраміда», 2005), сонце («Сонечко», 2006), сукня («Сукня», 2010) – фактично стає лише «прозорою оболонкою» для численних сюжетних «клейм», або, як називає їх сама художниця, «ніш», у яких, власне, й закладено основну символіку твору. Поступово, але невпинно посилюються геометризація та умовність образів, причому їхня змістова насиченість одночасно збільшується та концентрується («Зірка», 2006; «Геометрія кохання», 2012; «Мова землі», 2014). Одночасно диптих «Мальва й Виноград» (2016) свідчить про бажання мисткині об'єднати та синтезувати різні манери, притаманні її графіці, що може означати початок нового, надзвичайно цікавого, етапу в її творчості.

Примітки

¹ Фрагменти «Риби, що поглинає час» утворюють самостійну серію «Pars pro toto» («Частина замість цілого») з 6 аркушів: «Змій Вічності», «Ти звав мене сином, я тебе – Ісусом», «Подорож до гармонії», «Сонцестояння», «Самозакохана Русалка», «Упійманий вітер» (усі – 2000 р., офорт, акварель). Цікаво, що розміри цих офортів-«частин» не є однаковими.

² Алан Гарнер (нар. 1934), автор книг «Камінь із наміста Брісінгів» (1960), «Місяць напередодні Гомрату» (1963), «Елідор» (1965), «Сови на тарілках» (1967) та ін. Твори А. Гарнера належать до жанру фентезі та визначаються як «дитяча література», хоча сам автор стверджує, що «безумовно ніколи не писав для дітей». В автобіографічному есе «Межа стелі» він розповів: «Долгое лежание [під час трьох довгих хвороб – дифтерії, менінгіту та запалення легенів. – О. Л.] в постели раскрепостило меня ещё в одном отношении. Как я знаю теперь, для большинства детей время идёт медленно. Это объясняется тем, что дни у ребёнка насыщены событиями и бездействие нехарактерно для него; если дни не заполнены, время тянется бесконечно. Так что, если ребёнок ничем не занят, ему нельзя отдаваться во власть времени. И я играл со временем, как с жевательной резинкой, растягивая минуту до часа и спрессовывая день в минуту. Если бы

я не сделал время податливым, оно захватило бы меня в плен, остановило бы, как застывший в скале бульжник». (Цит. за: Гарднер Алан. Элидор. Москва : Энигма, 1994. С. 342.). Аналогічною здатністю письменник наділяє одного з героїв «Сов на тарілках»: «Гвин принялся играть со временем, превращая секунды в минуты и затем в часы или, наоборот, брал целый час и делал из него одно мгновение...» (Там само. С. 215.).

³ «Риби всі (безгранично) безкінечно різні» (коментар Л. Бруєвич, із приватного Інтернет-листування з авторкою статті).

⁴ «Слушай большую идею: был на земле один день, и в середине земли стояли три креста. Один на кресте до того веровал, что сказал другому: «Будешь сегодня со мною в раю». Кончился день, оба померли, пошли и не нашли ни рая, ни воскресения. Не оправдывалось сказанное. Слушай: этот человек был высший на всей земле, составлял то, для чего ей жить. Вся планета, со всем, что на ней, без этого человека – одно сумасшествие. Не было ни прежде, ни после Ему такого же, и никогда, даже до чуда. В том и чудо, что не было и не будет такого же никогда. А если так, если законы природы не пожалели и Этого, даже чудо своё же не пожалели, а заставили и Его жить среди лжи и умереть за ложь, то, стало быть,

ОКСАНА ЛАМОНОВА

Геометрія кохання (диптих). Дача.
Літо, 2012 р., офорт, акварель

Плин часу, або Українські піраміди.
Психоелевація душі, 2004 р., офорт,
акварель

Сонечко, 2006 р., офорт, акварель

Зірка, 2006 р., офорт, акварель

Резервуар часу, або Риба, що поглинає час,
2000 р., офорт, акварель

вся планета есть ложь и стоит на лжи и глупой насмешке. Стало быть, самые законы планеты ложь и диаволов водевиаль. Для чего же жить, отвечай, если ты человек?» (Достоевский Ф. М. Бесы. *Достоевский Ф. М. Собрание сочинений в двенадцати томах*. Москва : Правда, 1982. Т. 9. С. 157). Нагадаємо також репліку опонента з цієї ж відомої розмови Кирилова та Петра Верховенського: «Знаете что, по-моему вы веруете, пожалуй, ещё больше попа» (Там само).

⁵ Образ «Риби, що поглинає час» є авторським і цілком належить Людмилі Бруєвич. («Повітря буває густим і темним, як вода, і все живе плаває в ньому, як риба» [3]). Тим цікавіше, що дещо досить схоже виникає на перших сторінках роману сучасної англійської письменниці Айріс Мердок (1919–1999) «Школа чеснот» (в інших перекладах – «Старанний підмайстер», англ. «The Good Apprentice», 1985): «– Как всё устроено... Все вещи сами в себе, я тебе говорю – сами в себе, в этом-то и весь... секрет. <...> Нет, они не сами в себе... они... сами по себе. Всё само по себе. Они суть сами. Но, видишь ли, есть... есть только одно... <...> Всё. Что угодно... оно... всё вместе... большое... шершавое... <...> Нет... оно чешуйчатое, миллионы чешуек и... жабры... я его вижу... дышит... это рыба... я хочу сказать, всё... оно едино... как большая рыба» (Мердок Айрис. *Школа добродетели*. Москва : Эксмо ; Санкт-Петербург : Домино, 2009. С. 10–11).

⁶ Нагадаємо, що у Людмили Бруєвич є ще тондо «Небо» (1995 р., акварель), але воно виконане значно раніше та у зовсім іншій стилістиці.

⁷ Достатньо згадати відомий «кошмар» Максима Горького, який він переказав Льву Толстому: «Другой сон:

снежная равнина, гладкая, как лист бумаги, нигде ни холма, ни дерева, ни куста, только, чуть видны, высовываются из-под снега редкие розги. По снегу мертвой пустыни от горизонта к горизонту стелется желтой полоской едва намеченная дорога, а по дороге медленно шагают серые валяные сапоги – пустые». Реакція співрозмовника була відповідною: «Это – страшно! Вы в самом деле видели это, не выдумали? <...> Пустые сапоги идут – это вправду страшно! Даже если вы и придумали, – очень хорошо! Страшно!» (Горький М. Лев Толстой. *Горький М. Собрание сочинений в двенадцати томах*. Москва : Современник, 1987. Т. 6. С. 397). Цікаво, що у популярному мультфільмі «Як козаки на весіллі гуляли» (1984) виникає той самий «страшний» образ, який до того ж виявляється після «проявлення» самим Вельзевулом. Навіть у казці В. Каверіна «Немухінські музиканти», де

чорний фрак, що літає, – лише учасник створеного вчителькою Варварою Андріївною оркестру «кольорової музики», його перша поява не позбавлена моторошності, тим більше, що спочатку ніяк не пояснюється: «Потом приковылял старый, лоснящийся чёрный фрак – надо полагать, из гардероба Немухинского Драматического театра <...>. Всё это было очень странно <...>» (Каверин В. *Избранные произведения в 2 томах*. Москва : Художественная литература, 1977. Т. 1. С. 599).

⁸ Для порівняння наводимо розміри найбільших (понад метр) офортів Людмили Бруєвич: «Плин часу, або Українські піраміди» («Психоелевація душі», 2004) – 78×148 см, «Українська піраміда» – 90×101 см, «Річка» (об. – 2005) – 53×144 см, «Мова землі» – 131×39, 5 см, диптих «Геометрія кохання» («Дача», «Літо», об. – 2012) – 134×37 см.

⁹ Звичайно, авторські назви творів треба вивчати, а не обговорювати. І все ж зазначимо, що словосполучення «Психоелевація душі» є дещо тавтологічним, адже «психо» вже означає «душа».

¹⁰ «Вони подивилися й помітили маленьку западинку в землі, теплу, суху, порослу травичкою. – Коли ви були тут востаннє, – мовив Аслан, – западинка була озерцем, стрибувши в яке, ви опинилися в світі, де помираюче сонце освяло м'якими променями руїни Чарну. Тепер озерця немає. Світ зник, ніби його й не було» (Льюїс К. С. *Хроніки Нарнії. Небїж чаклуна*. Київ : Видавнича група КМ-БУКС, 2017. С. 195).

¹¹ Із датуванням цих творів виникає деяка плутанина. На персональному сайті художниці датує «Мову землі» 2014 роком, у статті «Мої дерева з крихітних зернят надії» – 2012. Диптих «Геометрія кохання» на персональному сайті взагалі не має дати створення, але серія з його фрагментів датована 2012 роком.

¹² «Всі потоки до моря пливуть», «Дерево світу», «Долинна лілея», «І на круг свій вертається», «Ловлення вітру», «Мандрагора», «Око твоє то світильник», «Показалися квітки на землі», «Сад гранатових яблук», «Саронська троянда» (1), «Саронська троянда» (2), «Чотири вітри», «Яблунове дерево» (усі – 2012 р., офорт, акварель). Розмір кожного аркуша – 30,5×25 см.

¹³ Тут можна також згадати роботи київської художниці-графіки Лариси Чемерис, які неодноразово експонувалися, зокрема, в Українському фонді культури (2009). Це свого роду різнокольорові креслення, яким авторка надає містичного значення.

¹⁴ Диптих був центральним твором персональної виставки «Мальва й Виноград» у Національному музеї Тараса Шевченка в травні 2017 року.

Джерела та література

1. 10 Desyatka [Текст] : [Альбом] / вступ. ст. О. Титаренко [та ін.]. Київ : Новий друк, 2005, 48 с. : іл.

2. Борисова Т. «Я сошла в ореховый сад...» («интертекстуальные заметки» о графике Людмилы

Бруевич) URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

3. Бруевич Л. Подорож простором душі, або Сни з відкритими очима. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

4. Бруевич Л. Геометрія кохання. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

5. Бруевич Л. Мальва й Виноград. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

6. Бруевич Л. Мої дерева з крихітних зернят надії. Київ, 2019. № 1–2. С. 184–188.

7. Бычкова А. Свобода странствий духа. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

8. Іваночка Т. Поєднання зеленого й червоного – показове для темпераменту українців. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

9. Ламонова О. На грани красоти и безобразия. *День*. 2004. 16 июня.

10. Ламонова О. Подорож простором душі. *Культура і життя*. 2004. 7 липня.

11. Ламонова О. Подорож навколо «Ночі». *Наука і суспільство*. 2021. № 3–4. С. 2, 61–63.

12. Островський І. Теплий вітер споминів. *День*. 2002. 30 травня.

13. Панасюк В. Коты в опере. *Art Line*. 1998. № 1. С. 50–51.

14. Панасюк В. Потому что он сам – Природы узор... URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>.

15. Таран Л. Раювання. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>. (in Ukrainian)

16. Таран Л. Праісторичні символи в офортах Людмили Бруевич. *Хрещатик*. 2000. 9 червня.

17. Таран Л. Сни про гармонію і час. *Робітничка газета*. 2001. 24 січня.

18. Таран Л. Тут не з'ясовують, хто «голова», «шия» чи «хвіст». URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>. (in Ukrainian)

19. Таран Л. «Інопланетянка» Людмила Бруевич. URL : <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html>. (in Ukrainian)

20. Шапіро О. Символи, нав'язані дитинством. *День*. 2012. 2 березня.

References

1. TYTARENKO, Oleksiy, prefactory article author. *Ten*. Album. Kyiv: New Print, 2005, 48 pp.: ills. [in Ukrainian].

2. BORISOVA, Tamara. *I've Come to the Walnut Garden... ("Intertextual Notes" on the Graphic Arts of Liudmila Bruevich)* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Russian].

3. BRUYEVYCH, Liudmyla. *Trevel Over the Space of the Soul, or Dreams with Open Eyes* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

4. BRUYEVYCH, Liudmyla. *Geometry of Love* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

5. BRUYEVYCH, Liudmyla. *Mallow and Grape* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

6. BRUYEVYCH, Liudmyla. *My Trees from Tiny Seeds of Hope*. In: Teodoziya ZARIVNA, ed.-in-chief. *Kyiv*, 2019, no. 1–2, pp. 184–188 [in Ukrainian].

7. BYCHKOVA, A. *Freedom of Spirit Wandering* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Russian].

8. IVANOCHKA, T. *Combination of Green and Red is Significant for the Ukrainians' Temperament* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

9. LAMONOVA, Oksana. *On the Verge of Beauty and Ugliness*. In: Larysa IVSHYNA, ed.-in-chief. *Day*, June 16, 2004 [in Russian].

10. LAMONOVA, Oksana. *Trevel Through the Space of the Soul*. In: Volodymyr BURBAN, ed.-in-chief. *Culture and Life*, July 7, 2004 [in Ukrainian].

11. LAMONOVA, Oksana. *Trip Around "Night"*. *Science and Society*, 2021, no. 3–4, pp. 2, 61–63 [in Ukrainian].

12. OSTROVSKYI, I. *Warm Wind of Memories*. In: Larysa IVSHYNA, ed.-in-chief. *Day*, May 30, 2002 [in Ukrainian].

13. PANASIUK, Valeriy. *Cats in Opera*. *Art Line*, 1998, no. 1, pp. 50–51 [in Russian].

14. PANASIUK, Valeriy. *Because It Itself is the Pattern of Nature* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Russian].

15. TARAN, L. *Satisfaction* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

16. TARAN, L. *Protohistorical Symbols in the Etchings by Liudmyla Bruyevych*. *Khreshchatyk*, 2000, June 9 [in Ukrainian].

17. TARAN, L. *Dreams about Harmony and Time*. *Working Newspaper*, January 24, 2001 [in Ukrainian].

18. TARAN, L. *This is not Found out Here Who Is the Head, Neck or Tail* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

19. TARAN, L. *The Alien Liudmyla Bruyevych* [online]. Available from: <http://www.ofort.in.ua/LBrTexts/index.html> [in Ukrainian].

20. SHAPIRO, Olena. *The Signs, Suggested by Childhood*. *Day*, March 2, 2012 [in Ukrainian].

УДК 791.635-051Мик:39(477)

МЕЛЕНЧУК ОЛЬГА

кандидатка філологічних наук, асистентка кафедри української літератури Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

MELENCHUK OLHA

a Ph.D. in Philology, an assistant of the Department of Ukrainian Literature at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Бібліографічний опис:Меленчук, О. (2021) Традиційна культура як основа творчого феномену Івана Миколайчука. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 88–93.Melenchuk, O. (2021) Traditional Culture as the Basis of Ivan Mykolaichuk Creative Phenomenon. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 88–93.

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА ТВОРЧОГО ФЕНОМЕНУ ІВАНА МИКОЛАЙЧУКА

Анотація / Abstract

У статті зроблено акцент на проблемі побутування народної традиційної культури у кінотворчості режисера, актора і сценариста І. Миколайчука. На основі біографічних даних та проаналізованих кіномистецьких робіт І. Миколайчука, зокрема детального огляду фільмів під його режисурою – «Вавілон ХХ» (1979), «Така пізня, така тепла осінь» (1981), кінострічок за сценаріями митця, зокрема «Білий птах з чорною ознакою» (1971) та на основі зіграних численних ролей докладніше простежено і узагальнено особливості використання фольклорно-етнографічних матеріалів, їхнє змістовно-сміслове наповнення.

У кінофільмах «Вавілон ХХ», «Така пізня, така тепла осінь», «Білий птах з чорною ознакою» наявне сплетіння уснопоетичної творчості, образотворчого, музичного, хореографічного елементів народного мистецтва з багатою етнографічною спадщиною українського народу. У зазначених кінострічках простежено важливі складові частини духовно-практичної діяльності та звичаєво-побутової культури українців. А це багатство та різнобарвність гуцульського вбрання, нагрудні жіночі прикраси, ткани килими, різьблені тарелі, вишивані рушники, писані на дереві ікони, картини народного мистецтва, предмети побуту, зброї, архітектурні споруди, побут народної житлової архітектури, звичаї, обряди – усе, що нині складає нематеріальну культурну спадщину й вказує на багату духовно-практичну діяльність українців, їхнє особливе світосприймання.

Важливу роль у кінофільмах за участю І. Миколайчука, що розкривають мистецький задум творця кінокартин, відіграє художня образність та символи. Орнітологічні образи-символи лелек, журавлів, лебедів; зооморфні (цап, кінь, лоша, віл, кіт, пес тощо) пояснюють не лише назву кінострічки, а й створюють своєрідний підсилювальний ефект. Також широко представлена обрядово-звичаєва традиція (елементи Святого вечора, Водохреща, весілля, похорону, маланкування).

З погляду сьогодення кожна творча робота кінорежисера і сценариста І. Миколайчука є справжнім кіношедевром, що занурює глядача у світ української народної культури, представленої багатим фольклорним та етнографічним матеріалом.

Ключові слова: митець, кінофільм, автентичний, фольклорний, етнографія, побут, традиції.

The problem of the existence of folk traditional culture in the filmmaking of director, actor and script-writer I. Mykolaichuk is emphasized in the article. The peculiarities of usage of folklore and ethnographic materials, their content and sense on the basis of biographical data and analyzed cinematographic works of I. Mykolaychuk are considered and generalized in detail. Especially a thorough review of films directed by him – *Babylon XX* (1979), *Such Late, Such Warm Autumn* (1981) – and scripted by the artist, in particular *The White Bird Marked with Black* (1971) is submitted.

There is an interlacement of oral poetical works, visual art, music, choreographic elements of folk art with the rich ethnographic heritage of the Ukrainian people in the films *Babylon XX*, *Such Late, Such Warm Autumn*, *The White Bird Marked with Black*. Important components of spiritual and practical activity and customary culture of Ukrainians are followed in these films. And this is the richness and diversity of Hutsulian clothing, breast women's jewelry, woven carpets, carved plates, embroidered towels, icons painted on wood, folk art paintings, household items, weapons, architectural structures, life of folk housing architecture, customs, rituals, everything, which now constitutes an intangible cultural heritage and indicates the rich spiritual and practical activities of Ukrainians and their special world perception.

Artistic imagery and symbols are of a great importance in the films with the participation of I. Mykolaichuk, which reveal the artistic idea of the filmmaker. Ornithological images-symbols in the form of storks, cranes, swans; zoomorphic (goat, horse, foal, ox, cat, dog, etc.) explain not only the name of the film, but also create an original amplifying effect. Also the ritual and customary tradition (elements of Holy Evening, Epiphany, wedding, funeral, Malanka) are represented widely.

From the today's point of view, every creative work of I. Mykolaichuk as a film director and script-writer is a real masterpiece of filmmaking, which immerses the audience into the world of Ukrainian folk culture, represented by rich folklore and ethnographic material.

Keywords: artist, film, authentic, folklore, ethnography, life, traditions.

Постановка проблеми. Про видатного митця українського кінематографа, лауреата Шевченківської премії (1988) Івана Миколайчука (1941–1987) написано чимало праць, у яких розглянуто окремі аспекти біографії та феномену його творчої багатомірності. Привертають увагу наукові дослідження Є. Антонюк-Гаврищук, Л. Брюховецької, Л. Ворониної, Н. Капельгородської, К. Степаненко, С. Тримбача, мемуарні джерела та науково-популярні публікації в різноманітних періодичних виданнях, що налічують близько тисячі одиниць. Найдокладніша картина життєвої і творчої долі представлена в наукових розвідках українського кінокритика, заслуженої працівниці культури України Л. Брюховецької, насамперед у праці «Іван Миколайчук» (2004, 2007). Художня інтерпретація творчої біографії І. Миколайчука втілена у романі в новелах «Чорторійські марева-видіння» (2019) українського письменника та видавця М. Лазарука. Попри широке розмаїття бібліографічних джерел, недостатньо вивченим залишається питання побутування традиційної культури у творчому вимірі І. Миколайчука. Винятком тут є хіба що деякі статті К. Степаненко (Ямборської), присвячені використанню народнопісен-

ного і музичного фольклору в кінематографічній спадщині митця («Народний пісенний фольклор у кінотворчості Івана Миколайчука» (2018), «Музичний фольклор як невід'ємна складова кінотворчості Івана Миколайчука» (2018) тощо) та подана на здобуття кандидатського ступеня дисертація «Фольклорні традиції в українському кінематографі 1960–2010-х років» (2021). **Мета дослідження** – докладніше простежити елементи народної культури в кінотворчості І. Миколайчука, з'ясувати вплив фольклорно-етнографічної традиції на розвиток кіномистецтва в другій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Українська поетична душа І. Миколайчука, творчий геній якого виростав на животворній народній основі та формувався на традиціях народного мистецтва, органічно влітається у потужний пласт української культури, що із часової відстані все більше виявляється своєю неповторністю, багатогранністю та ментальною глибиною.

Як слушно зауважила дослідниця життєвої і творчої долі Івана Миколайчука Л. Брюховецька, упродовж усього життя він «залишався частиною світу, де виріс» [1, с. 7]. Народжений на Буковині, у підкарпатському селі Чорторія, І. Миколайчук гене-

тично увібрав те найкраще, що, крім природного обдарування, дало йому змогу, завдяки невсипущій праці, піднятися на вершину власного таланту.

Українська народна пісня, яка ще змалку підкорила серце хлопця, допомагала йому заспівати так, що його почув увесь світ. У кожній своїй іпостасі – як кіноактор, режисер, сценарист – Іван Миколайчук постав в усій широті й простоті, колоритно і геніально. У книзі споминів українського літературознавця і кінокритика Романа Корогодського «Брама світа. Шістдесятники» (2009) читаємо: «Так, Іван Миколайчук – це природа, стихія, дитина Неба. Та він мав ще талант людський – саморозвитку, самовдосконалення. <...> Він мав добре перо, розумівся на психології творчості, на тонкощах розбудови чи то цілісного твору, чи то композиції ролі. І, напевно, композиції свого життя» [3, с. 625].

Інваріантність внутрішньої природи психологічного світу митця І. Миколайчука розкривається, головню, через абсолютні смисли живої фольклорно-етнографічної традиції. І тому пошуки власного «я», пізнання себе реалізується в нього через гармонію та постійну взаємодію з довкіллям, через тонку естетику народної культури, яка нуртувала в його естві та стала основою творчої харизми. «Він стати артистом був уже готовий, я сказав би, – зауважує Д. Павличко, – від чотирьох літ, уже в чотири роки грати міг кого завгодно. Тому що він уже був естетично готовий. Він сприйняв від своїх земляків, своєї родини, своєї матері, від своїх братів дальших і ближчих благородну поведінку людської душі...» [5, с. 472].

І. Миколайчук майстерно адаптував народну художню творчість в український кінематограф, що справило не лише позитивний вплив на розвиток кіномистецьких процесів в Україні, а й сприяло вихованню в багатьох людей національної свідомості. У цьому зв'язку доречно згадати висловлювання видатного письменника сучас-

ності, Героя України Дмитра Павличка, який у третьому томі «Спогадів» (2017) подав синхронні записи свого виступу про Івана Миколайчука, виголошеного у фільмі «Тризна» режисера Василя Вітра: «Він мислив Україною і світом. Він мислив про людство і шукав основ, на яких воно стоїть. Він знаходив національну свідомість, національну незалежність і національну правду, як основу духовності людства. Він підійшов близько до цієї теми. І цю тему він хотів розкрити у своїх сценаріях, у своїх записах...» [5, с. 473].

Помітно нуртує народна стихія у режисерських роботах І. Миколайчука – «Вавилон ХХ» (1979), «Така пізня, така тепла осінь» (1981) та в кінострічках за його сценаріями, зокрема в таких, як «Білий птах з чорною ознакою» (1971), не кажучи вже про виразний національний психотип його героя у зіграних ним численних ролях.

У кінотворчості І. Миколайчук використовував кожен нагоду не лише розповісти, наскільки унікальною є гуцульська культура, показати мальовничі куточки рідного краю, а й зробити його мешканців героями кінострічок. Йдеться про фільм «Така пізня, така тепла осінь» (автори сценарію І. Миколайчук та В. Коротич; постановка І. Миколайчука), у створенні якого були задіяні жителі буковинських сіл Чорторія, Брідок, Бросківці чи про участь буковинців, зокрема відомої нині письменниці, лауреатки Шевченківської премії 2005 року Марії Матіос, у масовій сцені весілля, показаній у кінострічці «Білий птах з чорною ознакою». Не забуваймо, що й музичне оформлення фільму забезпечив народний оркестр села Глиниця, а щодо етнографії консультував творчу групу відомий буковинський краєзнавець, фольклорист, збирач старожитностей Іван Снігур.

Варто відзначити переплетення в кінофільмі фольклорної традиції, образотворчого, музичного, хореографічного елементів народного мистецтва з етнографічним складником. А це багатство костюмів – бар-

висті народні гуцульські строї (квітчасті хустки, вишивані бісером та нитками сорочки, запаски, кептарі, сардаки, смушеві шапки, кресані, вінок з ковилою), а ще жіночі прикраси, ткані килими, різьблені тарелі, вишивані рушники, ікони, писані на дереві, картини народного мистецтва, предмети побуту, зброя, архітектурні споруди, інтер'єр та екстер'єр селянських хат, звичаї, обряди, усе, що нині складає нематеріальну культурну спадщину й свідчить про багату духовно-практичну діяльність українців, їхнє особливе світосприймання. У 60–70-х роках ХХ ст. в українському кінематографі спостерігається помітна зацікавленість українською культурою, її історією, традиціями і звичаями, відповідно, тяжіння до етнографічного матеріалу – одна з головних ознак українського поетичного кіно, творцем якого був І. Миколайчук.

Багатство гуцульського вбрання можна спостерегти в кінострічці «Білий птах з чорною ознакою», коли святкують гуцульське весілля, а у фільмі «Така пізня, така тепла осінь», коли чоловіки та жінки у народних строях зустрічають на лєтовищі Михайла Руснака та його онучку Орісю, що прилетіли з Канади. Дівчина, вражена різнобарв'ям костюмів, запитує в одної з жінок, чи та сама вишивала сорочку.

Ознакою гуцульської звичаєвої культури є епізод, коли Орісю везуть у село в кузові вантажної машини, прикрашеному тканим гуцульським килимом та деревцями. У гуцулів обрядове деревце виконувало сакральну функцію. Традиція його прикрашання була пов'язана з важливими у житті людини подіями (іменини, весілля, похорони). У фільмі «Така пізня, така тепла осінь» присутністю сакрального деревця підкреслено, що зустрічають дорогих гостей.

Крім того, мистецький задум творця кінокартин розкривається через художню образність та символи. Орнітологічні образи-символи лелек, журавлів, лебедів пояснюють не лише назву кінострічки, а й створюють своєрідний підсилювальний ефект. Наприклад,

наскрізним символом у кінофільмах І. Миколайчука є міфологічний образ лелеки. У народній культурі бусла (бузька, бусля або чорногуза) вважають Божою птахою, а господарське обійстя, де є гніздо лелеки, – щасливим та застрахованим від «великої тучі з бурею» (за В. Войтовичем) [2, с. 406]; водночас птах за принесену йому шкоду може помститися.

У фільмі «Білий птах з чорною ознакою» цей символ-образ з'являється кілька разів, чим насамперед підкреслено символіку назви картини. А в ній наявні фольклорні елементи, зокрема використано легенду про походження лелеки, яка раніше була людиною, але за непослух Бог перетворив її на птицю. Йдеться про епізод, коли Катерина Дзвонариха, запобігаючи вчинкові Георгія, який хотів зруйнувати гніздо птахів, що звили його на їхній хаті, сказала: «Людина посягнула на тайну Бога, і прорік Бог: “Станеш ти птахом білим з ознакою чорною. І поки не визбираєш зі світу весь бруд, не поверну тебе в людину”. І відтоді ходять лелеки по болотах, по смітниках світу і знищують зло, яке колись самі заподіяли» [7]. А ще мається на увазі народне повір'я про пташине яйце, яке, якщо його вигрівати під пахвою впродовж семи днів, то, мовляв, можна вигріти власного дідька.

Лелека зі зламаним крилом, якого тримає старець Мелетій у кінофільмі «Така пізня, така тепла осінь», наче увиразнює фізичне каліцтво його тимчасового господаря. Проводжаючи Михайла Руснака із села, Мелетій промовляє: «Слабий він, а слабих і птахи у вирій із собою не беруть. А йому теж треба було б туди десь, за океани, але там, за океаном, дужих, моцних треба» [9]. Образ лелеки, що ширяє в небесних просторах, з'являється тоді, коли Михайло прилітає з Канади додому, що символізує його повернення. Єднання з рідним краєм показано в образі онучки Орісі, яка босими ногами ступає по землі.

Кінофільм «Вавілон ХХ» (1979) за мотивами роману В. Земляка «Лебедина згря»

закінчується символічним кадром, коли два білих лебеді плавають в ополонці, вирізаній у формі хреста; вони уособлюють не лише вірність, любов до рідної землі, а й духовне начало, зв'язок неба і землі, є символом вічності, неперехідності.

Невипадковою, такою, що сталася одразу після смерті Івана Миколайчука, бачиться поява лебедів на озері в його рідному селі Чорторія, названих у народі «Івановими лебедями». Цей факт опоетизовує у своєму романі «Чорторійські марева-видіння» М. Лазарук. У завершальній новелі «Таїна лебедина» письменник дещо гіперболізовано малює уявну картину прибуття птахів: «Й осінь побачила, як наперший став, котрий найближче до Чорторії, в якому вода не прогрівається навіть літньої спеки до 3-4 градусів, тому й не замерзає зимової хуги, одне за одним почали приземлятися велетенські білі лебеді з рожевими дзьобами, довжелезними шиями. А ще вони мали отакенні крила, під одним змахом якого пів землі ховається, а пів – чекає на друге крило. <...> Сідаючи пара за парою, так щільно прикривали плесо, що й притихлої води не було видно. Міцно вгніздившись, відчуваючи розігрітим тілом усе плесо, пара за парою, а з ними й усі розніжені кралі-лебідки, гордо підносили високо начеплені голівки з рожевими дзьобами, весело викручуючи на всі боки і раз по раз занурюючи їх у воду, промовляли самими заокругленими очима: “Ох, як тут славно, ох, як тут фай-й-й-но!” Недарма ж і брат наш Іванко-Нуцко не любив покидати ці плесароздолля. <...> Ось він рай, який тобі ще потрібен» [4, с. 204].

Підсилювальну функцію у кінофільмах І. Миколайчука виконують зооморфні образи: цап, кінь, лоша, віл, кіт, пес тощо. Промовистим є образ цапа філософа Фабіяна у кінострічці «Вавилон ХХ». У давньослов'янській міфології цапа вважали чортовим створінням та пов'язували його з потойбічним світом, а ще простежували безпосередній його зв'язок із богами. Промовиста й поява лошати у фіналі «Білого

птаха з чорною ознакою», що також є посередником між небесним та підземним світами.

У кінематографі І. Миколайчука наявне широке використання фольклорної творчості, бо знав він силу-силенну народних пісень, особливо лягали на душу пісні козацькі та стрілецькі. За словами Л. Брюховецької, «активне застосування фольклору в кіно мало й концептуальне значення. Він засвідчив поворот митців до цінностей, які в масштабах глобальних, цивілізація почала втрачати. Загрозу втрати й необхідність зберегти їх усвідомлювала українська інтелігенція» [1, с. 225–226]. Тому для І. Миколайчука багато важило автентичне мистецтво. У кінофільмах за участю митця звучать українські народні пісні «Там за лісом, за лугом...», «Ішло дівча лучками...», «Ой летіли журавлі, сіли собі край ріллі», «Причесався, прилизався...», «Ой у світі величезним страшна битва була...», коломийка «Ой кувала зозулечка, далеко її чути...», колядка «Небо і земля нині торжествують», пісні літературного походження на слова Б. Лепкого («Чуеш, брате мій...»), К. Малицької («Чом, чом, чом, земле моя...») тощо, мелодії троїстих музик, відтворено народні танці, показано звичаї та обряди (Святий вечір, Водохреща, весілля, похорон, маланкування).

Обряд поховання відтворено у кінофільмі «Вавилон ХХ». Вражають кадри, де везуть покійника на возі й крупним планом знято спрацьовані руки померлої зі свічкою і чорнобривцями, що обсіли бджоли, як символ матері-трудівниці, а також своєрідний ритуальний танець біля розкопаної могили.

Примітно, що в кінофільмі «Така пізня, така тепла осінь» сюжет розгортається на контрастах. Приміром, відбувається святкування буковинського весілля (танцюють світилки зі свічками, інші гості), а водночас йде похоронна процесія: несуть покійника – символічне співіснування двох світів – живих і померлих. Спостерігається контрастування й у відтворенні елементів різдвяного святкування, коли полем ідуть маланкарі, учас-

ники Вашківцевої Переберії, а за ними – Дід Мороз і Снігуронька, чим підкреслено співіснування давніх традицій і новочасних віань (символічність фрагмента підкреслюють розкидані на снігу маски).

Висновок. Неабияк слушними залишаються досі слова Р. Корогодського: «Про Івана Васильовича багато писали, говорили, зробили фільм. І все-таки ми всі – його боржники. Так, ми всі його боржники. Дивовижна постать жила між нас. І творила. Час заносить піском забуття навіть видатні постаті. На жаль, ми приречені згадувати їх лише з

нагоди круглих дат. Чомусь впевнений: коли буде справжня Україна – буде й нова хвиля любови до Івана Васильовича Миколайчука, видатного майстра, людини великої душі, українця» [3, с. 623]. Як видно, режисер і сценарист І. Миколайчук, славетний буковинець з гуцульською душею, прагнув сповна занурити глядача у світ української народної культури, широко залучаючи фольклорні та етнографічні матеріали. Відповідно, його кіномистецькі шедеври головно базувалися на тривкій національній основі, що відповідало насамперед внутрішній природі митця.

Джерела та література

1. Брюховецька Л. Іван Миколайчук. Київ : КМ Академія, 2004. 272 с.
2. Войтович В. Антологія українського міфу: Тотемні міфи : у 3 т. Т. 2 / Зібрав та упоряд. В. Войтович. Тернопіль : Навчальна книга – «Богдан», 2006. 608 с.
3. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. 656 с.
4. Лазарук М. Чорторийські марева-видіння : роман у новелах. Чернівці : Друк Арт, 2019. 208 с.
5. Павличко Д. Спогади. Київ : Ярославів Вал, 2017. Т. 3. 496 с.
6. Степаненко К. Фольклорні традиції в українському кінематографі 1960–2010-х років : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2021. 189 с.
7. Фільм «Білий птах з чорною ознакою». URL : <https://megogo.net/ua/view/12921-biliy-ptah-z-chornoju-oznakoju.html>. (Дата звернення: 12.06.2021).
8. Фільм «Вавілон ХХ». URL : <https://megogo.net/ua/view/13028-vavilon-xx.html>. (Дата звернення: 12.06.2021).
9. Фільм «Така тепла, така пізня осінь». URL : <https://megogo.net/ua/view/17404-taka-piznya-taka-tepla-osin.html>. (Дата звернення: 12.06.2021).

References

1. BRIUKHOVETSKA, Larysa. *Ivan Mykolaichuk*. Kyiv: KM Academy, 2004, 272 pp. [in Ukrainian].
2. VOITOVYCH, Valeriy. *Anthology of Ukrainian Myth: Totemic Myths: In Three Volumes*. Vol. 2. Collected and compiled by Valeriy VOITOVYCH. Ternopil: A Teaching book "Bohdan", 2006, 608 pp. [in Ukrainian].
3. KOROHODSKYI, Roman. *Gate of Light: The Sixties*. Compiled by Mykhailyna KOTSIUBYNSKA, Natalia KUCHER and Oleksiy SINCHENKO. Lviv: The Publishers of Ukrainian Catholic University, 2009, 656 pp. [in Ukrainian].
4. LAZARUK, Myroslav. *Czartoryski Mirages-Visions: Novel in Short Stories*. Chernivtsi: Druk Art, 2019, 208 pp. [in Ukrainian].
5. PAVLYCHKO, Dmytro. *Memoirs: In Six Volumes*. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2017, vol. 3, 496 pp. [in Ukrainian].
6. STEPANENKO, Kateryna. *Folklore Traditions in Ukrainian Cinematograph of the 1960s – 2010s: A Ph.D. Thesis in Art Studies*. Speciality 26.00.01. Kyiv National University of Culture and Arts. Kyiv, 2021, 189 pp. [in Ukrainian].
7. Film *The White Bird Marked with Black* [online] Available from: <https://megogo.net/ua/view/12921-biliy-ptah-z-chornoju-oznakoyu.html> (accessed June 12, 2021) [in Ukrainian].
8. Film *Babylon XX* [online] Available from: <https://megogo.net/ua/view/13028-vavilon-xx.html> (accessed June 12, 2021) [in Ukrainian].
9. Film *Such Late, Such Warm Autumn* [online] Available from: <https://megogo.net/ua/view/17404-taka-piznya-taka-tepla-osin.html> (accessed June 12, 2021) [in Ukrainian].

УДК 746.3:82.0(092)Кос

ОЛІЙНИК МАРИНА

кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>

OLIYNYK MARYNA

a Ph.D. in History, a researcher at the NASU M. Rylskiy IASFE Ukrainian Ethnological Centre Department ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>

Бібліографічний опис:

Олійник, М. (2021) Студії української орнаментики Ольги Косач: наукові та міжкультурні зрізи джерельної бази. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 94–109.

Oliyunk, M. (2021) Studies of Ukrainian Ornamentation by Olga Kosach: Scientific and Intercultural Cross-Sections of the Source Base. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 94–109.

СТУДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОРНАМЕНТИКИ ОЛЬГИ КОСАЧ: НАУКОВІ ТА МІЖКУЛЬТУРНІ ЗРІЗИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Анотація / Abstract

Статтю присвячено систематизації джерельної бази з вивчення української орнаментики Ольгою Косач (Оленою Пчілкою). Зібрано інформацію про дев'ять перевидань альбому візерунків української народної вишивки. У науковий обіг введено нові джерела, які раніше не були предметом вивчення української етнологічної науки. Уперше представлено український переклад невідомої серед вітчизняних учених франкомовної статті Ольги Косач «Народний орнамент України», який був надрукований у паризькому часопису «Літопис національностей. Вісник Спілки Національностей» 1913 року. На основі опрацювання широкої бази іноземної літератури, до якої ввійшли періодичні видання, каталоги, довідники, бібліографічні покажчики, енциклопедичні видання Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, США, Росії, Чехії, виявлено інформацію про дослідження Оленою Пчілкою української народної орнаментики. Вивчені джерела класифіковано за тематично-хронологічним принципом на авторські джерела, рецензії, літературу з посиланнями на альбоми О. Косач, видання з бібліографією її праць з орнаментики, публікації з рефлексіями щодо їхнього значення.

Ключові слова: український орнамент, вишивка, народні узорі, традиційний одяг, Косач Ольга Петрівна, Олена Пчілка.

The article deals with the systematization of the source base for the studies of the Ukrainian ornamentation by O. Kosach (Olena Pchilka). Information on nine reprints of the album of patterns of Ukrainian folk embroidery has been collected. New sources, which were not previously the subject of study of Ukrainian ethnological science, have been introduced into

scientific circulation. For the first time, a Ukrainian translation of Olga Kosach's "Folk Ornament of Ukraine," an unknown French-language article among domestic scholars, was published in the Parisian magazine "Chronicle of Nationalities. Bulletin of the Union of Nationalities," 1913. As a result of the processing of the waste base of foreign literature, including the periodicals, catalogs, reference books, bibliographic indexes, Encyclopedic editions of France, England, Germany, Switzerland, USA, Russia, the Czech Republic, the information on studies of folk ornaments by Olena Pchilka was found. The studied sources are classified according to the thematic-chronological principle on the author sources, reviews, literature with references to O. Kosach's albums, editions with a bibliography of her works on ornamentation, and publications with reflections on their value.

Keywords: Ukrainian ornament, embroidery, folk patterns, traditional clothes, Kosach Olga Petrivna, Olena Pchilka.

Процеси відродження національної самосвідомості українців привернули увагу до символів традиційної матеріальної і духовної культури. Серед візуальних маркерів національної ідентичності особливу роль відіграє оздоблення одягу українською вишивкою, що реактуалізувало науково-пошуковий дискурс довкола цієї тематики. Науковий доробок Ольги Петрівни Косач (1849–1930), яка znana за красномовним літературним псевдонімом Олена Пчілка, привертає увагу як дослідників-науковців, так і широку громадськість, журналістів, блогерів, майстринь-вишивальниць. Справді пророчими є слова Д. Донцова: «В історії воюючого українства займе постать цієї жінки одно з найперших місць» [8, с. 452]. Творчий життєвий шлях відомої науковиці, письменниці, видавчині, педагогині, громадської діячки став предметом численних студій. У представленій розвідці зосередимо увагу довкола її етнографічно-мистецького доробку з української орнаментики, зокрема вишивки. Ця тематика досліджена у працях П. Одарченка (1980, 1999), В. Іваненко (1989), В. Іскорки-Гнатенко (1999, 2019), Є. Шудрі (2003), Т. Андреевої (2003), Т. Карі-Васильєвої (2008, 2019), В. Титаренко (2009), Л. Іваневич (2010), Т. Скрипки (2010), Н. Сташенко (2010), О. Константинівської (2011, 2020), М. Олійник (2014, 2017, 2020), А. Українець (2018), О. Косміної (2020), А. Хомярчук (2020) та ін. У сучасному медіапросторі є запит на популярний виклад внеску Олени Пчілки у вивчення та пропагування вишивання традиційних візерунків, про що йдеться в статтях В. Агеевої, О. Константинівської [1; 15; 16]. У своїй роз-

відці О. Косміна через опрацювання матеріалів, пов'язаних із Всесвітньою виставкою в Парижі 1878 року, з'ясувала, що О. Косач не була її учасницею, а тільки відвідувачкою; серед джерел, у яких відображено реакцію на альбом О. Косач, авторка звертається до двох рецензій А. Рамбо та В. Левицького (друкувався під псевдонімом Василь Лукич) [20].

Науковий і творчий доробок Ольги Петрівни Косач давно потребує систематизації, видання повного зібрання її праць та матеріалів біографічного шляху. У 2021 році виповнюється 145 років, як побачило світ перше наукове видання про українську орнаментуку на вишивках, яке підготувала О. Косач, але цікавість до цього дослідження не зменшується, а тільки зростає. У своєму дослідженні ми зосредили увагу на одному аспекті її діяльності – вивченні української орнаментики, зокрема вишивання. Сьогодні немає узагальнюючої праці, яка б висвітлювала наукові та культурні рефлексії українських вчених, учасників культурно-громадських подій часів життя Олени Пчілки, реакції наукового та мистецького світу за межами України щодо вивчення нею національного стилю декору. У медіапросторі точиться дискусія, чи була поінформована закордонна наукова спільнота стосовно її інноваційного для свого часу дослідження самотності й особності української орнаментики. Отже, метою роботи є пошук і систематизація за хронологічно-тематичним принципом джерельної бази, яка дасть змогу скласти об'єктивну фактологічну картину з вивчення української орнаментики в працях О. Косач.

Вивчення друкованих джерел показало доречність виокремлення таких п'яти тематичних блоків: авторські розробки О. Косач, рецензії на її праці, література з посиланням на Олену Пчілку, джерела з бібліографічною інформацією про її роботи та публікації з рефлексіями щодо її альбомів.

Перший блок джерел охопив авторські розробки О. Косач (1876–1930) за тематикою дослідження українських візерунків на вишивках та деякі праці, у яких про них ідеться. Перше видання народних візерунків з Новоград-Волинського повіту Волинської губернії з їх науковою інтерпретацією побачило світ в альбомі 1876 року; за життя Олени Пчілки з певними змінами було здійснено чотири перевидання: у 1879, 1902, 1912, 1927 роках (збірник 1927 р. опрацьовували за його перевиданнями 1947 і 2007 рр.) [18; 17; 33; 37]. Друге перевидання вийшло у двох варіантах. Перший розрахований на російськомовну аудиторію з новим текстом та зменшеною кількістю аркушів-таблиць [17], а другий – на франкомовну публіку, причому текст французькою відтворював інформацію з першого альбому й був виданий у 1877 році, а ілюстративний матеріал у вигляді 15 таблиць був надрукований у 1879 році [50]. Третє видання часто в історіографії позначається 1900-м чи 1903 роком, проте ми працювали з примірником, на якому зазначено дозвіл цензури від 22 квітня 1902 року, а отже, ідентифікуємо вихід цього альбому 1902 роком, але цей факт потребує подальшої архівної перевірки; можливо, сам друк було здійснено в 1903 році [33]. У 1947 році в німецькому місті Новий Ульм було перевидано альбом 1927 року з доповненням перекладу тексту Олени Пчілки німецькою мовою [38]. В Україні видання 1927 року було перевидано у 2007 році (принягідно висловлюємо подяку колективу Новоград-Волинського літературно-меморіального музею Лесі Українки за можливість ознайомитись із цим сьомим перевиданням) [36]. Восьме перевидання відтворило репринт альбому 1876 року, а в

дев'ятому випуску було перекладено текст українською мовою і представлено відшиті в матеріалі аркуші з новоград-волинськими візерунками вишивок [35; 34]. У 1901 році на Першому з'їзді діячів кустарної промисловості в Полтаві О. Косач виголосила доповідь «Про народне українське мистецтво в кустарних виробках». На жаль, знайти її не вдалося – науковці Полтавського краєзнавчого музею Імені Василя Кричевського повідомили про відсутність такої доповіді в їхньому архіві, тому наразі зафіксовано замітку про цей факт [7]. Сьогодні серед українських учених є невідомою франкомовна стаття О. Косач «Народний орнамент України», яка була опублікована в паризькому часопису «Літопис національностей» у 1913 році [49]. Авторці представленої статті пощастило придбати автентичний примірник цього раритетного видання. Висловлюємо слова вдячності перекладачці Зої Петрівні Борисюк, яка люб'язно погодилася підготувати переклад українською, з текстом якого в повному обсязі можна ознайомитись у додатку нашої статті. Знахідка цієї (досі неопублікованої в Україні) праці має велике значення для теми, яку досліджуємо. Вона ілюструє утвердження наукових засад щодо української орнаментики та є прикладом просвітницько-культурного діалогу, який веде О. Косач насамперед з європейською аудиторією. Цей досвід організації наукової комунікації через публікацію новітніх україністичних студій є певною точкою відліку розвитку національної науки в глобалізованому вимірі. Оприлюднений матеріал дозволяє проаналізувати розвиток поглядів і засад О. Косач щодо вивчення орнаментики в порівнянні з її іншими (більш ранніми) дослідженнями.

Не менш цінною є розвідка «Українське селянське малювання на стінах», у якій мовиться і про специфіку вишивальних візерунків, інтерпретування та походження [25]. В останній рік життя Олени Пчілки вийшла друком її автобіографія, де вона розповіла про допомогу й консультації

брата М. Драгоманова та його товариша В. Антоновича при підготовці дослідження з української орнаментики [24, с. 20; 13, с. 333–334; 14, с. 54].

До другого блоку ввійшли рецензії на дослідження О. Косач та статті, що містять наукову оцінку її розробок з орнаментики. У рік видання першого альбому вийшла рецензія професора Альфреда Рамбо у статті «Малоросія», що була надрукована в часописі коледжу Сорбона з огляду літературних курсів філологічних кафедр [53]. За нашим зверненням роботу з підготовки українського перекладу тексту А. Рамбо взяла на себе Світлана Леонідівна Підгаєцька, за що дякуємо їй [26, с. 343–347]. Уперше переклад був оприлюднений у мережі «Фейсбук» (на сторінці авторки статті в дописі від 11 серпня 2020 р.). Якщо про відгуки А. Рамбо згадувала сама Олена Пчілка, то прізвище німецького богослова, доктора теології, який викладав християнське мистецтво та літургію в семінарії в університетському місті Майнці, не трапляється ні в її життєписі, ні в російськомовній критичній літературі. У ході дослідження ми відшукали невідому раніше рецензію на видання О. Косач 1879 року, надруковану 1881 року в Берліні в «Німецькій літературній газеті» за авторства Фрідріха Шнайдера з м. Майнца [56]. Авторка статті вдячна за переклад цього німецькомовного матеріалу Тетяні Олександрівні Дідович [26, с. 448–449]. Рецензія Ф. Шнайдера неупереджена, схвальна, але з критичним зауваженням до технічного оформлення матеріалу. Огляди європейських дослідників переконливо доводять значимість міжкультурної комунікації між науковими школами, важливість інформування про тенденції розвитку наукової думки та специфіку проблематики, яка є актуальною на національному рівні та цікава для міжкультурного порівняння. У 1881 році у трьох номерах львівського часопису «Зоря» розміщує свій відгук Василь Лукич [4–6]. У рецензії в «Київській старовині» невідомий автор, високо оцінюючи працю О. Косач, звертає увагу на при-

крий факт передруку в альбомі А. Лисенка її ілюстративних матеріалів без зазначення її авторства [32]. У передмові до альбому П. Литвинової професор Є. Редін дає загальну характеристику стану вивчення орнаментики, відзначає важливість та цінність дослідження О. Косач, хоча й пише про нього в контексті російського народного мистецтва [28, с. 4]. М. Біляшівський у розвідці «Про українській орнамент» 1909 року дає високу наукову оцінку праці Олени Пчілки [2, с. 45]. У 1927 році В. Камінський написав схвальну рецензію на останнє прижиттєве перевидання її альбому [12].

До третього блоку належить література з посиланнями на праці О. Косач. Паралельно із Всесвітньою виставкою в Парижі в 1878 році відбувся Міжнародний літературний конгрес, учасник якого М. Драгоманов підготував доповідь щодо заборони російського уряду українцям вільно користуватися рідною мовою. Цю промову він надрукував у брошурі. Даючи розлогу характеристику особності української мови, відомий історик акцентує увагу на етнографічній самобутності народної культури, спираючись і на «Орнаменти» О. Косач з посиланням на статтю А. Рамбо [47, с. 37; 9, с. 44, 85]. Учасникам конгресу була роздана на руки брошура, також примірник був переданий до архіву конгресу для майбутнього опрацювання [46, с. 161]. У тижневій лондонській газеті «Оглядач» за 20 вересня 1879 року натрапляємо на таку інформацію: «Вийшло друге видання “Мистецтва в Україні” (“Український орнамент”), авторства Ольги П. Косач, де вона надає детальний опис мистецтва на території Козацтва. Робота заслуговує на увагу західних художників» [58, с. 1226]. Відомий французький географ Жан-Жак Елізе Реклю у фундаментальному багатотомному виданні «Земля і люди. Загальна географія», п'ятий том якої 1880 року вийшов у Парижі, представив картографію розселення українців, надав загальну інформацію про їх національну культуру, зокрема, описуючи одяг, він

посилається на дослідження О. Косач: «Їхні жінки мають грацію ходи, м'якість погляду та голосу; їх уподобання є вишуканішими, ніж у великоруських жінок. Вони також відрізняються більш витонченим костюмом, подібним до одягу волоських та трансільванських румунів. Вишиванки червоними та синіми нитками, що прикрашають сорочку, сукню, фартух з діамантами та хрестами, трикутниками та гілочками, поєднуються якнайвдаліше, за традиційними правилами, але з певною свободою, яка завжди дозволяє використати орнаменти в гармонії з рухами та особливостями людини» [54, с. 491]. У російськомовному виданні цієї праці 1883 року опис характерних примет одягу українців подається з деякими купюрами, проте з посиланням на працю О. Косач [29, с. 176–177]. Том, у якому подано географічно-етнографічну інформацію про українців зі згадкою дослідження «Український народний орнамент», перекладено італійською та видано в 1894 році в Мілані [55, с. 500]. Варто зазначити, що в англomовних варіантах дослідження Е. Реклю, що вийшли друком у Лондоні й Нью-Йорку, відсутнє посилання на «Орнменти» О. Косач. У російськомовній енциклопедії Ф. Брокгауза і І. Єфрона у статті «Косач (Ольга Петрівна)» є інформація про її працю «Український народний орнамент» з помилковим зазначенням випуску – 1867 рік [42, с. 367]. У празькій ілюстрованій енциклопедії 1899 року в статті «Косачева Ольга» є відомості про альбом «Український народний орнамент» 1876 року та її перевидання в 1879 році [51, с. 912–913]. К. Шероцький в огляді «Український орнамент» згадує дослідження Олени Пчілки «Українські узорі» [41, с. 70]. У 1933–1934 роках у часопису «Слов'янський світ» опубліковано огляд І. Борщака «Україна у західноєвропейській літературі», в одній із частин якого він звертає увагу на паризьке видання спілки національностей з розвідкою О. Косач 1913 року [45, с. 137]. На його думку, цей випуск журналу можна вважати маленькою

українською енциклопедією [45, с. 137]. Згадане дослідження І. Борщака перекладене у 2000 році українською мовою та містить згадку праці О. Косач [3, с. 156]. У 2006 році Центральноєвропейський університет видав «Біографічний словник жіночих рухів і фемінізмів у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі: ХІХ–ХХ століття», де в статті Н. Монахової «Олена Пчілка» читаємо: «У 1876 році Пчілка опублікувала свій перший твір “Український народний орнамент” за редакцією Михайла Драгоманова та Володимира Антоновича. Він був написаний російською мовою відповідно до так званого Емського указу (1876), який прямо забороняв будь-які види видавничої діяльності українською мовою на території Російської імперії» [43, с. 417].

Четвертий блок джерел складається з літератури, у якій міститься бібліографічна інформація про праці О. Косач чи згадки про неї. У паризькому часопису «Політичний та літературний огляд» у рубриці «Аналітичний зміст» 1877 року подано інформацію про рецензію А. Рамбо та бібліографію альбому О. Косач [59, с. 1272]. Ми знайшли нове джерело, яке дозволяє припустити, яким чином примірник альбому О. Косач (1879) міг потрапити до німецького професора теології, мистецтвознавця Ф. Шнайдера, котрий написав рецензію на її працю. У берлінському періодичному виданні «Книжковий та художній каталог» 1881 року розміщено адресу женеvської книгарні Теодора Мюллера, де можна придбати франкомовне видання альбому О. Косач (1879) за 10 марок [60, с. 451]. Ця знахідка дуже важлива для нашого дослідження, адже вона розкриває стратегію просування наукових здобутків, яку втілювала в життя діяльна Олена Пчілка. Вона усвідомлювала важливість міжкультурної комунікації і вживала заходів для інформування максимально широкої аудиторії про окремішність української культури на матеріалах новоград-волинської вишивальної орнаментики. У паризькому журналі «Критичний огляд історії та літератури»

1881 року в рубриці «Періодичні видання» наведено інформацію: «Косач, Український орнамент. Женева, Мюллер» [52]. У лондонському щотижневому огляді науки та мистецтва «Академія» 1881 року в рубриці «Вибрані книжки» подано бібліографію київського альбому О. Косач [57]. У штутгартському виданні «Репертуар з історії мистецтва» 1881 року в колонці «Довідник основних зустрічей» натрапляємо на запис: «Косач, О. Український орнамент. (Шнайдер: Німецька літературна газета, 22)» [61, с. 474]. М. Драгоманов у брошурі «Тирановбивство в Росії та акція Західної Європи» в кінці подає рекомендації щодо літератури про Україну: «Альфред Рамбо. Малоросія, за М. Драгомановим та мадам Ольгою Косач. Політичний та літературний огляд, № 24. 1876» [48]. У петербурзькому виданні «Література російської географії, статистики і етнографії» 1881 року є бібліографія франкомовного тексту О. Косач 1877 року [21, с. 277]. Ілер та Мейєр Хілери в 1939 році в Нью-Йорку видали каталог літератури з костюма, де за авторським покажчиком розмістили бібліографію другого видання О. Косач, а в покажчику за географічним принципом її праця відноситься до літератури про українське вбрання [44, с. 508, 859]. У виданому 1948 року в Мюнхені бібліографічному покажчику Є. Пеленського є інформація про статтю О. Косач «Народний орнамент України» з паризького журналу «Літопис національностей» [27, с. 9]. У 2009 році вийшов біо-бібліографічний покажчик Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки [11, с. 11–13].

П'ятий блок джерел з рефлексіями щодо досліджень О. Косач дає можливість оцінити прямі свідчення впливу її альбомів на українські етнокультурні реалії. Донька Олени Пчілки О. Косач-Кривинюк згадує: «Ті мамині узорі мали великий виховний вплив на Лесю й Мішу: діти з самого початку свого свідомого життя бачили, що їх мати серйозно й наполегливо працює над узо-

рами – збирає їх, вимальовує, щось пише до них, радиться про них з “ученим” дядьком [М. П. Драгомановим. – М. О.], нарешті – велика подія – друкує їх. І це робота не над якимсь “дамським рукоділлям”, а над збірником “Українських народніх узорів” з їх коханої Звягельщини» [19, с. 43]. М. Драгоманов у спогадах за 1867–1877 роки пише про необхідність розробки систематизованої праці з української орнаментики, звертає увагу й на важливість популяризації наукових знань: «Незабаром вийшла російська царівна за англійського принца, і її придане було вишите московськими вишивками (по атласу Стасова “Русский орнамент”) того ж сорту, що й наші, та осібною характеру. З того часу російські вишивки – *broderies russes* пішли в моду в Європі, а коли вони пішли в Європі теж за *broderies russes*, не глядячи на титули атласів і на тексти, в котрих зручно показано одміни українського орнаменту од великоруського. Так, хто пізно приходять, той сам собі шкодить!» [10, с. 190]. І. Франко в листі 1893 року визнавав значимість розробок Олени Пчілки: «Після Вашої збірки і передмови до неї повиходило на Україні чимало збірок, декотрі й з статтями (Волкова), були, здається, й осібні статті, народний орнамент укр. здобув собі широку популярність. Так от і слід би це все оглянути й зібрати докупи здобутки тих кільканадцять літ, а до сього, здаєсь, компетентнішого робітника над Вас, не найду» [40, с. 427]. Про вплив її альбомів на появу моди на українські вишивки на одязі він зазначав 1902 року: «...в початку 70-х років на Україні, під впливом замилювання до укр[аїнської] етнографії та перших збірок українського орнаменту Косачевої, Вовка та інших, серед інтелігентного жіноцтва пішла мода носити українські народні костюми» [39, с. 257]. Л. Мищенко дає такі відомості: «...добре пам'ятаю <...> Ольгу Петрівну, урожену Драгоманову, чорнооку Українку, завжди в чудовім народнім одязі. Два покоління жінок користалися з її багатого збірника українських узорів, який потім став раритетом – і довго не було

його в продажі» [22, с. 144]. У журналі «Нова хата» 1929 року вийшла замітка: «В червні ц. р. минає 80 літ від дня уродження Олени Пчілки, а 50 літ від видання і наукового опрацювання українських узорів. Перше видання вийшло вправді 1876 р., але воно було дороге, так що загальновідомим стало друге видання з 1879 р., що було поширене і в Галичині» [30, с. 9]. Наступного року в цьому виданні вийшов некролог, у якому згадувались її здобутки: «Виданий Оленою Пчілкою в Києві 1876 і 1879 році збірник українського орнаменту, був загально поширеним і чи не самотнім тоді у нас альбомом вишивок. У кожній інтелегентній родині мали цей збірник узорів зі світлою авторки, в стилевім вбранні волинської молодиці. Збірник її вишивок, і додана до нього студія про український орнамент, захопила сільське інтелегентне жіноцтво й спонукала зацікавитися вишивками нашого села, що лежало по цей бік кордону. Посередньому впливови Олени Пчілки треба завдячити багату збірку вишивок, згаджену «Клюбом Русинок» на краєву виставку 1894 р., видану відтак окремим виданням» [23, с. 3]. С. Русова акцентувала: «На Волині О. Косач підком віддалась етнографії: <...> перемальовувала народній орнамент і це була перша визначна праця з нашої етнографії – виданий нею в кольорах «Український Орнамент» (в 1876 р.) з

московським і французьким текстом поясень» [31, с. 41]. Зібрані наративні матеріали дають змогу відтворити специфіку культури та побуту часів активного творчого життя Олени Пчілки.

Отже, проведена пошукова робота дозволила ввести в науковий обіг нові джерела, що інформують про дослідження Оленою Пчілкою української орнаментики, а саме – малодоступну в нашій країні та фактично невідому франкомовну статтю О. Косач «Народний орнамент України» 1913 року; німецькомовну рецензію Ф. Шнайдера 1881 року; «Книжковий і художній каталог» 1881 року, у якому публікувалась інформація про можливість замовити за 10 марок альбом О. Косач 1879 року в женецькій книгарні Теодора Мюллера; періодичні видання Парижа, Лондона, Берліна, Штутгарта, де зафіксовано згадки про друге видання Олени Пчілки, а також праці, у яких є посилання на її альбоми, зокрема, М. Драгоманова «Українська література, проскрибована російським урядом» 1878 року, Е. Реклю «Земля і люди: Загальна географія» 1880, 1894 років тощо. Систематизовано 52 джерела на п'ять блоків: авторські розробки, рецензії, література з посиланням на Олену Пчілку, джерела з бібліографією, література з рефлексіями щодо її альбомів. У додатку представлено український переклад франкомовної статті 1913 року.

Додаток

НАРОДНИЙ ОРНАМЕНТ УКРАЇНИ

Останнім часом у пресі багато пишуть про значення національного характеру, який, попри переможний поступ прогресу в наш час, проявляється в усіх аспектах народного життя.

Результатом такої тенденції в усіх країнах стають видання етнографічних збірок з докладним описом народних вірувань і звичаїв, пісень, казок, традицій, загалом будь-якої усної пам'ятки народного генія. Такі

збірки містять важливі відомості про матеріальне життя народу, його помешкання, звичаї, промисли тощо.

Українські інтелектуали також «не пасуть задніх» у царині наукової етнографії. Вони усвідомлюють важливість вивчення своєї батьківщини, в чому неодноразово переконувалися. Завдяки приватній ініціативі, підтриманій державними й місцевими установами, досягнуто значних результатів: у першій половині ХІХ ст. були опубліковані численні збірки, де зафіксовано усні пам'ятки українського народного генія.

Етнографічні дослідження в нас не залишаються в рамках чисто літературної активності. Наведу лише найвиразніші факти, як-от: заснування етнографічних музеїв, поява збірок українських пісень, покладених на музику, публікація місцевих краєвидів, будівель, народних типажів тощо.

Таким чином, ця гілка народної творчості не є невідомою для освіченого світу: ми маємо кілька збірок українського народного орнаменту; серед них мій альбом «Українські узори», який містить «малюнки вишивок і тканин, зібрані О. Косач», видано вже вчетверте.

Дозволю собі висловити тут думку про український орнамент загалом, характерні риси якого виразно відображені в опублікованих збірках.

Узявши за відправний пункт зібрані матеріали, я упевнилась, що типові українські узори походять із Полісся, що на кордоні з Білоруссю, поступово розвиваючись і змінюючи форми, вони поширювалися на Південь.

Принципи, за якими визначають внутрішні особливості орнаменту будь-якого народу та його характер, полягають у тому, щоб розглянути, наскільки деякі орнаменти є незалежними, які ідеї вони втілюють і наскільки майстерно вони виконані.

Щоб судити про оригінальність орнаменту, не треба будувати свою думку на подібності його *найпростіших елементів* з такими самими елементами орнамен-

ту іншого народу. Вчені-дослідники довели нам, що примітивні форми, не тільки в інтелектуальних творах (міфах і таке інше) і матеріальних виробках, як військовій господарській інструментів тощо, є подібними навіть у деталях у народів, серед яких неможливо припустити найменшу думку про наслідування. Те саме щодо орнаментів. Якщо ми зупинимось на *найпростіших* фігурах, будемо змушені визнати, наприклад, що єгипетський орнамент імітує орнамент кельтський, спираючись на той факт, що орнаменти у вигляді *переплетених стрічок*, які домінують у кельтських мотивах, трапляються також у єгиптян (див.: *Grammatik der Ornamente*, von Owen Jones); утім, найпростіші орнаменти у формі шнурків, що є однією з *примітивних форм* орнаментування, можна помітити в роботах більшості народів, починаючи з кам'яного віку й до наших днів. Ідентичні фігури простої форми трапляються в багатьох орнаментах: чітко подібні маленькі кола, трикутники, квадрати, хрести, утворені двома перехрещеними лініями, бачимо серед орнаментів диких народів Океанії та Африки (див. ту саму «*Grammatik der Ornamente*, а також *l'Ornement polychrome*), на глиняних виробках доісторичної епохи, серед єгипетських, індійських, візантійських орнаментів як у середні віки, так і в модерну епоху. Найпростіші чотири- або п'ятипелюсткові розетки бачимо серед орнаментів як у диких людей, так і в єгиптян, греків, китайців, персів та інших народів. Наприклад, найпростіші ідентичні образи орнаментів двох народів, між якими не можна припустити жодного наслідування (наведемо лише один приклад, узявши дикунів Океанії та великоросів), мають так само у своєму орнаментуванні однакові людські фігурки (див.: *Grammatik der Ornamente* та впорядкований Стасовим *Русский народный орнамент*).

Подібність елементарних форм має значення лише тоді, коли до своєї простоти вона додає дещо досить характерне, як, скажімо,

«свастику», хрест *zende*, утворений двома перехрещеними лініями, що мають загнуті кінці, *монограму Христа*, символічне *tâu* єгиптян (див.: Mortillet, *le Signe de la Croix* [Мортіє. Знак Хреста – З. Б.]). Попри простоту, ці образи досить характерні й умовні, аби їхню присутність серед орнаментів двох народів вважати не випадковістю й не збігом, а наслідуванням.

Чуже походження орнаменту є незаперечним, якщо він відтворює тваринні або рослинні форми чи якісь інші предмети, чужі природі й оточенню народу, який їх відтворює.

Щоб їх порівняти, у будь-якому разі треба використовувати складніші типи; зокрема, дуже важливо знати, чи подібність проявляється в значній кількості типів. Тоді *деталі й аксесуари* головних фігур можуть набути значення так само, як іноземне походження якоїсь пісні, за винятком головних прикмет, може бути підтвержене також ідентичністю приспіву або іншим мінімальним вкрапленням.

Тож, помітивши риси наслідування, навіть у значній кількості виразних типів орнаменту якогось народу, варто, на мою думку, *вирізнити оригінальні форми* або ж *самі відхилення* форм, у яких народ, який відтворив їх у певний спосіб, *залишив свій відбиток*; треба зважити, наскільки народ, навіть якщо він запозичив сюжети орнаменту, змінив або культивував їх *у свій спосіб на свій смак*. Одним словом, необхідно означити тенденцію відтворення, у якій, так би мовити, відчувається *індивідуальність* народу.

Приймаючи нижченаведені принципи для українського орнаменту, маємо визнати його оригінальним. Зразки нашого орнаменту позбавлені того переривання сюжетів і перемішування комбінаторних частин, які зазвичай видають наслідування. Малюнки, які тут трапляються, не залишають у нас сумніву щодо їх походження; ніщо в них не підказує нам, що вони були взяті з чужого ґрунту, скопійовані з чужої природи, запозичені в чужого генія.

Існують думки, що український і великоросійський візерунки, узяті в узагальнених формах, схожі з перським орнаментом. При цьому вказують на подібність деяких геометричних форм та наслідування форм рослинного світу. Я не розглядатиму, наскільки ця думка є точною щодо орнаменту Великої Росії, бо це мене відверне від мого головного сюжету. Натомість стосовно орнаменту українського скажу, що викладена вище думка не має під собою досить солідної основи.

Я вже згадувала, наскільки ризикованою є думка про наслідування, якщо вона спирається на подібність деяких *елементарних* форм. Як приклад запозиченої фігури, подають восьмипелюсткову розетку, яку в нас називають «рожа». Ось тільки я не знаю, на якій підставі це зображення вважають запозиченим із Персії: цей образ незалежно фігурує серед орнаментів дикунів Океанії; він з'являється там у формі окремої квітки, вираженої у вигляді клейма, застосованого окремо для кожної з восьми пелюсток; таку саму розетку бачимо в мавританському орнаменті, де вона виникає з поєднання кількох перехрещених ліній. У нашому орнаменті «рожа» (роза, розетка на вісім пелюсток) з'являється у двох аспектах: як окрема квітка і як результат різних комбінацій незалежних форм і ліній.

У всякому разі наявність елементарної фігури, ідентичної для двох стилів, не може підтверджувати їхню подібність. Тоді як перський орнамент пропонує таке чудове зближення зі своєю флорою, яку відтворено із широким розкриттям деталей, з неймовірним багатством і точністю кольорів, тоді як його квіти й гілки з вільними легкими контурами поєднуються, довільно переплітаючись, у розкішні букети й гірлянди, наш орнамент, спираючись тільки на місцеву флору, представляє її красу *умовно*, у строгому й чисто орнаментальному стилі. Чимало наших малюнків квітів і рослин, які мають навіть аналогічні назви, пропонують тільки загальне уявлення про ці об'єкти, що мають симетричну конструкцію, яка наближає їх

до фігур геометричних. Загалом усі спроби нашого орнаменту такого типу менш за все схожі на розкішну флору Персії та її орнаментальні відтворення.

Але, надаючи перевагу в деяких випадках геометричному розміщенню, наш орнамент не обмежується творінням такого типу. Тож помилково твердити, що замість кривих ліній він віддає перевагу лініям прямим і розірваним – це не відображає чогось суттєвого. «Геометричні» фігури можуть мати різні конфігурації і досягати різного ступеня розвитку. Ми можемо в цьому переконатись завдяки *найпростішим* геометричним *малюнкам* єгиптян, індійців, китайців, а з іншого боку – завдяки *грі значно вигадливіших* ліній орнаментування в арабів і маврів. Що стосується переважання в орнаментуванні кривих або розірваних ліній, то ця риса не має особливого значення у визначенні характеру орнаменту, оскільки не дає жодного уявлення про сам вид представлених предметів. У відтворенні головна роль належить ідеї; лінії контурів відіграють лише допоміжну роль і стосуються тільки способу виконання: використовуючи ті самі розірвані лінії, можна представити восьмикутник, рослину, тварину, так само, як за допомогою кривих ліній зображують низку кругів чи навіть дерево й тварину. Характер ліній змінюється залежно від способу відтворення, тобто залежно від того, чим при цьому користуються: пензлем, різцем, голкою тощо. Так, в українських *вишивках* домінують ламані лінії, тоді як у розписах на стінах і печях, скринях, посуді, а також на скульптурах із кісток і дерева переважають криві лінії. В українській вишивці також трапляється стиль, у якому прямі лінії замінюються кривими, це властиво тканинам (килими), вишивці шовком або вовною, золотом чи сріблом. Проте орнаменти такого типу не тільки не повинні виключатись із царини українського орнаментування, а навпаки: вкрай необхідно приділити їм особливу увагу й довести, що вони відзначаються не

лише кривими лініями, а являють собою типові вироби нашого орнаментування.

Маючи різноманітні види, український орнамент має чисто *орнаментальний* характер і слугує винятково для *прикрашання*. Інші стилі, як видається, шукають нагоди показати свою фантастичність та впровадити в орнаментальне виконання деяких творів уяву.

Окрім старанного виконання, український орнамент, головна мета якого – прикрасити об'єкт, відзначається шляхетною простотою, природністю й реалістичністю, що характерно для всіх видів виробів творчого генія українців. Образи нашого орнаменту не мають нічого грандіозного чи фантастичного, там не побачити тількишу [«тількишування» – обробка виробів ажурним мереживом. – З. Б.], узору з переплетених ліній, який помітно на декоративних виробах, простих за вибором сюжетів, але дуже складних за своєю будовою. Розглядаючи характерні для нього вироби, ви відчуваєте дух тієї самої України, який проявляється, наприклад, у словах і мелодії її пісень.

У нашого стилю було досить часу, щоб себе виразити й узгодитися зі смаком нації після багатьох століть. В «актах», наших історичних документах, що стосуються XVI і XVII ст., згадуються рушники, вишиті шовком і золотом; хроніка XIII ст. (знаменитий Іпатіївський літопис), подаючи опис вбрання українського князя Данила з Галича, стверджує наявність вишивки на різних частинах його одягу; в іншому літописі від 1216 року згадуються вишиті наплічники в наших войовників.

Ще давніше свідчення маємо в «Ізборнику Святослава» (XI ст.): у ньому вміщено портрет молодої дівчини, блузку якої прикрашає вишивка (зверху на рукаві). На фресках Софійського собору в Києві зображено чоловічі й жіночі постаті, одяг яких вишитий на комірці, плечах та на краю рукавів. І, нарешті, у наших народних піснях часто згадуються дівчата, які вишивають хустинки, сорочки, рушники. Останні зауваги особливо важли-

ві, бо на них натрапляємо і в наших ритуальних (весільних) піснях; вони збереглися з давніх часів ще до появи християнства.

Звісно, із часом звичай декорувати предмети, якими послуговувались у приватному й офіційному житті, міг зазнати впливу чужих стилів і запозичити мотиви в сусідніх націй, з якими українська нація контактувала. Цілком можливо, що навіть прийняті чужі елементи з часом були відкинуті або трансформовані згідно зі смаком нації й відповідно до засобів виконання, якими вона володіла і які практикувала.

Певною мірою український орнамент пов'язаний з орнаментом народів того самого етносу, зокрема з орнаментом південних слов'ян та Великої Росії. Маючи певну спільність принципів, він відрізняється від першого, меншою мірою від орнаменту великоросійського, в Україні званого «московським».

Можна назвати точки, де вищеназвані стилі починають набирати інакшого, ніж український стиль, спрямування.

Більшість орнаментальних малюнків південних слов'ян (див. збірник зразків вишивок і тканин «*Südslawische Ornamente*» Lay) мають багато спільного з нашими найпростішими малюнками, які імітують елементарні тканини; але тоді як наш орнамент розвиває значно різноманітніші й складніші форми, орнамент південних слов'ян проявляє тенденцію до урізноманітнення своїх малюнків тільки в плані колориту, і це поєднання зелених, жовтого, блакитного, червоного, срібного й інших кольорів надає їм чужого характеру порівняно з нашими вишивками.

Але якщо узори південних слов'ян мають чужий аспект тільки завдяки багатству й розмаїттю кольорів, маючи все-таки *спільні форми*, московська орнаментика, яка відрізняється від нашої не лише колоритом, а й у значно вагомішому плані – вибором сюжетів та їхніми формами, має тим більше причин бути визнана інородною.

Для порівняння можемо взяти вже названу збірку «Русский народный орнамент»

(видання Товариства заохочення художників з передмовою В. Стасова). У цій збірці представлено в повному комплекті риси, притаманні народному орнаменту великоросів (московитів).

У своїх елементарних мотивах цей орнамент пропонує узори геометричної побудови, схожі на примітивні вироби українського стилю. Але потім декоративний стиль московитів приймає інші сюжети й культивує зовсім відмінні форми.

Шанований коментатор великоросійського орнаменту гарно висловився в передмові, назвавши вишивки великоросів «галереєю картин» народу, який їх відтворив: розглядаючи їх, бачимо, що головний намір генія, що їх створив, – це впровадити в контури вишивки якнайбільшу кількість образів своєї фантазії. А й справді, кого тільки не побачиш на їхніх рушниках, занавісках і покривалах на ліжка: різноманітних птахів, людські фігурки, коней, левів, грифонів, драконів, будівлі тощо.

Я не збираюсь тлумачити цю декоративну тенденцію. Можливо, Стасов мав рацію, розглядаючи московський орнамент як відлуння азійського й візантійського орнаменту (втім, не приймаючи загалом подібних трансмісій, гадаю, що великоросійський орнамент ще чекає на докладний аналіз, який відділить риси, запозичені від рис оригінальних). З огляду на поставлену мною мету, достатньо показати тут відмінність двох стилів: тоді як український стиль культивує *чисто декоративні* сюжети, стиль московський набуває *репрезентативного* характеру.

Відмінність помітна навіть у спільній для обох стилів області. Наприклад, обидва стилі відображають рослинні форми, однак в українському орнаменті вони виникають у формі квітів та окремих невеличких гілочок, тобто у вигляді орнаментів як таких; у великоросійському орнаменті рослинні мотиви, як здається, представляють рослини, хоча й умовно, але як *об'єкти*. Саме тому на зображеннях такого типу у Великої Росії ми бачимо, як із землі піднімаються цілі дерева з

гілками, оточені різними людськими поста-
тями, птахами та ін.; рослинні форми пере-
мішуються з формами тваринними: гілки
дерев замінені птахами, у жінок замість рук
квіти, замість голів корзини, птахи вкриті
гілками тощо.

Але великоросійський декоративний
стиль, даючи вільний вихід фантазії, не
зумів створити відповідних форм для того,
щоб відтворити – нехай і не надто задовіль-
но – образи тієї фантазії; не кажучи вже про
неживі об'єкти; живі об'єкти фігурують там
у грубих і настільки умовних формах, що
їх радше можна сприйняти за символічні
знаки.

Український стиль не такий сміливий;
він простіший, стриманіший і реальніший,
але йому вдалося чудово втілити тенден-
цію прикрашати предмети навколишнього
світу; його образи не вражають уяви, але
як за своєю ідеєю, так і формами він може
задовольнити почуття гарного й вишукано-
го смаку.

Альфред Рамбо, який кілька разів відвід-
ував Україну і міг неодноразово милувати-
ся нашими народними вишивками, писав в
одному з французьких журналів, що наша
українська сорочка, вишита на рукавах,
комірі й по нижніх краях – це «поема».
Шанований автор захоплено запитував:
«Звідси босоногі жінки взяли ці граційні

узори, сповнені особливого шарму, виконані
з точністю, яка ще вище ставить вишукану
красу вишивки? Їх, без сумніву, надихають
феї їхніх квітучих лугів!..».

Якщо орнаменти, які належать нашому
сільському населенню (яке не має достатніх
матеріально-технічних ресурсів і не зна-
йоме з мистецтвом як наукою), дають такі
чудові за красою й елегантністю зразки, то
якої досконалості міг би досягнути укра-
їнський орнамент, якби його плекали люди
освічені!

Ці сподівання починають здійснюватися.
Наше народне мистецтво вже має досить
значний вплив на близькі йому види твор-
чості, на наш живопис, скульптуру й архітек-
туру, твори яких, звісна річ, набагато гран-
діозніші, однак можуть почерпнути свіжі
сили й нові ідеї із завжди живого джерела
народного мистецтва.

Цивілізований світ за кордоном також
помітив наше народне мистецтво. Завдяки
виставкам і публікаціям Західна Європа теж
починає пізнавати наше народне мистецтво;
Париж, Лондон і Рим потребують великих
поставок наших вишивок, тканин, керамі-
ки тощо. Хотілося б, щоб нас не плутали з
іншими національностями Росії й упізнава-
ли справжнє обличчя України, яке сьогодні
так яскраво відображається у творах націо-
нального мистецтва.

Нехай наша добра фея нас оберігає!
Ольга Косач («Пчілка») [49]

Переклад Зої Борисюк. Публікується вперше

Джерела та література

1. Агеева В. Як Олена Пчілка ввела моду на вишиванки і українську мову. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-49007856> (дата звернення 28 липня 2019).
2. Біляшівський М. Про український орнамент. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1908. Кн. III. С. 40–53.
3. Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. Київ : Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. 365 с.

4. Василь Лукіч. Український орнамент. *Зоря*. Львів, 1881. № 2. С. 22.
5. Василь Лукіч. Український орнамент. *Зоря*. Львів, 1881. № 3. С. 37–38.
6. Василь Лукіч. Український орнамент. *Зоря*. Львів, 1881. № 1. С. 10–12.
7. Документы, известия и заметки. Полтавский съезд деятелей по кустарной промышленности. *Киевская старина*. 1901. № 12. С. 175–176.

8. Донцов Д. Олена Пчілка. *Літературно-науковий вісник*. Львів ; Тернопіль, 1931. Кн. 5. Т. 106. С. 439–452.
9. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом = Dragomanov M. La littérature oukraiñienne proscrite par le gouvernement russe. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 94 с.
10. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877). *Літературно-публіцистичні праці : у 2 т.* Київ : Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 151–238.
11. «З братами ще я словом поділюсь»: біобібліографічний покажчик. Луцьк : Твердиня, 2009. 112 с.
12. Камінський В. Українські узори. Зібрала Олена Пчілка (О. Косач). Видання п'яте. *Етнографічний вісник*. 1927. Кн. 4. С. 118.
13. Константи́нівська О. Етнографічна діяльність Олени Пчілки. *Матеріали III–V наукових семінарів «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*. Київ : МВДУК, 2011. С. 332–345.
14. Константи́нівська О. До історії видання «Український народний орнамент. Вишивки, ткани, писанки. Собрала и привела в систему Ольга П. Косачева. Київ : типографія С. В. Кульженко, 1876». *Збірник тез наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*. Київ, 2020. С. 54–64.
15. Константи́нівська О. Підкорила Париж і мережила думки. *Україна молода*. 2020. № 59. С. 12.
16. Константи́нівська О. Тролі й Олена Пчілка. *Україна молода*. 2020. № 95. С. 12.
17. Косачева О. П. Украинский народный орнамент. Образцы вышивок, тканей и писанок. Киев : С. В. Кульженко, 1879. 19 с., 15 табл.
18. Косачева О. П. Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки. Киев : С. В. Кульженко, 1876. 23 с., 31 табл.
19. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. 923 с.
20. Косміна О. Українські орнаменти в Парижі 1878. Альбом Олени Пчілки: міфи, вигадки, реальність. URL : <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-ukrayinski-ornamenti-v-parizhi-1878-albom-oleni-pchilki-mifivigadki-realist.html> (дата звернення 25 серпня 2020).
21. Литература русской географии, статистики и этнографии за 1877 и 1878 гг. С.-Петербург, 1881. Т. VIII. 319 с.
22. Мищенко Л. З минулого століття. Спомини. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 106–160.
23. О. З. Олена Пчілка. *Нова хата*. Львів, 1930. Ч. 11. С. 3.
24. Олена Пчілка. Автобіографія. *Оповідання. З автобіографію*. Харків : Рух, 1930. С. 1–46.
25. Олена Пчілка. Українське селянське малювання на стінах. *Записки історично-філологічного відділу*. Київ : Всеукраїнська академія наук, 1929. Кн. XXIII. С. 177–188.
26. Олійник М. Українська вишивка як етнографічне явище у доробку Олени Пчілки: рефлексії кінця XIX – початку XX століття та сучасний дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір : збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції 24–25 вересня 2020 року*. Полтава : ПНПУ, 2020. С. 340–352.
27. Пеленський Є.-Ю. Українська в західно-європейських мовах. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Мюнхен, 1948. Т. 158. 111 с.
28. Редін Е. К. Предисловие. Литвинова П. Я. *Южно-Русский народный орнамент. Черниговская губерния (уезды: Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Северский и Стародубский)*. Киев, 1902. Вып. 2. С. 3–5.
29. Рекаю Э. Земля и люди. Всеобщая география. Т. V. С.-Петербург : Издание картографического заведения А. Ильина, 1883. 512 с.
30. Ріжні вісті. Ювілей Олени Пчілки. *Нова хата*. Львів, 1929. Ч. 7. С. 9.
31. Русова С. Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач). *Наші визначні жінки*. Коломия : Жіноча доля, 1934. С. 39–43.
32. Сборники малорусской орнаментики. (Украинский орнамент О. Косач, Южно-русская орнаментика Волкова, Южно-русский народный орнамент П. Литвиновой, Сборники «украинского орнамента» – А. Лисенко, Махно, Квитки и др.). *Киевская старина*. 1882. № 11. С. 365–367.
33. Українські взори / зібрала Олена Пчілка. Київ : С. В. Кульженко, 1902. 15 табл.
34. Український народний орнамент Ольги Петрівни Косач. Київ : Адеф-Україна, 2018. 140 с.
35. Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки / зібрала Олена Пчілка. [Репринтне відтворення першого видання. Київ, 1876.] Ковель : Ковельська міська друкарня, 2010. 36 с., 33 табл.
36. Українські узори / зібрала Олена Пчілка. Новоград-Волинський : Новоград, 2007. 6 с., 10 табл.
37. Українські узори / зібрала Олена Пчілка (О. Косач). Київ : С. В. Кульженко, 1912. 1 с., 12 табл.
38. Українські узори / зібрала Олена Пчілка (О. Косач). Новий Ульм, 1947. 4 с., 10 табл.
39. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 33. 527 с.
40. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 49. 810 с.
41. Шероцький К. Мотивы украинского орнамента. *Украинская жизнь*. 1912. № 11. С. 64–70.
42. Энциклопедический словарь. С.-Петербург : [Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон], 1895. Том XVI. 480 с.
43. A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern

Europe: 19th and 20th Centuries by Francisca. [Edited and with an Introduction by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi] Budapest ; New York : Central European University Press, 2006. 698 p.

44. Bibliography of Costume. Compiled by Hilaire and Meyer Hiler. New York : The H.W. Wilson Company, 1939. 911 p.

45. Borschak El. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. *Le Monde Slave*. Paris. Tome. II. 1934. № 4. P. 136–147.

46. Congrès littéraire international de Paris : AUX BUREAUX DE LA SOCIÉTÉ DES GENS DE LETTRES 1878. Paris, 1879. 682 p.

47. Dragomanov M. La littérature oukraiïenne proscrite par le gouvernement russe. Genève : Georg, Libraire – Éditeur, 1878. 42 p.

48. Dragomanov M. Le tyrannicide en Russie et l'action de L'Europe Occidentale. Genève : Imprimerie du «Rabotnik» et de la «Hromada». 1881. 18 p.

49. Kossatch O. L'Ornement populaire de l'Ukraine. *Annales des Nationality. Bulletin de l'Union des nationalites*. 1913. № 3–4. P. 159–164.

50. Kossatch O. L'ornement populaire Ukraïnen. Broderies, tissus, pissanki. Recueilli et mis en systeme par M-me Olga Kossatch. Kiev, 1877. 1879. 17 s., 15 pl.

51. Ottuv slovník naučný. Ilustrovaná encyklopedie-obecných vědomostí Čtrnáctý díl. Praha. 1899. 1067 s.

52. Periodiques. *Revue critique D'histoire et de litterature*. Paris, 1881. № 24.

53. Rambaud A. La Petite-Russie. *La Revue politique et litteraire*. 1876. № 26. P. 608–614.

54. Reclus E. Nouvelle géographie universelle: la terre et les hommes. T. 5. Paris, 1880. 941 p.

55. Reclus E. Nuova geografia universale la terra e gli uomini. Vol. IV. Milano. 1894. 1005 p.

56. Schneider F. L'ornement de l'Ukraïnie recueilli par O. Kossatch, Kieff. *Deutsche litteraturzeitung*. Berlin, 1881. № 22. S. 900–901.

57. Selected Books. *The Academy*. London, 1881. Vol. 19. № 460. P. 155.

58. Stray Leaves. *The Examiner*. 1879. № 3738. P. 1226.

59. Table analytique des matières. *La Revue politique et litteraire. Revue des cours litteraires (2-e serie)*. 1877. № 53. P. 1267–1272.

60. Theodor Müller. *Buch-und kunst-katalog: Gesamt-Verlags-Rftalog des Deutschen Buchhandels und des mit ihm im direkten Verkehr stehenden Auslandes*. Münster : Adolph Russel's Verlag, 1881. Vol. 14. S. 451.

61. Verzeichniss der wichtigeren Besprechungen. *Repertorium für kunstwissenschaft*. Stuttgart, 1881. Band 4. S. 473–474.

References

1. AHEIEVA, Vira. How Olena Pchilka Introduced the Fashion for Vyshyvankas and the Ukrainian Language. Available from: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-49007856> (accessed July 28, 2019). [in Ukrainian].

2. BILASHIVSKKYI, Mykola. About Ukrainian Ornament. *Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv*. Kyiv, 1908. vol. 3, pp. 40–53. [in Ukrainian].

3. BORSCHAK, Elko. Ukraine in the literature of Western Europe. Kyiv : M. S. Hryshevsky Institute of Ukrainian Archeography and Sourct Studies, 2000, 365 pp. [in Ukrainian].

4. VASYL LUKYCH. Ukrainian Ornament. *Star*. Lviv, 1881. № 2, pp. 22. [in Ukrainian].

5. VASYL LUKYCH. Ukrainian Ornament. *Star*. Lviv, 1881. № 3, pp. 37–38. [in Ukrainian].

6. VASYL LUKYCH. Ukrainian Ornament. *Star*. Lviv, 1881. № 1, pp. 10–12. [in Ukrainian].

7. Documents, News and Notes. Poltava Congress of Handicraft Industry Workers. *Kiev antiquity*. 1901, № 12, pp. 175–176. [in Russian].

8. DONTSOV D. Olena Pchilka. *Literary-Scientific Bulletin*. Lviv–Ternopil. 1931, Book. 5, vol. 106, pp. 439–452. [in Ukrainian].

9. DRAHOMANOV, Mykhailo. Ukrainian Literature Scribbled by the Russian Government = Dragomanov M.

La littérature oukraiïenne proscrite par le gouvernement russe, Lviv : Ivan Franko National University of Lviv, 2001, 94 pp.

10. DRAHOMANOV, Mykhailo. Austro-Russian Memories (1867–1877). / *Literary and Journalistic Works in Two Volumes*. vol. 2. Kyiv : Scientific thought, 1970, pp. 151–238. [in Ukrainian].

11. «I will Share a Word with my Brothers»: Biobibliographic Index; Lutsk : Stronghold, 2009, 112 pp. [in Ukrainian].

12. KAMINSKY, Viacheslav. Ukrainian Patterns. Collected by Olena Pchilka (O. Kosach). Fifth Edition. *Ethnographic Bulletin*. 1927, Book 4, pp. 118. [in Ukrainian].

13. KONSTANTYNIVSKA, Oksana. Ethnographic Activity of Olena Pchilka. *Materials of III - V Scientific Seminars «The Role of Prominent Personalities - Artists, Scientists and Cultural Figures in the Formation of National Identity in the Late 19th – early 20th century»*. Kyiv : MOFUC, 2011, pp. 332–345. [in Ukrainian].

14. KONSTANTYNIVSKA, Oksana. To the History of the Publication «Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Easter eggs. Collected and Brought into the System Olga P. Kosacheva. Kiev: typography S.V. Kulzhenko, 1876». *Collection of Abstracts of the Scientific Seminar «The Role of Prominent Personalities - Artists, Scientists and*

Cultural Figures in the Formation of National Identity in the Late 19th - early 20th century». Kyiv, 2020, pp. 54–64. [in Ukrainian].

15. KONSTANTYNIVSKA, Oksana. She Conquered Paris and Laced her Thoughts. *Ukraine is Young*. 2020, № 59, p. 12. [in Ukrainian].

16. KONSTANTYNIVSKA, Oksana. Trolls and Olena Pchilka. *Ukraine is Young*. 2020, № 95, pp. 12. [in Ukrainian].

17. KOSACHEVA, Olga. Ukrainian Folk Ornament. Samples of Embroidery, Fabrics and Pysanky. Kiev : S. V. Kulzhenko, 1879, 19 pp., 15 tabl. [in Russian].

18. KOSACHEVA, Olga. Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Pysanky. Kiev : S. V. Kulzhenko, 1876, 23 pp., 31 tabl. [in Russian].

19. KOSACH-KRYVYNIUK, Olga. Lesya Ukrainka: Chronology of Life and Work. New York, 1970, 923 pp. [in Ukrainian].

20. KOSMINA, Oksana. Ukrainian Ornaments in Paris 1878. Olena Pchilka's Album: Myths, Fictions, Reality. Available from: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-ukrayinski-ornamenti-v-parizhi-1878-albom-oleni-pchilki-mifi-vigadki-realnist.html> (accessed August 25, 2020). [in Ukrainian].

21. Literature of Russian Geography, Statistics and Ethnography for 1877 and 1878. St. Petersburg. 1881, vol. 8, 319 pp. [in Russian].

22. MYSHCHENKO, Liudmyla. From the Last Century. Memories. *For a Hundred Years*. 1929, Book 4, pp. 106–160. [in Ukrainian].

23. O.Z. Olena Pchilka. *New House*. 1930, № 11, Lviv. p. 3. [in Ukrainian].

24. OLENA PCHILKA. Autobiography. / *Story. With an Autobiography*. Kharkiv : Movement, 1930, pp. 1–46. [in Ukrainian].

25. OLENA PCHILKA. Ukrainian Peasant Painting on the Walls. *Notes of the Historical and Philological Department*. Kyiv : All-Ukrainian Academy of Sciences, 1929, Book. 23, pp. 177–188. [in Ukrainian].

26. OLIYNYK, Maryna. Ukrainian Embroidery as an Ethnographic Phenomenon in the Work of Olena Pchilka: Reflections of the Late 19th – Early 20th Century and Modern Discourse. *Contemporary Problems of National and Cultural Identity: Regional Dimension: Collection of Scientific Articles Based on the Materials of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference September 24–25, 2020*. Poltava : PNPU, 2020, pp. 340–352. [in Ukrainian].

27. PELENSKYI, Yevhen.-Yu. Ukrainica in Western European Languages. Notes of the Shevchenko Scientific Society. Munich, 1948, vol. 158, 111 pp. [in Ukrainian].

28. REDIN, Yehor.K. Foreword. / *Lytvynova P. Ya. South Russian Folk Ornament. Chernigov Province (Districts: Konotopsky, Krolevetsky, Novgorod-Seversky and Starodubsky)*. Kyiv, 1902, Issue 2, pp. 3–5. [in Russian].

29. REKLIU, Elize. The Earth and People. General Geography. vol. 5. St.–Petersburg : Publication of A. Ilyin's cartographic institution, 1883, 512 pp. [in Russian].

30. Various News. Anniversary of Olena Pchilka. *New house*. 1929, № 7, Lviv, pp. 9. [in Ukrainian].

31. RUSOVA, Sofiia. Olena Pchilka (Olha Petrivna Kosach). Our Outstanding Women. Kolomyia: Women's Destiny, 1934, pp. 39–43. [in Ukrainian].

32. Collections of Little Russian Ornamentation. (Ukrainian ornament O. Kosach, South Russian Ornament of Volkov, South Russian Folk Ornament of P. Litvinova, Collections of «Ukrainian Ornament» - A. Lysenko, Makhno, Kvitka and others). *Kiev Antiquity*. 1882, № 11, pp. 365–367. [in Russian].

33. Ukrainian Patterns. Collected by Olena Pchilka. Kyiv : S. V. Kulzhenko, 1902, 15 tabl. [in Russian].

34. Ukrainian Folk Ornament by Olga Petrovna Kosach. Kyiv: «Adef-Ukraine», 2018, 140 pp. [in Ukrainian].

35. Ukrainian Folk Ornament: Embroidery. Fabrics, Pysanky. Collected by Olena Pchilka. Reprint Reproduction of the First Edition. Kyiv, 1876, Kovel : Kovel city printing house, 2010, 36 pp., 33 tabl. [in Russian].

36. Ukrainian Patterns / Collected by Olena Pchilka. Novograd-Volynsky: Novograd, 2007, 6 pp., 10 tabl. [in Ukrainian].

37. Ukrainian Patterns / Collected by Olena Pchilka (O. Kosach). Kyiv : S.V. Kulzhenko, 1912. 1 pp., 12 tabl. [in Ukrainian].

38. Ukrainian Patterns / Collected by Olena Pchilka (O. Kosach). New Ulm, 1947, 4 pp., 10 tabl. [in Ukrainian].

39. FRANKO, Ivan. Collection of Works in Fifty Volumes. vol. 33. Kyiv : Scientific thought, 1982, 527 pp. [in Ukrainian].

40. FRANKO, Ivan. Collection of Works in Fifty Volumes. vol. 49. Kyiv : Scientific thought, 1986, 810 pp. [in Ukrainian].

41. SHEROTSKY, Kost. Motives of the Ukrainian Ornament. *Ukrainian life*. 1912, № 11 pp. 64–70. [in Russian].

42. Encyclopedic Dictionary. vol. XVI. [Publisher F.A.Brockhaus, I.A.Efron] St.-Petersburg, 1895, 480 pp. [in Russian].

43. A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe : 19th and 20th Centuries by Francisca. [Edited and with an Introduction by Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi] Budapest ; New York : Central European University Press, 2006, 698 pp. [in English].

44. Bibliography of Costume. Compiled by Hilaire and Meyer Hiler. New York : The H. W. Wilson Company, 1939, 911 pp. [in English].

45. BORSHCHAK, Ilko. Ukraine in Western European Literature. *The Slavic World*. Paris, 1934, vol. 2. № 4. pp. 136–147. [in French].

46. International Literary Congress of Paris: AT the Offices OF the Society OF Letters, 1878, Paris, 1879. 682 pp. [in French].

47. DRAGOMANOV, Mykhailo. *Ukrainian Literature Banned by the Russian Government*. Geneva : Georg, Bookseller – Publisher, 1878, 42 pp. [in French].
48. DRAGOMANOV, Mykhailo. *Tyrannicide in Russia and the Action of Western Europe*. Geneva : «Worker» and «Community» Printing Works, 1881, 18 pp. [in French].
49. KOSATCH, Olga. *The Folk Ornament of Ukraine*. *Annals of Nationality. Bulletin of the Union of Nationalities*. 1913, № 3–4, pp. 159–164. [in French].
50. KOSATCH, Olga. *The Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Pissanki. Collected and Put into System by Ms. Olga Kossatch*. Kiev, 1877, 1879, 17 pp., 15 tabl. [in French].
51. *Otto's Educational Dictionary. Illustrated Encyclopedia General Knowledge Fourteenth Volume*. Prague, 1899, 1067 pp. [in Czech].
52. *Periodicals. Critical Review of History and Literature*. Paris, 1881, № 24. [in French].
53. RAMBAUD, Alfred. *Little Russia. The Political and Literary Review*. 1876, № 26, pp. 608–614. [in French].
54. RECLUS, Elisee. *New Universal Geography: Earth and Men*. Paris, 1880, vol. 5, 941 pp. [in French].
55. RECLUS, Elisee. *New Universal Geography the Earth and Men*. vol. 4. Milan, 1894, 1005 pp.
56. SCHNEIDER, Friedrich. *The Ornament of 1'Ukraine Was Collected by O. Kossatch, Kieff*. *German Literature Newspaper*. Berlin, 1881, № 22, pp. 900–901. [in German].
57. *Selected Books. The Academy*. London, 1881. vol. 19, № 460, pp. 155. [in English].
58. *Stray Leaves. The Examiner*. 1879, pp. 1226. [in English].
59. *Analytical Table of Contents. The Political and Literary Review. Review of Literary Courses (2nd series)*. 1877, № 53, pp. 1267–1272. [in French].
60. Theodor Muller. *Book and Art Catalog: Total Publishing House Rftalog of the German Book Trade and Foreign Countries in Direct Contact with It*. Muenster, 1881, vol. 14, pp. 451. [in German].
61. *Directory of Major Meetings. Repertory for Art History*. Stuttgart, 1881, vol. 4, pp. 473–474. [in German].

АЙДАЧИЧ ДЕЯН

доктор філологічних наук, професор, Інститут студій класичних і славістики, філологічне відділення, Гданський університет, Польща. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4098-4660>

AJDAĆIĆ DEJAN

Doctor of Philology, Professor, Institute of Classical and Slavic Studies, Department of Philology, University of Gdańsk. ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4098-4660>

ВАХНІНА ЛАРИСА

кандидатка філологічних наук, завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1030-7140>

VAKHNINA LARISA

a Ph.D. in Philology, a head of Ukrainian and Foreign Folkloristics Department at the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskiy Institute for Art Studies, Folkloristics, and Ethnology. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1030-7140>

КАРАЦУБА МИРОСЛАВА

кандидатка філологічних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4836-9264>

KARATSUBA MIROSLAVA

a Ph.D. in Philology, a senior research fellow of Ukrainian and Foreign Folkloristics Department at the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskiy Institute for Art Studies, Folkloristics, and Ethnology (Kyiv, Ukraine). ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4836-9264>

Бібліографічний опис:

Айдачич, Д., Вахніна, Л., Карацуба М. (2021) Міжнародна наукова конференція «Питання термінології в сучасній славістичній фольклористиці». *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 110–113.

Ajdačić D., Vakhnina L., Karatsuba M. International Scientific Conference *Issues of Terminology in Contemporary Slavic Folklore Studies. Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 110–113.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ СЛАВІСТИЧНІЙ ФОЛЬКЛОРИСТИЦІ»

19 жовтня 2021 року в режимі онлайн відбулася Міжнародна наукова конференція «Питання термінології в сучасній славістичній фольклористиці». Науковий захід був про-

ведений Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України спільно з Комісією з дослідження слов'янського фольклору при Міжнародному комітеті славистів, Українським комітетом славистів та Українським комітетом Міжнародної асоціації з дослідження та поширення слов'янських культур.

Вітальне слово виголосила голова Українського комітету Міжнародної асоціації з дослідження та поширення слов'янських культур (ЮНЕСКО), академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, директор ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України **Ганна Скрипник**. Вона, зокрема, акцентувала на актуальності проблематики Міжнародної наукової конференції для сучасної гуманітаристики. Участь у пленарному засіданні взяв віце-президент НАН України, академік НАН України **Сергій Пирожков**, який відзначив активну позицію ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України в міжнародному науковому співробітництві у сфері спільних міжакадемічних проєктів, участі в міжнародних форумах та едиційній діяльності. Голова Українського комітету славистів, почесний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського академік НАН України **Олексій Онищенко** зауважив, що ІМФЕ ім. М. Т. Рильського є одним із провідних славистичних центрів в Україні. Співробітники беруть активну участь у щорічних славистичних міжнародних наукових конференціях у Науковій бібліотеці України імені В. І. Вернадського, у міжнародних з'їздах славистів, зокрема на останньому XVI Міжнародному з'їзді славистів (Белград, 2018) виступили з науковими доповідями на секційних засіданнях і були також організаторами (О. Микитенко, Л. Вахніна) тематичного блоку, присвяченого термінології. Ця міжнародна подія в галузі славистики стала важливим кроком у підготовці до XVII Міжнародного з'їзду славистів (Париж, 2023). На відкритті конференції виступив голова Комісії з дослідження слов'янського фольклору при МКС проф. Гданського університету **Деян Айдачич**. Науковець зазначив, що підготовка та проведення цього міжнародного заходу стали можливими завдяки допомозі членів комісії, представників України. Він висловив щире подяку голові оргкомітету – директорові ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України академіку Ганні Скрипник.

У програмі конференції заявлено 45 доповідей. Було представлено 26 виступів науковців з України (Київ, Львів, Одеса), Білорусі (Мінськ), Польщі (Гданськ), Сербії (Белград) і Словаччини (Братислава).

На пленарному засіданні (модератор – завідувачка відділу української та зарубіжної фольклористики ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України **Лариса Вахніна**) більшість доповідей торкалася термінологічних підходів у сучасному науковому дискурсі.

Акад. **Ганна Скрипник** (Київ) присвятила доповідь питанню взаємодії різних дисциплін, пов'язаних із вивченням народної культури – фольклористики, етнології, антропології; указала на приклади паралельного використання, конкуренції і поступового витіснення певних термінів в історії українських академічних досліджень. Як директор ІМФЕ, вона також висвітлила поточну діяльність Інституту в галузі славистичних студій.

Катарина Женьюхова (Братислава) зупинилася на визначенні термінів, що їх словацькі фольклористи використовували для прозових текстів, де був присутній мотив зустрічі людини з демонічними силами, назвавши різні підходи до їх класифікації.

Бошко Сувайджич (Белград) розглянув підходи до аналізу фольклорних текстів з позицій теорії медіа та комунікації, а потім проаналізував різні терміни, такі як «народна література» / «література усного походження», «бугарштиці», «фольклор» і «фольклористика» тощо.

Людмила Єфремова (етномузиколог) (Київ) вказала на проблеми, які виникають у термінології через безсистемність, двозначність, недоречне залучення модних термінів, і як автор

переліку скорочень для видань українських народних пісень, навела приклади відхилень від цієї системи.

Леся Мушкетик (Київ) розповіла про фольклористичну термінологію у світлі теоретичних робіт Веселовського, Грушевського, Цанкова, Грици та інших науковців, навівши приклади переважно з фольклорних матеріалів угорсько-українського прикордоння на Закарпатті.

Ігор Юджін (Київ) присвятив доповідь темі функціонування паремій у контексті мерології, аналізуючи українські прислів'я з компонентом предмета або частини тіла.

Василь Сокіл (Львів) звернув увагу на українські терміни «легенда» і «переказ», відкинувши уявлення про достовірність оповіді як показовий елемент щодо казкової прози. В. Сокіл детально проаналізував класифікацію фон Сіда, завдяки якій до вжитку ввійшли терміни «меморат» і «фабулат».

Ганна Сокіл (Львів) приділила увагу найменуванням повстанських пісень («бандерівські», «партизанські», «повстанські») і пояснила аспекти їх функціонування та необхідність більш точного визначення, яке дасть змогу уникнути плутанини в термінології.

Лариса Вахніна (Київ) представила наукові збірники, енциклопедичні видання, монографії, видані Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України, акцентуючи на термінологічному аспекті в пропонованих публікаціях.

Після пленарного засідання учасники конференції виступили з доповідями на трьох секціях, на яких головували Деян Айдачич, Мирослава Карацуба та Оксана Микитенко.

Деян Айдачич (Гданськ) звернувся до виступу Світлани Толстої про лексику прозового фольклору, аби підкреслити необхідність аналізу використання імен в певні історичні епохи, наводячи приклади сербських, російських і польських назв казок у ХІХ ст.

Тетяна Лук'янова (Мінськ), поряд з прикладами паралельного використання термінів «традиція» і «легенда», продемонструвала їхнє залучення у фольклорних текстах, виступивши на підтримку використання терміна «легенда», демонструючи як позитивні, так і негативні сторони запропонованого підходу.

Оксана Шалак (Київ) описала «пісні шуліки» із записів в околицях Вінниці в контексті жіночого ритуалу переслідування чорним птахом домашніх птахів у перший день Великого посту, підкресливши їхню архаїчність і звернувшись до історії запису.

Тетяна Шевчук і **Василь Балушок** (Київ) об'єднали фольклорні та історичні знання, проаналізувавши клятви з елементами присяги в різних культурах, підключивши до аналізу українські записи з ХІV по ХVІІ ст. і професійну літературу.

Людмила Іваннікова (Київ) звернулася до записів із плакатів, лозунгів і мемів, зафіксованих під час політичних акцій протесту в містах України.

Микола Дмитренко (Київ) представив професійний шлях українського фольклориста Олексія Дея (доповідь приурочена до соті річниці з дня народження визначного українського фольклориста), звернувшись до його польових досліджень, виданих збірників, авторських книжок, підсумувавши внесок ученого до розвитку термінологічної системи в українській фольклористиці.

Галина Коваль (Львів) вказала на різні типи формул в українській народній поезії, підкресливши їхні функції на позначення ситуацій, характерів і етностилістичних рис.

Олена Чебанюк (Київ) проаналізувала найменування з народної і наукової термінології календарно-обрядового фольклору Чернігівської та Брянської областей.

Мирослава Карацуба (Київ) присвятила свій виступ жанру народних балад і їхніх особливостей у світлі досліджень південнослов'янських фольклористів.

Лідія Козар (Київ) об'єднала в доповіді творчість двох видатних українських фольклористів – записи пісень відомого народознавця Тадея Рильського з Романівки і їхню редакцію у виданні Олексія Дея.

Оксана Микитенко (Київ), виходячи з англійських термінів дослідження порубіжжя, ідентичності, ситуативної належності, звернулася до їхніх суголосних слов'янських реалій і застосувала міждисциплінарний підхід до аналізу цієї проблеми в етнологічних дослідженнях.

Оксана Кузьменко (Львів), звертаючись до поєднання семіотики, лінгвістики, етнолінгвістики та фольклору показала, спираючись на праці дослідників Бартмінського, Неклюдова, Коваль-Фучило і Микитенко, необхідність вживання терміна «фольклорні концепти», продемонструвала багату базу мотивів із зазначенням екзистенційних, суб'єктивних, емоційних концептів.

Наталія Петрова (Одеса) запропонувала до розгляду принципи варіативності та імпровазації на прикладах весільних реалій кінця ХХ ст. в Одеській області.

Марина Олійник (Київ) звернулася до ранніх праць Олени Пчілки про «вишиванки», показавши, як українська назва «вишиванка» пов'язана з прикрасами на сорочках та інших тканинних виробках. Аналіз серії досліджень на тему і словникового матеріалу дає змогу порівняти колишнє й нинішнє бачення «вишиванки».

Тетяна Броварець (Київ) запропонувала затвердити термін «креолізовані фольклорні тексти», а також представила свій каталог із записами, розділами та елементами описів українських зразків вишивки різноманітних регіонів у ХІХ – першій половині ХХ ст.

Ірина Потапенко (Київ) розповіла про фольклорні фестивалі, які об'єднують спів, інструментальні концерти, виконання народних обрядів і колядок, демонстрацію народних промислів, гастрономічні свята для різних вікових груп.

На заключному пленарному засіданні голова комісії з дослідження слов'янського фольклору при МКС проф. **Деян Айдачич** наголосив на важливості питань, порушених у виголошених на конференції доповідях для розвитку фольклористики та славістики, і той факт, що конференція сприятиме розширенню міжнародних наукових взаємин. Він висловив слова подяки організаторам конференції. **Лариса Вахніна** подякувала всім доповідачам, дирекції ІМФЕ, членам оргкомітету, окремо відзначила діяльність наукового секретаря Мирослави Карацуби та інформаційно-технічне забезпечення за участю Олександра Головка.

Із заключним словом виступила і науковий секретар заходу **Мирослава Карацуба**, підбивши підсумки роботи конференції.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського планує друковане видання матеріалів конференції.

ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДР

молодший науковий співробітник відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0270-6715>

HOLOVKO OLEKSANDR

a young research fellow at the Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings Department of the NAS of Ukraine's M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0270-6715>

Бібліографічний опис:

Головко, О. (2021) Важлива подія на ниві зарубіжної україністики. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 114–116.

Holovko, O. (2021) An important event in the field of foreign Ukrainian studies. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 114–116.

ВАЖЛИВА ПОДІЯ НА НИВІ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІСТИКИ

10 листопада 2021 року за ініціативи Інституту культурної спадщини Республіки Молдова на базі сектора «Етнологія українців» відбувся VI Міжнародний науковий симпозіум «Молдо-українські етнокультурні зв'язки в синхронії і діахронії». Науковим співорганізатором форуму став Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – ІМФЕ ім. М. Т. Рильського) НАН України, що має багатолітній досвід плідної співпраці з молдовськими колегами. Захід, що проводився на платформі Google-Meet, був приурочений пошануванню пам'яті видатного українознавця, академіка Академії наук Республіки Молдова та Вищої школи України Костянтина Федоровича Поповича, фундатора вказаного україністичного осередку, що у 2021 році відзначає своє 30-річчя. Проведення симпозіуму, ініційованого знаними ученими-україністами, учнями і послідовниками К. Ф. Поповича, – доктором історії Віктором Кожухарем та доктором педагогіки Катериною Кожухар, було підтримано Посольством України в Республіці Молдова, а також громадсько-культурними організаціями – Українською громадою Республіки Молдова та Українською громадою імені Петра Могили м. Кишинєва.

Міжнародний симпозіум розпочався з пленарного засідання, на якому з вітальними словами та доповідями виступили директор Інституту культурної спадщини Республіки Молдова, доктор габілітований мистецтвознавства Віктор Гілаш; Надзвичайний і

Олександр Головко виймає на головний екран

Дев'ять статистичних відомостей юнги

Країна, де проживають українці	Здійснено етнологічних досліджень	Видано наукових праць	Отримано інформації
Білорусь	27	50	60
Канада	1	4	4
Литва	1	1	2
Молдова	14	16	36
Польща	7	34	50
Російська Федерація:			
- Республіка Башкортостан	3	11	36
- Камчатський край	1	1	1
- Краснодарський край	4	7	34
- Красноярський край	4	7	10
- Астраханська область	0	18	72
- Бурятська область	1	2	6
- Волгоградська область	2	13	34
- Воронежська область	1	6	6
- Саратовська область	1	1	1
США	62	104	301

Здійснено 135 етнологічних досліджень

Отримано 334 наукових праць

Отримано 659 інформаційних повідомлень

+ 327 культурних та 173 червоно-білих сайлів

11:43 | vnl-fjba-ouq

Академік-секретар ВЛММ НАН України Ганна Скрипник презентує першу частину унікального корпусу джерел «Етнографічний образ українців зарубіжжя», що видана в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

Директор Інституту культурної спадщини Республіки Молдова, доктор габілітований мистецтвознавства Віктор Гілаш (у центрі), науковці сектора «Етнологія українців» доктор історії Віктор Кожухар та доктор педагогіки Катерина Кожухар модерують пленарне засідання

Повноважний Посол України в Республіці Молдова Марко Шевченко; академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства (далі – ВЛММ) НАН України, директор ІМФЕ ім. М. Т. Рильського Ганна Скрипник; професор Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, народний артист України Іван Дерда; професор цього ж вишу Анатолій Круглашов; голова Товариства «Україна – Молдова», поет Василь Вацкан; директор Чернівецької гімназії № 6 ім. О. Доброго Іван Ігнат; педагогічний колектив ліцею ім. К. Ф. Поповича із с. Романківці Сокирянського району Чернівецької області; голова Одеської регіональної організації Національної спілки журналістів України Юрій Работін; голова Української громади Республіки Молдова Віталій Мруг; завідувач сектора «Етнологія українців», голова Української громади ім. П. Могили Віктор Кожухар.

На пленарному засіданні з **вітальним словом від імені наукового колективу ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України** до учасників міжнародного зібрання звернулася академік-секретар ВЛММ НАН України, директор установи Ганна Скрипник. У виголошеній нею доповіді було окреслено магістральні грані українсько-молдовської наукової співпраці в царині етнологічних студій. Виступ супроводжувався презентацією виданих в Інституті унікальних корпусів фольклорно-етнографічних матеріалів – 10-томника «Етнографічного образу сучасної України» та частини першої «Етнографічного образу українців зарубіжжя», до комплектування якої долучилися наші молдовські колеги із сектора «Етнологія українців», шановані вчені Віктор та Катерина Кожухарі. Слайди презентації, які оформив і демонстрував голова Ради молодих учених Олександр Головка, доступні для перегляду **на офіційному You-Tube каналі ІМФЕ ім. М. Т. Рильського**: <https://youtu.be/fEZ2p2zACW8?t=91>

Після пленарного засідання 105 учених (громадських та культурних діячів, а також освітян, здебільшого з України та Молдови) продовжили роботу міжнародного симпозіуму на засіданнях п'яти наукових секцій: «Історія. Етнологія» (співмодератором якої разом з доктором історії Віктором Кожухарем був молодший науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського Олександр Головка); «Історія. Етнологія. Етнопсихологія»; «Фольклор. Література»; «Діалектологія. Етнолінгвістика. Лінгводидактика»; «Культурологія. Міжкультурна комунікація».

Зокрема, до роботи перших двох секцій долучилися 10 співробітників відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України – доктор іст. наук Теофіл Рендюк, кандидати іст. наук Наталія Стішова, Любов Боса, Наталія Литвинчук, Марина Олійник, Катерина Бех, Микола Бех, Богдан Сауляк, Олександр Коломийчук, голова Ради молодих учених Олександр Головка. Вони представили цікаві наукові доповіді, що стосувалися різних проявів українсько-молдовської етнокультурної взаємодії, розкрили особливості господарсько-матеріальної культури, гастрономічної спадщини, духовних інтенцій українства крізь призму народного календаря та родинної обрядовості, порушили питання збереження ідентичності та етнокультурної спадщини мешканців пограниччя.

Тези доповідей учасників було опубліковано до початку зібрання. Крім того, організаторами також передбачена публікація найближчим часом збірника наукових статей за результатами заходу.

Проведення масштабного дослідницького форуму засвідчило посилення українсько-молдовського наукового співробітництва та продовжило благородну традицію гідного пошанування пам'яті батька академічного українознавства в Республіці Молдова – академіка Костянтина Поповича.

ГЛУШКО МИХАЙЛО

доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка. ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-3520-8891>

HLUSHKO MYKHAYLO

A Doktor of History, a Professor at the Ivan Franko Lviv National University Ethnology Subdepartment. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3520-8891>

Бібліографічний опис:

Глушко, М. (2021) [Рецензія] Мушкетик Л. Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2017. 399 с. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 117–121.

Hlushko, M. (2021) [Review] Mushketyk L. Current Hungarian Ethnology: Centres, Researches Trends, Persons. Kyiv: NASU M. Rylskyi IASFE, 2017, 399 pp. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 117–121.

[Рецензія] Мушкетик Л. Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2017. 399 с.

Серед сучасних українських народознавців однією з найпомітніших постатей є Леся Мушкетик, тематика наукових студій якої стосується передусім української та зарубіжної фольклористики. Крім цього, дослідниця активно займається перекладацькою роботою. Особливо її цікавить тематика з угрознавства, яка вже нині налічує десятки статей і кілька монографій, а також фольклорні збірники, перекладені розвідки і твори тощо.

Статус провідного знавця угорської фольклористики та етнографії в Україні підтверджує її нова монографічна праця «Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії», яка нещодавно вийшла у видавництві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Дослідження охоплює розвиток угорської етнології впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст., тобто постсоціалістичного періоду. Або ще інакше кажучи, його хронологічні межі збігаються з добою незалежності України, що вже само собою має викликати зацікавлення в українських фахівців, хоча б з порівняльного погляду.

Відразу наголосимо, що за останні 25 років творчі успіхи угорських народознавців значно більші й вагоміші, ніж українських, бо мають постійну підтримку з боку уряду Угорської Республіки. Принаймні ніхто з посадовців Міністерства людських ресурсів Угорщини, на відміну від чиновників Міністерства освіти і науки України, ще не додумався скасовувати спеціальності «етнографія» і «фольклористика». Щобільше, зважаючи на загальнодержавну політику угорського уряду у сфері національних відносин та національної культури,

такі недалекоглядні кроки не передбачаються навіть у віддаленій історичній перспективі. Це наше міркування небезпідставне, бо, за словами авторки монографії, сучасна «угорська етнографія та фольклористика залишаються традиційними науками, позначеними незмінним інтересом до розвою власного народу в часі і просторі, тотального обстеження його етнографічних груп та спільнот, станів, конфесій, регіонів, місцевостей та ін., різноманітних царин матеріальної та духовної культури, історичної етнографії як органічної складової країнознавства» (с. 5).

Традиційність угорського народознавства проявляється і в найменуванні відповідних наукових знань. Зокрема, дослідження власної народної культури та побуту угорські вчені й досі називають «етнографією» (*néprajz*). Номінальною складовою етнографії є фольклористика, яка водночас становить самостійну галузь знань з власними напрямками й методологією дослідження, а її предметний засяг охоплює не лише усну народну творчість, а й народну музику, танок і народні вірування. Натомість етнологія для угорських дослідників – це загальне наукове поняття, яке інколи вживається замість терміна «етнографія». Проте найчастіше ним позначають позаєвропейські (спорадично також європейські) студії віддалених народів, які перебувають на різних рівнях суспільного розвитку. Словом, за термінологічно-понятійним визначенням та змістом сучасні угорські народознавчі дисципліни багато в чому нагадують українське народознавство кінця XIX – початку XX ст.¹ Однак це лише зовнішня схожість, бо в усьому іншому вони сягнули вершин сучасної європейської науки, переживають період «нового синтезу».

Відповідне визначення стану новітньої угорської етнології Л. Мушкетик підкріплює конкретними фактографічними даними, які стосуються трьох ключових дослідницьких аспектів – осередків, провідних наукових напрямів і творчого доробку знаних фахівців. Про кожний із цих аспектів ідеться у двох основних розділах книжки – «Основні наукові осередки» (с. 7–96) та «Провідні наукові напрями та публікації» (с. 97–162). У третьому (заключному, але невеликому за обсягом) розділі «Українсько-угорське наукове співробітництво» (с. 163–168) авторка аналізує історію новітніх наукових контактів на ниві етнології, а також спільні проекти ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України та Інституту етнографічних досліджень Угорської АН, початок яких сягає 1990 року.

Серед народознавчих осередків у центрі уваги дослідниці різні за статусом, історичною місією та науковим значенням інституції: громадські (Угорське етнографічне товариство), академічні (Інститут етнографічних досліджень Угорської АН та його чотири відділи: етнології, фольклору, етнографії суспільства та історичної етнографії; Інститут музичних досліджень Угорської АН), музейні (Угорський етнографічний музей у Будапешті; Музей просто неба в Сентендре) та освітні (Інститут етнографії Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша та його два підрозділи – кафедра фольклору і кафедра предметної етнографії; Інститут та кафедра етнографії Дебреценського університету; кафедра етнографії та культурної антропології гуманітарного факультету Сегедського університету; кафедра етнографії та культурної антропології гуманітарного факультету Печського університету; Інститут та кафедра культурної і візуальної антропології Інституту гуманітаристики Мішкольського університету; кафедра угорської етнографії та антропології Клузького університету ім. Бабеш-Бойаї – Румунія).

Діяльність кожного з названих народознавчих осередків угорського етносу авторка монографії розглядає за задалегідь визначеною і, на нашу думку, цілком прийнятною науковою схемою: стисла інформація про історичне минуле установи, структурні зміни за останні два-три десятиліття, ключові напрями й основна тематика дослідницьких студій, керівники і провідні співробітники народознавчого осередку, їх науковий ужинок, періодичні й серійні

монографічні дослідження, найважливіші міжнародні наукові симпозиуми та загальноугорські конференції, наукові зв'язки тощо.

Так, аналізуючи діяльність етнографічних осередків найдавнішої за походженням установи – Угорського етнографічного товариства (засноване 1889 р.), дослідниця зауважила, що воно охоплює широкі кола науковців і громадськості. На кінець 2000 року його чисельність сягала 1369 осіб. Відчуваючи широку й постійну підтримку з боку Угорської АН та Угорського Парламенту, Товариство часто є ініціатором проведення різних заходів, конференцій, нарад, польових досліджень, публікацій багатьох фольклорних і етнографічних студій та матеріалів тощо. Зусиллями його членів виходять два важливі часописи – «Етнографія» та «Етнографічні вісті».

Серед наукових досліджень у царині угорської етнографії і фольклористики найпомітніше місце посідає провідний заклад етнологічної науки – Інститут етнографічних досліджень Угорської АН. Саме зусиллями його співробітників, із залученням колег з інших інституцій, було підготовлено й опубліковано цілий ряд фундаментальних видань: «Етнографічний атлас» у дев'яти томах (1987–1992), «Угорський каталог казок» у десяти томах (1982–2001), «Угорську етнографію» у восьми томах (1988–2011). Ще раніше світ побачила п'ятитомна синтетична праця енциклопедичного характеру – «Угорський етнографічний словник» (1977–1982). Триває активна підготовка інших фундаментальних видань: «Словника угорського фольклору» та «Енциклопедії угорської народної культури» англійською мовою.

Безперечно, найбільш помітною (можна сказати – унікальною) науковою подією останніх двох десятиліть стала публікація багатотомного видання «Угорська етнографія», яке готували 115 провідних фахівців різних угорських установ (академічних, музейних та освітніх). Л. Мушкетик як автор зазначила конкретну тематику кожного тому та причетних до нього осіб. Ми обмежимося лише назвами томів, які безпосередньо підтверджують усе сказане про предметний засяг угорської етнографії:

T. I. 1. Край. Народ. Історія (2011).

T. I. 2. Край. Народ. Історія: періоди угорської народної культури (2009).

T. II. Господарювання (матеріальна культура, 1) (2001).

T. III. Ремісництво (матеріальна культура, 2) (1991).

T. IV. Спосіб життя (матеріальна культура, 3) (1997).

T. V. Угорська уснопоетична творчість (фольклор, 1) (1988).

T. VI. Народна музика – народний танок – народна гра (фольклор, 2) (1990).

T. VII. Народні обряди. Народні вірування. Народна релігійність (фольклор, 3) (1990).

T. VIII. Суспільство (2000).

Авторка монографії наводить стислу характеристику кількох десятків інших угорських етнографічних, фольклористичних, музикознавчих і музеєзнавчих періодичних та серійних видань. Назвемо найважливіші з них: «Acta Ethnographica Hungarica», «Етно-знання», «Етнографічні праці», «Фольклорний архів», «Праці з циганознавства», «Фольклор і традиція», «Спосіб життя та традиція», «Угорська етнологія» та ін. (Інститут етнографічних досліджень Угорської АН); «Зібрання угорської народної музики», «Антологія угорської народної музики», «Каталог типів угорського музичного фольклору» (Інститут музичних досліджень Угорської АН); «Етнографічний огляд», «Tabula», «MaDOK», «Каталоги матеріальної культури Етнографічного музею», «Колекції Етнографічного музею» та ін. (Угорський етнографічний музей у Будапешті); «Ethnographica et folkloristika Carpathika», «Фольклор та етнографія», «Етнографічний горизонт» та ін. (Інститут та кафедра етнографії Дебреценського університету); «Етнографічні праці», «Джерела з угорського релігійно-

го життя», «Регіон і культура» (кафедра етнографії та культурної антропології гуманітарного факультету Сегедського університету) тощо.

Л. Мушкетик докладно характеризує науковий шлях і творчі здобутки понад пів сотні сучасних угорських етнографів, фольклористів, музикознавців, музеєзнавців, педагогів. Часто вчені є знаними фахівцями з кількох галузей наукових знань, неодноразово змінювали місце своєї роботи (обіймали посади в музеях, Інституті етнографічних досліджень Угорської АН, вишах країни) чи одночасно поєднували наукову та педагогічну діяльність. Серед них доцільно згадати імена таких відомих далеко поза межами Угорщини провідних народознавців, як Бела Гунда, Дюла Ортутаї, Аттіла Паладі-Ковач, Мігай Гоппал, Балаж Балоґ, Шандор Бодо, Мігай Шаркань, Золтан Мадяр, Вілмош Фойкт, Золтан Фейош, Дюла Віга, Ласло Коша, Золтан Надь та ін.

Розглядаючи основні напрями розвитку угорської етнографії впродовж останніх двох десятиліть, Л. Мушкетик відзначила їх різноплановість та різновекторність, постійне реагування на зміни в суспільно-громадському, соціально-економічному і культурному житті угорського народу, досягнення світової та європейської науки. Скажімо, серед сегментів матеріальної культури, яка вивчається переважно в історичному ракурсі, угорські етнографи приділяють велику увагу народному харчуванню, традиційному будівництву, утриманню домашньої худоби, заняттю рибальством тощо. З 90-х років минулого століття вони активно розробляють проблему «край і народ», студіюють традиції окремих регіонів і місцевостей, етнічних та локальних груп. Угорські народознавці, наслідуючи англійських, французьких, німецьких та інших учених, активно цікавляться проблемами ідентичності, менталітету й релігії. Постійно їх хвилюють питання походження, протоісторії, успадкування давньої угро-фінської культури та набуття загальноєвропейських рис тощо. У сфері фольклористики значна увага приділяється фіксації первинного польового матеріалу, його систематизації, формуванню збірок та електронних архівів, підготовці індивідуальних і колективних монографічних досліджень із царини різних жанрів усної народної творчості тощо.

У своїй монографії Л. Мушкетик спеціально виокремила два важливі питання, які мають безпосередній стосунок до міжнаціональних відносин: вивчення та популяризація народної культури національних меншин Угорщини (с. 130–151) та публікації з фольклору й етнографії закарпатських угорців (с. 152–162). У першому нашу увагу привернув передусім аналіз внеску угорських учених Аттіли Паладі-Ковача, Іштвана Удварі, Ласла Шашварі та деяких інших з ділянки студіювання історичного минуло, церковного життя, календарних звичаїв і обрядів, усного поетичного слова тощо українців-русинів північно-східної частини Угорщини, які нині майже цілковито зникли як окрема національна меншина, позаяк асимілювалась в угорсько-словацькому середовищі. Водночас матеріали київської дослідниці наочно засвідчують, що закарпатським угорцям ніщо не загрожує в незалежній Україні. Навпаки, з 1900-х років угорські дослідники мають змогу безперешкодно відвідувати терени Закарпаття і проводити комплексні польові етнографічно-фольклористичні дослідження. Саме результати цих досліджень згодом слугують основою їхніх різних тематичних і проблемних монографій, наукових збірників статей та матеріалів, фольклорних збірок. За роки незалежності України виросла також ціла когорта закарпатських знавців традиційно-побутової культури угорців Закарпаття. Особливою продуктивністю відзначаються місцеві знавці духовної культури (сімейної і календарної обрядовості, народних вірувань, фольклору тощо) – Ласло Варі Фабіан, Маргіт Кес, Ержебет Піліпко, І. Черничко та ін. Важливу роль у вивченні та популяризації мови, літератури і народної культури закарпатських угорців нині відіграє Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, заснований 1996 року в м. Берегові.

Майже половину обсягу монографії Л. Мушкетик становлять додатки – перекладені авторкою вибрані праці одинадцяти представників сучасної угорської етнології, які найкраще репрезентують її найважливіші напрями наукових студій. Скажімо, одне коло українських фахівців можуть зацікавити проблемні статті Аттіли Паладі-Ковача «Куди прямує європейська етнографічна наука?», Ерньо Еперйешши «Традиційна культура національних меншин і глобалізація» чи Ласла Коша «Людина і природне середовище», інших – розвідки Жужанни Татраї «Різдвяні свята (від адвента до Водохреща)» чи Габора Барни «Етнологічне дослідження релігії в Угорщині», ще інших – праці Ілдіко Кризи «Угорська визвольна війна у фольклорі українців-русинів» чи Дюли Віги «Українці-русини в Бодрьогкьозі: етнографічні відомості з ХІХ–ХХ ст. про русинів Угорщини». Зауважимо, що всі вони вже публікувалися в перекладі Л. Мушкетик, зокрема на сторінках журналу «Народна творчість та етнографія» (з 2011 р. – «Народна творчість та етнологія») ².

Користування монографією полегшує наявність іменного покажчика. На жаль, у написанні імен окремих угорських дослідників, а також географічних назв виявляємо розбіжності чи навіть неточності, які характерні і для бібліографічного опису деяких наукових видань, що фігурують у списку використаних джерел та літератури. Зважаючи на історіографічний характер дослідження, цілком доречними були б, на нашу думку, географічний та предметний покажчики.

Загалом монографічна праця Лесі Мушкетик «Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії» є важливим надбанням новітньої української історіографічної думки. Щобільше, знайомство з народознавчими досягненнями наших сусідів є корисним і повчальним для українських етнографів, фольклористів та музикознавців, стимулюватиме їх сумлінніше й відповідальніше вивчати традиційну культуру та побут власного народу, його історичне минуле і взаємини з навколишніми етносами, сучасні національні процеси й інноваційні явища тощо.

Примітки

¹ Пор.: Глушко М. Народознавчі дисципліни в дослідженнях Наукового товариства імені Шевченка: дефініції і предметний засяг. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. ССLIX : Праці Секції етнології і фольклористики. С. 337–363.

² Борош М. Різдвяні свята (від адвента до Водохреща). *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 4. С. 11–21; Барна Г. Етнологічне дослідження релігії в Угорщині. *Там само*. С. 33–44; Вереш П. До питання Приуральського джерела давньоугорського етносу. *Там само*. С. 45–47; Еперйешши Е. Традиційна культура національних меншин і глобалізація. *Там само*. С. 55–58; Бьоді Е. Міжетнічні зв'язки у культурі харчування угорців Закарпаття.

Там само. С. 73–79; Кризи І. Угорська визвольна війна у фольклорі українців-русинів. *Там само*. С. 89–98; Сабо П. Відродження приватного господарювання (на прикладі Йоршега) *Там само*. С. 105–112; Коша Л. Людина і природне середовище. *Там само*. С. 113–125; Балог Б. Передумови, можливості й перспективи досліджень сучасності: міркування щодо діяльності і планів Інституту етнографічних досліджень Угорської академії наук. *Там само*. 2010. № 1. С. 88–94; Віга Д. Українці-русини в Бодрьогкьозі: етнографічні відомості з ХІХ–ХХ століть про русинів Угорщини. *Там само*. 2014. № 2. С. 21–28; Паладі-Ковач А. Куди прямує європейська етнографічна наука? *Там само*. 2015. № 2. С. 7–22.

ЧЕГУСОВА ЗОЯ

кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця відділу образотворчого і декоративно-прикладного мистецтв Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

СНЕHUSOVA ZOYA

a Ph.D. in Art Studies, a research fellow at the Department of Visual and Applied Arts of the NAS of Ukraine
M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Чегусова, З. (2021) [Рецензія] Аліса Ложкіна. Перманентна революція. Мистецтво України ХХ початку ХХІ століття. Київ : ArtHuss, 2019. 542 с. 441 іл. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 122–126.

Chehusova, Z. (2021) [Review] Lozhkina A. The Permanent revolution. Art of Ukraine in XXth – early XXIth centuries. Kyiv : ArtHuss, 2019. 542 pp. 411 illust. *Folk Art and Ethnology*, 4 (392), 122–126.

[Рецензія] Аліса Ложкіна. Перманентна революція. Мистецтво України ХХ – початку ХХІ століття. Київ : ArtHuss, 2019. 542 с. 411 іл.

Видання Аліси Ложкіної, яке здійснено в рамках грантового проекту міжнародної співпраці Українського культурного фонду в тристоронньому партнерстві між ініціатором та координатором проекту *Zenko Foundation*, а також видавництва *ArtHuss* (Київ, Україна) і *Nouvelle Editions Place* (Париж, Франція), давно було на часі: затребувано як українським суспільством, так і європейською, і загалом світовою спільнотою, для яких мистецтво України ХХ ст., а особливо доби незалежності, залишається, потрібно визнати, майже «terra incognita». Своєю французькою версією цієї книги, яка вийшла в лютому 2020 року в паризькому видавництві *Nouvelles Editions Place*, А. Ложкіна – провідна молода українська арт-критикиня, кураторка масштабних вітчизняних і міжнародних арт-проектів («Кодекс Межигір'я» (НХМУ, Київ, 2014), «Катерина Білокур. Хочу бути художником!» («Мистецький арсенал», Київ, 2015), «Довгий шлях до свободи. Українське мистецтво між революцією і гібридною війною» (м. Чикаго, США, 2014–2015), «Я – крапля в океані. Мистецтво української революції» (Відень, 2014), виставки «Between Fire and Fire. Ukrainian Art Now. Sempredpot» (Відень, 2019)), фахова культурологиня і мистецтвознавиця (2008 р. закінчила Національний університет «Киево-Могилянська академія»), головна редакторка журналу «Art Ukraine» (2010–2016), заступниця генерального директора «Мистецького арсеналу» (2013–2016), нині – аспірантка Центрально-Європейського університету в Будапешті, – по суті, першою «прорубала вікно у Європу», відкривши європейцям усесвіт українського мистецтва в його еволюційно-революційному поступі останніх 120 років. Уже вийшла й англійська версія монографії авторки, що, таким чином, ще більш розширить «географію» українського мистецтва в англослов'янському світі.

Ключові слова – «перманентна революція» – у назві книги А. Ложкіна опосередковано пояснила у вступі: «Упродовж майже тридцяти років від часу розпаду СРСР Україна здобула державну незалежність, пізнала феномен олігархічного капіталізму <...>, пережила три хвилі масових протестів, дві революції, гібридну війну на сході країни, анексію Криму, невротичну запізнілу декомунізацію і тотальну карнавалізацію політики. <...> Перманентна соціальна турбулентність поступово стала звичкою і сформувала вже кілька поколінь українських художників, світогляд яких нерозривно пов'язаний із життям за доби докорінних змін <...>. Турбулентність ніяк не закінчиться, болючий пошук власної ідентичності в театрі тіней непростого минулого, життя на руїнах найбільшої утопії ХХ століття і щира, збережена попри численні історичні травми віра в те, що суспільство можна й потрібно змінювати – усе це формує унікальну енергетику мистецтва й клімату в країні загалом» (с. 10).

Книга складається з двох великих частин. Перша частина – «Витоки. До розпаду СРСР» – містить п'ять розділів, усередині яких сформовано 30 підрозділів, що становлять своєрідні нариси («авторські наративи») за тією чи іншою темою поетапного мистецького поступу української образотворчості від кінця ХІХ ст. до знаменного 1991 року. В другій частині – «Мистецтво Незалежної України» – три розділи і, відповідно, 37 підрозділів, у яких подано ретельний аналіз розвитку сучасного українського мистецтва кінця 1980-х – 2010-х років. Неабияк важливо, що рецензоване нами видання якісно проілюстровано в результаті ретельного обстеження А. Ложкіною численних музейних збірок і колекцій галерей та центрів сучасного мистецтва як України, так і ближнього зарубіжжя, у результаті чого 24 культурних заклади допомогли в ілюструванні книги (авторка почала книгу саме з подяки всім інституціям і колегам, не забувши нікого, хто допоміг їй у наданні ілюстративного матеріалу).

У невеликій анотації до книги гранично скупко зазначено, що вона «є спробою пов'язати у цілісний наратив історію розвитку вітчизняних образотворчих практик від зародження модернізму до наших днів. Особливий акцент на феноменах часів незалежності» (с. 2). Насправді ж, прочитавши монографію А. Ложкіної, усвідомлюєш, що вийшла друком, по-суті, перша серйозна «стисла» історія мистецтва України ХХ–ХХІ ст. чи перший «експрес-курс» історії українського мистецтва ХХ–ХХІ ст. на такі «монументальні мозаїки» ключових історичних подій і політичних катаклізмів, де під «одним дахом» авторкою об'єднано феномени, які зазвичай вітчизняні науковці відтворюють окремо: дореволюційне мистецтво України-Малоросії у векторі, відповідному західноєвропейському; драматичне і суперечливе за своєю природою радянське мистецтво тоталітарних сталінських, відлигових хрущовських, застійних брежневських часів доби раннього і пізнього соцреалізму; і, нарешті, новітнє мистецтво доби глобалізації з ретельним аналізом усіх його болісних трансформацій і протиріч.

І хоча видавництво анонсувало монографію як «науково-популярне видання», проте, з позицій здійсненого дослідницею академічного аналізу всіх провідних тенденцій українського мистецтва ХХ–ХХІ ст. і характеру розгляду творчості багатьох митців, а також її педантичних посилань на літературу й онлайн-ресурси, перемагає все ж таки «наукове». Водночас прикро, що жанр заявленого видання, на відміну від суто академічного, не передбачає як включення бібліографії, а в цій книзі нею охоплено 299 джерел, так й іменного покажчика, який нараховує 1106 одиниць. Ці, «голі», цифри – не для статистики, а для правдивого свідчення титанічної роботи, яку подужала авторка під час підготовки своєї монографії, і вони певною мірою додають ваги рецензованій розвідці з погляду рівня наукового мистецтвознавчого дослідження.

Монографія приваблює своєю естетикою: на білому тлі обкладинки зображено чорні графічно виразні символічні концентричні кола (як символ-натяк на незмінну траєкторію історії України?!), у які неодноразово вписана назва книги кеглем різної величини, і лише

один кольоровий «штрих» – єдиний напис «Аліса Ложкіна» – виконано проміжним тоном між фісташковим і шартрезом. Ніби досить простий дизайнерський прийом, однак доволі креативний.

Якщо аналізувати книгу загалом, то молода арт-критикиня приємно вразила своєю високою освіченістю, інтелектуальністю, масштабом філософського мислення. У монографії синкретично поєднані історія, мистецтво, культура: вони мовби відтворені авторкою «за законом сполучених посудин», де мистецьке обличчя України нерозривно пов'язане з її соціально-політичними колізіями різних десятиліть. А. Ложкіна подала блискучі «історичні портрети» кожної доби, живописно змалювала їх культурні ландшафти, здійснила яскраві екскурси в царини архітектури, літератури, поезії, графопоезії, поезомалярства, кіноавангарду, театрального мистецтва тощо. Імпонує й рафінована мова культурологині – емоційно-образна, без сухого псевдонаукового зауму і водночас без барвистих журналістських «па»: у літературному викладі є необхідний баланс фахового наукового оціночного рівня й авторських інтонацій в індивідуальній манері висловлювання, що підкуповує у книзі, яку прочитуєш на одному подиху.

Цікаво спостерігати у тексті, як А. Ложкіна знаходить влучні змістовні переходи, звертаючись до діяльності вкрай різних мистецьких об'єднань, як майстерно перекидає «містки» між творчістю того чи іншого митця, особливо в підрозділах, що стосуються мистецтва кінця ХХ – початку ХХІ ст. Заслуговує уваги розділ «Нова хвиля на руїнах утопії. Кінець 1980 – 2004», де А. Ложкіна описала нові для українського мистецтва явища, які виникли наприкінці 1980 – початку 1990-х: синтез елементів перформансу і хепенінга, постмодерністська іронія, бурлеск, гострополітична сатира. Переконаливо сприймається її всебічний розгляд – буквально «розчленування» на складові – з визначенням усіх властивостей доволі специфічного українського живописного трансавангарду 1990-х у творчості вітальної молодіжної «Нової хвилі». Глибоко розкрито роль і місце кола художників «Живописного заповідника», у центрі уваги якого була абстракція. Це такі митці, як Т. Сильваші (головний ідеолог «Живописного заповідника»), М. Кривенко, А. Криволап, М. Гейко, О. і С. Животкови, які «поновлюють спадкоємність між авангардом, неофіційною традицією та мистецтвом незалежної України <...>. Опинившись на волі у світі, де більше не діють закони попередньої епохи, художники шукають оперття у звичному живописному полотні. “Заповідник” потрібен їм, щоб хоч якось позначити межі в просторі тотальної всюдозволеності» (с. 331–334).

Рефлексії авторки в текстах розділу «Покоління “Оранж”. 2004–2013», де вона осмислювала феномени сучасного мистецтва України із цікавими паралелями із західноєвропейським і світовим мистецтвом, і водночас дистанція, яку витримувала в аналізі описуваних мистецьких явищ, іноді з іронічною відстороненістю, свідчать про високий професіоналізм арт-критикині. А. Ложкіна виступила в даному разі справжнім «літописцем» сучасного мистецтва доби незалежності України, зупинившись на найпомітніших арт-проектах, діяльності знакових галерей – від квартирних до офіційних, котрі існують до сьогодні, і тих, що давно зникли, на особливостях численних культових молодіжних творчих угруповань у Києві, Харкові, Одесі – покоління, яке волило до «...провокативності і привернення уваги до протиріч пострадянської художньої системи за допомогою конфлікту з орієнтацією на міжнародне інституційне середовище та спробу вибудувати зрозумілий для західного куратора й глядача наратив про Україну та її мистецтво...» (с. 432).

Нерідко складається враження, що авторка, як справжній науковець, своїм гранично об'єктивним – іноді хірургічно відчуженим, іноді нещадним, іноді ліричним – поглядом, ретельно фіксуючи найгостріші соціальні виразки пострадянського суспільства і «документуючи» відповідні найрадикальніші прояви в таких новітніх художніх практиках, як відео-

арт, цифрова фотографія, театралізований перформанс, інсталяція, пише своєрідну «історію хвороби» мистецтва ХХІ ст. Як анатом, вона препарує внутрішній устрій усіх актуальних практик, хоча і запозичених із Заходу, але значно трансформованих після мутації й адаптації на території українського мистецтва. В останньому розділі книги – «Між війною і рейвом. Майдан 2013 року і пізніші часи» – А. Ложкіна з точністю снайпера продовжує влучати в гострі характеристики часу, мистецтва, країни: «Мистецтво України – це територія розриву, життя на вулкані і постійне прагнення білого аркуша <...>. В Україні “гончарний круг історії” за останні сто з лишком років обертався безліч разів <...>. За рахунок перманентної болісної трансформації українському мистецтву вдалося виробити жагу до життя і унікальну енергію <...>. Сьогодні одне з найважливіших завдань – мінімізувати травми і відновити спадковість. Доки ми не навчимося зв'язувати нитки історії, усе знову і знову рватиметься і буде завдавати болю» (с. 542).

Однак у книзі А. Ложкіної є і недоліки. До основного з них варто віднести її певну структурну нерівність. У першій частині, присвяченій дореволюційному мистецтву 1880–1917 років, добі «червоного ренесансу» 1917 – початку 1930-х, тоталітарному мистецтву сталінського періоду 1930–1953, міжвоєнному Львову і Західній Україні, «іншому мистецтву» 1953 – кінця 1980-х років, дослідниця, зауважимо, майстерно визначила головні віхи на доволі запутаному шляху українського мистецтва разом з роздумами над основними художніми тенденціями, склавши детальну мапу великих і малих сузір'їв митців та вияскравивши у своєму наративі мистецтва ХХ ст. як багатьох видатних художників, так і численні призабуті історії імена. Водночас вона, що прикро, уникла докладного аналізу творчості більшості персоналій, які, безперечно, «звучать» у книзі, але не настільки «голосно», як вони того заслуговують, зокрема, ранній Ф. Кричевський, В. Кричевський, О. Кульчицька, О. Новаківський. Можливо вважаючи, що їхня творчість і означений період уже досить повно досліджені відомими українськими мистецтвознавцями, авторка віддала «дефіцитні книжкові площі» під новітнє мистецтво ХХІ ст., аналіз якого зайняв лівову частину видання. Таким чином, перші розділи книги набагато менше, на відміну від подальших, збагачені розлогими портретними характеристиками визначних персон. Часто-густо дослідниця акцентувала не на творчості усталених в історії «зірок», а більше надавала уваги менш значущим, з мистецтвознавчого погляду, художнім феноменам чи персонажам. Одним із прикладів слугує підрозділ «Забуті імена міжвоєнного Львова», де мистецтвознавиця лише побіжно згадала про таких чільних представників львівської арт-сцени середини ХХ ст., як Р. Сельський, М. Райх, І. Труш, О. Новаківський, П. Холодний, П. Ковжун, назвала два знакові львівські художні об'єднання 1930-х – АНУМ (Асоціація незалежних українських митців) і «Artes», побіжно оглянувши їх виставкову діяльність. Однак вона загалом сконцентрувалася на роботах представників львівської школи фотографії – на таких маловідомих широкому загалу і справді забутих, як Г. Миколяш, Я. Мержецька, Ю. Світковський, В. Ромер та інші. Безумовно, це авторське право обирати персони для свого дослідження, проте хотілося б більше інформації про згаданих у підрозділі великих живописців, які незабуті, і чий імена міцно вкарбовані у скрижалі історії.

Іноді в тексті бентежить і безапеляційність тверджень молодого науковиці, висловлених з «юнацьким (радше дівочим) максималізмом», стосовно М. Бойчука, Ф. Кричевського, які вимагають більш ґрунтовної аргументації. Особливо викликає заперечення в підрозділі «Василь Єрмілов і конструктивістський авангард у Харкові» «вирок» авторки монографії київському конструктивізму, який у 1920-х роках був офіційним стилем радянської архітектури, а вже в 1930-х його піддали гострій критиці: «Власної потужної конструктивістської архітектурної школи в Україні так і не з'явилося. Усі будівлі у Києві – пізні і переважно баланують на межі ар-деко» (с. 91).

Справді, у Києві не були побудовані такі монументальні конструктивістські ансамблі, як Держпром у Харкові, але під впливом конструктивістських ідей плідно працювала ціла плеяда видатних київських архітекторів – П. Альошин, О. Вербицький, В. Риков, Й. Каракіс, В. Заболотний, М. Гречина, О. Тацій, М. Холостенко та інші, у результаті чого впродовж 1920–1930-х років Київ прикрасили 150 споруд (!) у стилі конструктивізму і постконструктивізму, що аж ніяк не дозволяє вирвати з історії сторінку «київського конструктивізму».

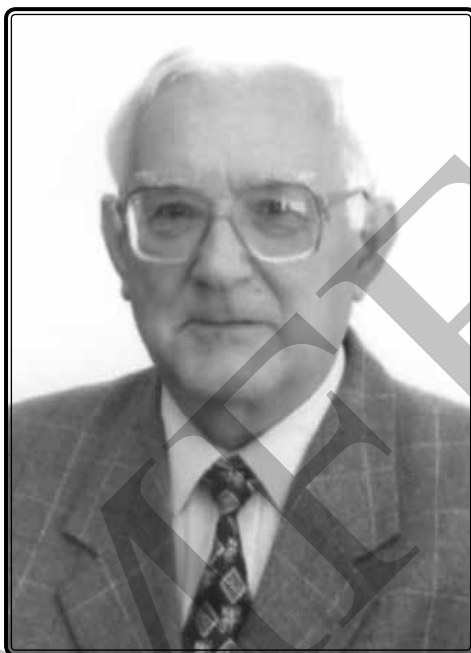
Однак варто визнати, що переваг у монографії більше, аніж недоліків. А. Ложкіна явно применшила масштаб свого дослідження та внесок своєю розвідкою в сучасну мистецтвознавчу науку, поставивши запитання, на яке одразу й відповіла: «Чи можливо силами однієї людини відновити всю канву подій та написати вичерпну й послідовну історію українського мистецтва в класичному розумінні цього слова? Очевидно, це було б надто грандіозне завдання, для виконання якого знадобився би геть інший часовий і людський ресурс. Це видання в жодному разі не претендує на повноту охоплення подій і постатей в українському мистецтві. Це суб'єктивний авторський погляд і дуже умовна канва, мета якої – висвітлити художню традицію України» (с. 11).

Відаємо належне тому, що дослідження А. Ложкіної дарує можливість орієнтуватися всім охочим у дефініціях ускладненої мистецтвознавчої термінології, у напрямках та стилях мистецтва означеного періоду, в механізмах авторських манер численних митців – видатних і маловідомих, які дослідниця вперше ввела до наукового обігу. Таке видання, безперечно, украй необхідне не тільки зарубіжному – освіченому і захопленому мистецтвом читачу, а передовсім вітчизняним науковцям, викладачам та студентам художніх вишів, чисельним шанувальникам мистецтва України.

Бібліографічний опис:

[Від редакції] (2021). Михайло Паньків (09.09.1940–31.10.2021) [некролог]. *Народна творчість та етнологія*, 4 (392), 127–130.

[Editorial] (2021). Mykhailo Pankiv (09.09.1940–31.10.2021) [obituary]. *Folk art and ethnology*, 4 (392), 127–130.

МИХАЙЛО ПАНЬКІВ

(09.09.1940 – 31.10.2021)

Колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського з глибоким сумом сповіщає, що 31 жовтня 2021 року відійшов у вічність знаний український етнолог, дослідник історії та культури Прикарпаття, талановитий музейник та музеєзнавець, краєзнавець, громадський діяч Михайло Ілліч Паньків. Тернистий життєвий шлях цієї світлої і працелюбної особистості вплинув на утвердження майбутнього покликання – знавця й шанувальника рідної культури, невтомного її дослідника. М. Паньків народився 9 вересня 1940 року в с. Вербівці Городенківського району * Івано-Франківської області в селянській родині. Дитинство вченого припало на нелегкий післявоєнний час. Батько науковця займався шевським ремеслом, а мати – кравецьким. Тож у хаті завжди було людно, а відтак відвідувачі розповідали багато цікавого з минулого рідного села. Мати ж за роботою, як згадував сам М. Паньків, постійно співала. Тому вже тоді з маминих пісень, місцевих розповідей та улюблених книжок хлопець увібрав величезну любов до народної культури.

Під час навчання в Тишківській середній школі на Городенківщині (1953–1956) М. Паньків пережив операцію, яка внаслідок лікарської помилки спричинила кульгавість при ходьбі.

* Адміністративно-територіальний устрій подано до реформи 2020 року.

Утім, щотижневе додання відстані 12 км від с. Тишківці до рідних Вербівців (у Тишківцях учень проживав у гуртожитку) допомогло позбутися ранньої недуги.

Після закінчення Снятинського культурно-освітнього технікуму в 1958 році М. Паньків працював завідувачем Вербівського сільського клубу. У 1959–1962 роках майбутній дослідник проходив військову службу в тайзі на території сучасної Росії. Цікаво, що саме цей період життя М. Паньків уважав своєю першою етнографічною практикою, яка дозволила ізсередики вивчати місцеву культуру, спостерігати за поведінкою представників різних етнічних груп. Показовим є також те, що під час проходження військової муштри (зокрема, несення вартової служби при тамтешній в'язниці) молодий дослідник зумів зібрати чималий пласт в'язничного фольклору, а також здійснити цікаві фіксації побуту та повсякдення ув'язнених.

Після служби в армії М. Паньків вступив на історичний відділ історико-філологічного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту. Давня мрія навчатися у виші отримала реальне підґрунтя. Але й тут не було все так гладко. На одному із засідань ректорату запропонували виключити М. Паньківа як старосту групи з інституту, що було викликано критикою політики комуністичної партії в середовищі студентства. Проте здібний спудей все-таки продовжив навчання і в 1966 році успішно його завершив, отримавши диплом із відзнакою. Опісля влаштувався працювати вчителем історії Чернелицької школи на Городенківщині, де відразу зарекомендував себе як умілий організатор і натхненник гурткової та позакласної роботи. Уже в січні 1969 року М. Паньків переходить на роботу в Івано-Франківський краєзнавчий музей. Саме тут найбільш повно розкрилися обрії таланту цієї постаті, уся глибина його доброзичливої душі та ясного неординарного розуму. У стінах цього закладу, якому М. Паньків присвятив майже дві третини свого життя, науковець пройшов усі щаблі професійного зростання: спершу перебував на посаді наукового працівника, відтак – завідувача відділу історії, заступника директора з наукової роботи, і нарешті – директора музею (з 1985 р.). Із проголошенням незалежності України під керівництвом та за активної участі М. Паньківа музей розпочав бурхливу наукову та експозиційно-виставкову діяльність. Щороку заклад організував 30–35 виставок, 2–3 наукові конференції з проблем археології, краєзнавства та етнографії. У 1991 році М. Паньків заснував перше друковане періодичне видання музею – «Наукові записки».

У 1989 році в Інституті фольклору та етнографії Білоруської АН (м. Мінськ) М. Паньків захистив кандидатську дисертацію «Сім'я і сімейний побут на Покутті (друга половина ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.)». Сам факт захисту дисертації з етнографії в ті часи став непересічним явищем, адже етнографію як науку вважали тоді безперспективною, а довший час до того – навіть небезпечною дисципліною.

Тема дисертації М. Паньківа стала знаковою в його житті, адже стосувалась того регіону, яким окреслились найбільш плідні та актуальні творчі пошуки дослідника. Саме Покуття, що по крові та душі було близьке етнологові, присвячена значна частина його монографічних досліджень, наукових статей та розвідок. М. Паньківа сміливо можна назвати «Кольбергом сучасності» у вивченні регіону Покуття. Він один із перших науково виділив і обґрунтував етнографічні межі цього регіону в статті «Покуття. Етнографічний нарис», що була опублікована в журналі «Жовтень» в 1987 році. Ціла серія статей дослідника, присвячена житлобудівній та харчовій культурі мешканців Покуття, їх родинним, весільним, похоронно-поминальним, календарним обрядам, родинному побуту та внутрішньосімейним відносинам, народнопісенному фольклору в сумі становлять один із найбільш повних етнографічних зрізів регіону, який вийшов з-під пера одного дослідника. Чого лише варта праця науковця «Весілля у с. Вербівцях на Городенківщині» (Івано-Франківськ,

2000), що присвячена етнографічному опису весільного обряду в його рідному населеному пункті.

М. Паньків як талановитий педагог зумів передати та запалити любов до культури й традицій рідного краю не в одного покоління студентів та молодих дослідників. У вересні 2006 року з відкриттям спеціальності «етнологія» в Інституті історії, політології і міжнародних відносин ** Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника (далі – ПНУ ім. В. Стефаника) М. Паньків обійняв посаду доцента новоствореної кафедри етнології і археології. У 2015 році М. Паньківа було обрано професором цієї кафедри. За весь час його педагогічної роботи ученим розроблено 15 навчальних дисциплін, серед яких – «Етнографія народів світу», «Культура і побут населення України», «Етнографічне музеєзнавство, краєзнавство і туризм», «Національні меншини України», «Українці в світі», «Декоративно-прикладне мистецтво Прикарпаття», «Етнографічне дослідження на Прикарпатті у ХІХ – початку ХХ ст.: джерела та історіографія», «Топоніміка і мікротопоніміка Прикарпаття» та ін. Як теоретик та практик польової збирацької роботи, М. Паньків підготував та видав перший на Прикарпатті методичний посібник зі збору етнографічного матеріалу під назвою «Організація польових досліджень з етнології (для студентів історичного факультету та краєзнавців)» (Івано-Франківськ, 2005). Цим посібником і до сьогодні користується значна частина молодих та вже сформованих етнологів-польовиків у своїй науково-практичній та навчально-педагогічній діяльності. Цією працею й усією своєю професійною діяльністю М. Паньків обстоював одну з найважливіших своїх ідей, яку він щиро намагався посіяти у своїх вихованцях – усестороння популяризація традиційно-побутової культури українців, починаючи від національних програм державного рівня й закінчуючи місцевою пресою та навчальними програмами в школах. До своїх колег, аспірантів, студентів чи просто приятелів М. Паньків ставився з надзвичайною теплотою та приязню. Під його мудрим керівництвом було підготовлено й захищено чотири кандидатські дисертації.

Викладацьку роботу доцент М. Паньків уміло поєднував із науковою. У 2008 році він очолив відділ етнології Науково-дослідного Інституту історії, етнології та археології Карпат ПНУ ім. В. Стефаника. М. Паньків є автором 17 монографій (частина з них у співавторстві), понад 170 статей з етнології, музеєзнавства і краєзнавства. Етнограф увійшов до авторського колективу таких фундаментальних ілюстрованих видань Інституту історії, політології і міжнародних відносин, як «Прикарпаття: спадщина віків» (Львів, 2006), «Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923): ілюстрована історія» (Львів; Івано-Франківськ, 2008) та «Покуття: історико-етнографічний нарис» (Львів, 2010).

Неабиякою скрупульозністю, масштабністю та науковим новаторством пройняті одні з останніх праць дослідника, а саме: «Схрони, криївки і бункери ОУН-УПА» (Івано-Франківськ, 2017) та «Текла кровця по Україні (топоніми, легенди, перекази та пісні про татарські напади на Прикарпаття з середини ХV до початку ХVІІІ ст.)» (Івано-Франківськ, 2014).

Потрібно відзначити, що під керівництвом М. Паньківа та за активної його участі побудовано першу чергу архітектурних об'єктів Музею народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.), після чого його виділено як самостійний державний музей, відбудована в с. Криворівня Верховинського району хата-гражда Параски Харук та створена в ній експозиція. Він – автор експозицій Літературно-меморіального музею Леся Мартовича в с. Торговиця Городенківського району, структури і тематико-експозиційного плану Музею освіти Прикарпаття (м. Івано-Франківськ),

** З 2016 року – Факультет історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

Літературно-меморіального музею Івана Франка та музею Михайла Грушевського в Криворівні, колишнього Яремчанського музею партизанської слави, Долинського краєзнавчого музею «Бойківщина» Тетяни та Омеляна Антоновичів, усього понад 20 музеїв.

М. Паньків – заслужений працівник культури України, відмінник освіти України, лауреат всеукраїнської премії П. Чубинського, обласних премій І. Вагилевича, І. Крип'якевича та В. Полека, член правління Івано-Франківської обласної організації Товариства охорони пам'яток історії і культури, член Івано-Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Наукового товариства імені Шевченка.

Зі смертю М. Паньківа вітчизняна етнологічна наука зазнала непоправних втрат. Дирекція та співробітники ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України висловлюють слова щирого співчуття та скорботи родині покійного...

Колектив ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

ДРАГЕ

**ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОЛОГІЯ»
ЗА 2021 РІК**

З історії та теорії науки

Боса Любов. Ландшафт як дзеркало спогадів: сучасні меморіальні практики наддніпрянців у контексті постколоніальних студій (за польовими матеріалами).....	№ 4, с. 17
Бурковська Любов. Українські ікони «Богородиця Мати Милосердя» (нова іконографічна інтерпретація традиційного сюжету)	№ 3, с. 50
Верменич Ярослава. Соціокультурна динаміка регіонального розвитку України: методологічні підходи дослідження	№ 1, с. 16
Верменич Ярослава. Ідеї Михайла Драгоманова у вітчизняній інтелектуальній думці на рубежі XIX–XX століть.....	№ 4, с. 7
Глушко Михайло. Володимир Гнатюк – організатор та учасник формування музейних етнографічних колекцій.....	№ 2, с. 15
Дзюба Олена. Традиції родинної взаємопідтримки в козацько-старшинському соціумі (XVIII століття).....	№ 4, с. 28
Коломійчук Олександр. Наратив родинного Святого вечора в дитячих спогадах переселенців із Західної Бойківщини: антропологія пам'яті	№ 1, с. 54
Корній Лідія. Українська шкільна різдвяна драма XVII–XVIII ст. і ляльковий театр вертеп: проблема адаптації та інтерпретації музичного чинника.....	№ 2, с. 5
Коцан Василь. Чоловічий народний одяг гуцулів Закарпаття XIX – першої половини XX століття.....	№ 3, с. 5
Мех Наталія. Дмитро Туптало – видатний український агеограф, церковний та культурний діяч	№ 3, с. 58
Пожоджук Дмитро. Культ свійських тварин у зеленосвятській обрядовості історико-етнографічної Волині.....	№ 3, с. 19
Рендюк Теофіл. Стародубщина – зрусифікована історично українська порубіжна земля.....	№ 1, с. 5
Сергійчук Володимир. Антропологія мілітарного потенціалу українського козацтва (XVII–XVIII століть)	№ 2, с. 26
Склярєнко Галина. Закарпатська школа живопису та «повернення до модернізму» в українському мистецтві 1960-х років.....	№ 1, с. 46
Сушко Валентина. Регіональні особливості планувальних і декоративних житлобудівних традицій Слобожанщини	№ 2, с. 37
Темченко Андрій. Семантико-модулятивні конструкції голосних у лікувально- обрядових текстах українців.....	№ 1, с. 31
Ходак Ірина. Українські та єврейські пам'ятки в замальовках Миколи Валукинського 1920–1921 років: до 135-ліття від дня народження.....	№ 3, с. 34
Циганик Мирослава. Творчі контакти Якова Головацького з діячами слов'янських країн у контексті міжкультурних взаємозв'язків першої половини XIX століття	№ 2, с. 47
Słowiński Przemysław. Oflag II C Woldenberg. Największy niemiecki obóz jeniecki dla polskich oficerów 1940–1945. Stan polskich badań.....	№ 4, с. 36

Розвідки та матеріали

- Бех Микола, Бондаренко Галина, Коваль-Фучило Ірина, Косицька Зінаїда, Омельчук Оксана, Таран Олена.** Лохвиччина: етнографічне обстеження козацького краю № 1, с. 95
- Борисенко Валентина.** Процеси трансформації в національній кухні українців на зламі ХХ–ХХІ століть № 3, с. 72
- Дрогобицька Оксана.** Храмове свято в обрядовій культурі та громадському побуті галицьких селян (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) № 3, с. 122
- Коваль-Фучило Ірина.** Мотив *втраченого раю* в оповідях про примусове переселення № 2, с. 87
- Коваль-Фучило Ірина.** Основні цінності в оповідях про переселення із зон затоплення № 4, с. 51
- Курочкін Олександр.** До історії становлення й занепаду радянської ритуалістики .. № 1, с. 69
- Кухаренко Олександр.** Зміна хронотопу та рівня сакралізації у структурі циклу родильних обрядів № 3, с. 136
- Кушнір В'ячеслав.** Погосподарські книги як етнографічне джерело № 2, с. 58
- Ламонова Оксана.** Графіка Людмили Бруевич 90-х років ХХ століття № 3, с. 94
- Ламонова Оксана.** Графіка Людмили Бруевич 2000–2010-х років № 4, с. 72
- Литвинчук Наталія.** Господарсько-виробнича культура Східного Полісся: історія монографічного вивчення на зламі ХІХ–ХХ ст. № 2, с. 98
- Меленчук Ольга.** Традиційна культура як основа творчого феномену Івана Миколайчука № 4, с. 88
- Мушинка Микола.** Найвизначніший український фольклорист кінця ХІХ і початку ХХ століття № 2, с. 64
- Назаркевич Євгенія.** Адитивні технології та 3D-моделювання в ювелірному мистецтві № 2, с. 113
- Новікова Людмила.** Творчість кінокомпозиторів у контексті міжнародних кінофестивалів № 2, с. 107
- Олійник Марина.** Студії української орнаментики Ольги Косач: наукові та міжкультурні зрізи джерельної бази № 4, с. 94
- Пономар Людмила.** Напрями дослідження народного вбрання в сучасній інтерпретації № 3, с. 82
- Романенко Олена.** Родина як цінність в Австралії (від перших поселенців до початку ХХ століття) № 1, с. 79
- Сівурава Любов.** Сучасні стан традиційнага светапогляду у жывёлагадоўчай дзейнасці беларусаў № 1, с. 88
- Стріха Максим.** Борис Тен – перекладач для оперного театру (на прикладі перекладу лібрето «Балу-маскараду» Джузеппе Верді) № 3, с. 65
- Сушко Валентина.** Прикладні аспекти сучасних етнокультурних студій № 4, с. 64
- Тиховська Оксана.** Етнопсихологічна специфіка образу Смерті в казках українців Закарпаття, Словаччини та Сербії № 3, с. 111

Трибуна молодого дослідника

- Веремеєнко Тарас.** Мистецькі й технічні засоби лаврських малюнків у XVIII столітті № 1, с. 110
- Товкайло Ярина.** Пастуші інструменти Волині та Полісся: системно-етнофонічний аспект № 1, с. 120

Польові дослідження. Рецензії. Огляди

- Вархол Йосиф.** [Рецензія] MY A ONI. Dombsn a sizn v lidovij tradici / Petr Šňhal, ed. Uherský Hradčůtě, 2019, 317 s. № 1, с. 136
- Глушко Михайло.** [Рецензія] Мушкетик Л. Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2017. 399 с. № 4, с. 117
- Костенко Наталія.** [Рецензія] Грица С. Необрядовий фольклор західних регіонів. Регіонально-жанрова антологія. Київ : Ліра. 767 с. № 3, с. 149
- Набок Марина.** [Рецензія] Коваль Г. Поетичний універсум календарно-обрядового фольклору українців / Інститут народознавства НАН України. Львів, 2020. 440 с. № 1, с. 132
- Новак Валентина.** [Рецензія] Традиції живёлагадоўлі Беларусі / Г. І. Каспяровіч [і інш.] ; навук. рэд. Г. І. Каспяровіч. Мінск : Беларус. Навука, 2019. 467 с. (на беларус.) № 2, с. 123
- Стішова Наталія.** Подорожні нотатки етнографа № 3, с. 144
- Філінюк Анатолій.** [Рецензія] Іваневич Л. А. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості : рукопис № 2, с. 127
- Чегусова Зоя.** [Рецензія] Ложкіна А. Перманентна революція. Мистецтво України XX – початку XXI століття. Київ : ArtHuss, 2019. 542 с. 411 іл... № 4, с. 122

Хроніка

- Айдачич Деян, Вахніна Лариса, Карацуба Мирослава.** Міжнародна наукова конференція «Питання термінології в сучасній славістичній фольклористиці» № 4, с. 110
- Головко Олександр.** Важлива подія на ниві зарубіжної україністики № 4, с. 114

До славного ювілею

- Дослідниця високого стилю № 4, с. 5

Некролог

- Богдана Фільц № 2, с. 132
- Олег Гринів № 2, с. 130
- Юрій Бача № 1, с. 139
- Михайло Паньків № 4, с. 127

Вимоги до наукових статей^{*}, що подаються в журнал «Народна творчість та етнологія»

Оформлення

Стаття подається в електронному вигляді в редакторі Word for Windows 6.0 і вище, а також роздруковується на папері формату А4 шрифтом Times New Roman, кеглем 14 (малюнки, таблиці також кеглем 14) з інтервалом 1,5, без переносів. Сторінки обов'язково мають бути пронумеровані (унизу сторінки, праворуч).

Розміри полів:

- ліве – 30 мм;
- праве – 15 мм;
- верхнє – 20 мм;
- нижнє – 20 мм.

До статті обов'язково додаються:

- інформація про автора / авторів українською та англійською мовами: прізвище та ім'я (повністю); вчений ступінь (якщо є); посада та місце роботи; телефон; електронна адреса;
- розгорнуті анотації українською та англійською мовами, обсягом не менше ніж 1800 знаків кожна;
- ключові слова українською та англійською мовами;
- список літератури, оформлений згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 та ДСТУ 3582:2013;
- References (Увага! Позиції зі списку літератури подаються в тій самій послідовності; кириличні джерела – у перекладі англійською мовою, наведені латиницею – без змін).

Стаття має відповідати вимогам наукового стилю викладу та правилам чинного правопису. За достовірність поданої в статті інформації, зміст, правильність написання власних назв (прізвища, імена, географічні назви, назви закладів тощо) та висновки відповідальність несе автор / автори.

Ілюстрації до статей мають бути подані окремими файлами у форматі .jpg / .jpeg або .tif / .tiff роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi.

Докладніше див.: <http://www.etnolog.org.ua>

^{*} Обсяг статті в межах 0,5–1 друкованого аркуша.

DMEE

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Наукове видання

Народна творчість та етнологія
№ 4, 2021 (392)
жовтень-грудень

Формат 60×84/8, 205×290мм

Умов. друк. арк. 15,81

Обл. вид. арк. 12,81

Наклад 280 прим.

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1831 від 07.06.2004